

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

Redakcja naukowa
ROMAN CZAJA

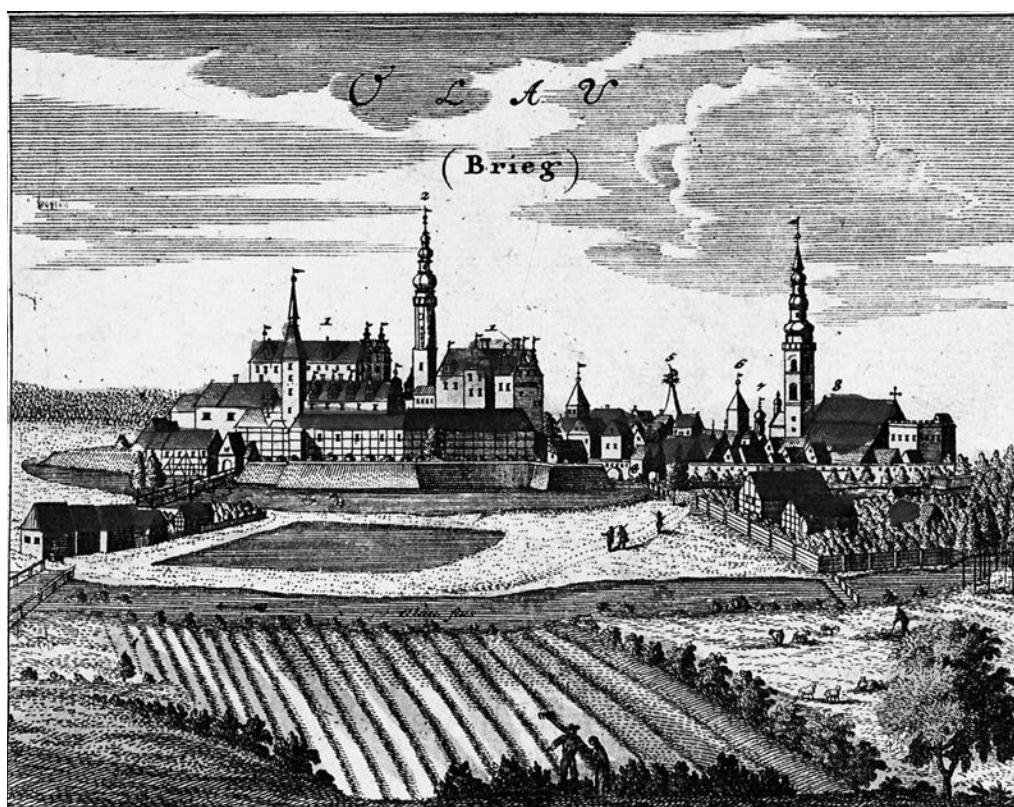
TOM IV ŚLĄSK

Redakcja naukowa
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

ZESZYT 12 OŁAWA

Redakcja naukowa
RAFAŁ EYSYMONTT

Opracowali
MAŁGORZATA CHOROWSKA, RAFAŁ EYSYMONTT,
MARIA FRANKOWSKA, ELŻBIETA KOŚCIK,
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA,
SŁAWOMIR MOŹDZIOCH, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Wybór i opracowanie kartografii historycznej: Rafał Eysymontt
Opracowanie redakcyjne: Krzysztof Uściński
Opracowanie typograficzne: Marcin Siehankiewicz
Tłumaczenie na język angielski: Jacek Słupski
Prace kartograficzne: Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Prace techniczne: Lidia Nowacka
Koordynacja prac wydawniczych: Jadwiga Dunaj

Recenzenci: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Wydawca: Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Praca naukowa finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą
„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014-2017
Projekt nr 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja przygotowana we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu

ISBN 978-83-63760-59-5
© Autorzy, Redaktorzy i Wydawca 2015
Wydrukowano w Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2015

THE HISTORICAL ATLAS OF POLISH TOWNS

Academic editing
ROMAN CZAJA

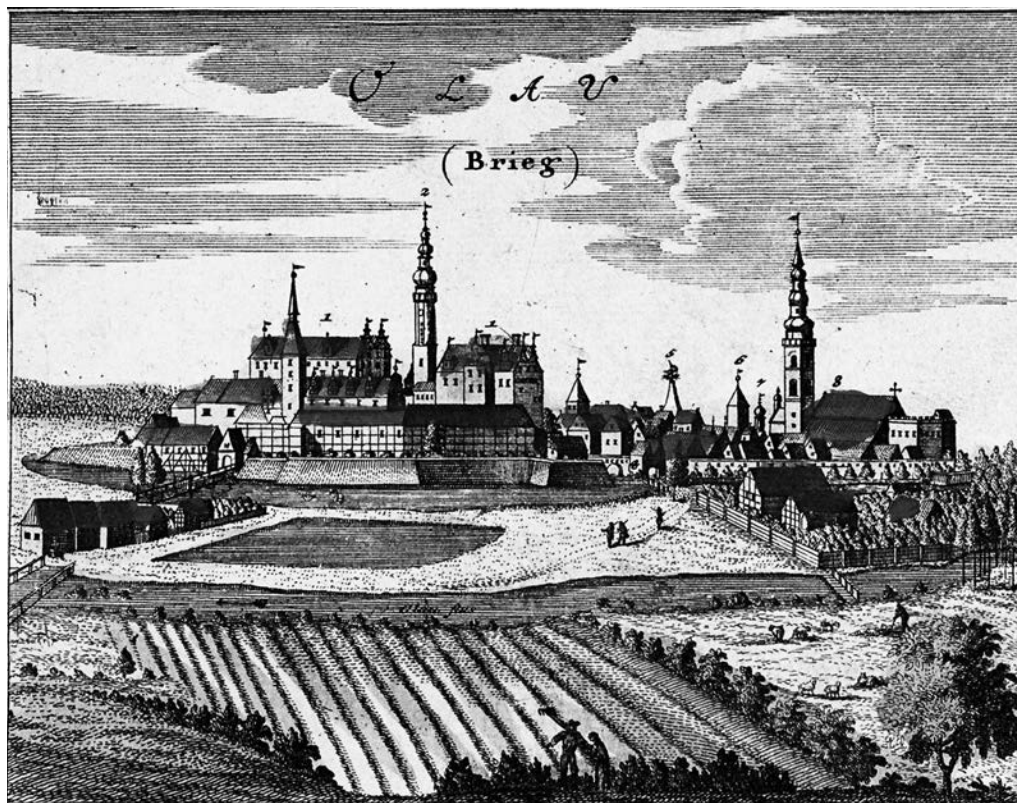
VOLUME IV SILESIA

Academic editing
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA

BOOK 12 OŁAWA

Academic editing
RAFAŁ EYSYMONTT

Prepared by
MAŁGORZATA CHOROWSKA, RAFAŁ EYSYMONTT,
MARIA FRANKOWSKA, ELŻBIETA KOŚCIK,
MARTA MŁYNARSKA-KALETYNOWA,
SŁAWOMIR MOŹDZIOCH, MARCIN SIEHANKIEWICZ

Compilation and elaboration of historical cartography: Rafał Eysymontt
Editing: Krzysztof Uściński
Typographic editing: Marcin Siehankiewicz
Translation into English: Jacek Słupski
Cartographic works: Jarosław Połamarczuk, Marcin Siehankiewicz
Technical works: Lidia Nowacka
Coordination of publishing works: Jadwiga Dunaj

Reviewers: Bogusław Krasnowolski, Zdzisław Noga

Publisher: Institute of Archeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences,
Department of Research on Culture of Late Antiquity and Early Middle Ages
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6

Scientific work funded by the Ministry of Science and Higher Education
as a part of a "National Program of Development of Humanities"
project for the years 2014-2017
Project number 11H 13 0215 82

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publication prepared in cooperation with the State Archive in Wrocław

ISBN 978-83-63760-59-5
© Authors, Editors and Publisher 2015
Printed in: Drukarni Księży Werbistów,
ul. Klasztorna 4, Górna Grupa, PL 86-134 Dragacz

WROCLAW 2015

WPROWADZENIE

Atlas Oławy jest dwunastym zeszytem, zainicjowanej w 1998 r. śląskiej serii (tomu IV) Atlasu Historycznego Miast Polskich, publikowanego od 1993 r. pod redakcją Antoniego Czacharowskiego, a od 2004 r. pod redakcją Antoniego Czaji, profesorów z Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ukazuje się on z inicjatywy i pod patronatem Międzynarodowej Komisji Historii Miast (Commission Internationale pour l' Histoire de Villes). Głównym celem publikacji atlasów historycznych miast, wytyczonym przez to gremium naukowe jest, stworzenie zasobów źródłowych do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi jej miast.

Oława, niewielkie miasto 27 km na południowy wschód od Wrocławia, leży między Odrą i dolnym biegiem jej lewego dopływu, Oławy. Ważnymi czynnikami rozwoju osiedla miejskiego w Oławie było dogodne położenie: zarówno na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych, biegnących z północy na południe i z zachodu na wschód, jak i na styku odmiennych stref fizjograficznych – urodzajnych gleb, najintensywniej zasiedlanych ziem na zachodzie, po lewej stronie Odry, oraz terenów leśnych na wschodzie, o sporadycznym osadnictwie po prawej stronie tej rzeki.

Oława powstała na terytorium wczesnopiastowskiego grodu Ryczyna (jego pozostałości znajdują się w nadodrzańskich lasach). Początki tego osiedla, dawnej majętności Włostowiców, sięgają XI lub początków XII w., kiedy to została nadana przez Piotra Włosta klasztorowi Benedyktynów na Ołbinie we Wrocławiu. W 1206 r., drogą zamiany z opactwem ołbińskim, przeszła Oława w ręce księcia śląskiego Henryka Brodatego. Dzięki działalności tego władcy został utworzony okręg prawa niemieckiego z ośrodkiem w Oławie, na którego czele stanął książęcy wójt. Być może pełnił on jednocześnie funkcję lokatora ośrodka miejskiego. Uzyskując Oławę, promował Henryk Brodaty na jej terenie i na jej zapleczu akcję kolonizacyjną Walonów i Niemców. Już od początków XIII w. istniała tu produkcja sukiennicza z udziałem osadników walońskich. Na wczesny rozwój osiedla wskazywałoby także funkcjonowanie tam od XII w. dwóch kościołów, które nosiły rzadkie wezwania św. Świerada i św. Błażeja (patrona tkaczy). Najpóźniej w połowie lat 30. XIII w. została wytyczona przestrzeń miejska. Natomiast późnośredniowieczna Oława w obrębie murów obronnych zawierała dwa człony o odrębnej metryce i funkcji. Jednym było miasto lokacyjne, drugim – zamek wzniesiony w połowie XIV w. i pełniący rolę warowni oraz siedziby książąt legnicko-brzeskich. W ostatniej tercji XIII w., pod rządami Henryka IV jego następcy Henryka V, jawi się Oława jako ukształtowane przestrzennie miasto o dobrze rozwiniętej gospodarce, które zostało także ośrodkiem jednostki terytorialno-administracyjnej, dystryktu.

Zmienne losy polityczne Oławy od pierwszych dziesięcioleci XIV w. aż do wymarcia legnicko-brzeskiej dynastii Piastów w 1675 r. ukazują niespokojne dzieje władztwa Henryków, rozdrobnionego na dzielnice.

Następnie Oława przejęta została przez cesarstwo austriackie Habsburgów, a czasowo, w latach 1697–1734, stała się siedzibą Jakuba, syna króla Jana III Sobieskiego. W wyniku wojny o Śląsk między Austrią a Prusami przeszła Oława w ręce Fryderyka Wielkiego, króla pruskiego.

Dobra koniunktura dla miasta trwała od ostatniej ćwierci XVIII w. aż do rozpoczęcia wojen napoleońskich, kiedy uległa znacznemu osłabieniu. Po 1815 r. rozpoczęły się na wielką skalę akcje porządkowe w mieście, m.in. likwidowano średniowieczne mury obronne i w związku z tym obszar przestrzeni miejskiej w Oławie znacznie się powiększył. Miasto zmieniło strukturę zabudowy; w 1842 r. uruchomiono linię kolei na trasie do Wrocławia. Otwarcie drogi żelaznej, obok istniejącej dotychczas wodnej drogi odrzańskiej, wpłynęło na rozwój przemysłu. Wiek XIX odcisnął pozytywne piętno na wyglądzie miasta.

Wzrost liczby ludności w ciągu XIX w. do blisko 7,5 tysiąca, a do I wojny światowej do 9 tysięcy, był następstwem industrializacji regionu. Po II wojnie światowej drastycznie zmienił się obraz demograficzny Oławy, ale już w 1965 r. liczba ludności w mieście przekroczyła liczbę sprzed II wojny światowej. W ciągu następnych lat nastąpił dalszy rozwój demograficzny – do ponad 32 tysięcy mieszkańców. Jednocześnie zaczął rozwijać się przemysł chemiczny, spożywczy, powstały: fabryka wagonów, przedsiębiorstwa budowlane. Oprócz nowoczesnej zabudowy Oława otrzymała nowe tereny rekreacyjne. Miasto zostało otoczone terenami zieleni – kompleksem ogródków działkowych oraz rozległym parkiem (21 ha) wzdłuż rzeki Oławy.

Ideą autorów Atlasów Historycznych Miast Polskich jest przedstawienie dziejów miasta zgodnie z najnowszym stanem wiedzy. Zachował się bardzo bogaty zasób kartografii historycznej Oławy, zgromadzony w bibliotekach i archiwach polskich oraz europejskich. Do atlasu dołączamy wybór najcenniejszych map, które są podstawą rekonstrukcji średniowiecznego miasta i jego zaplecza a także dalszego rozwoju przestrzennego i funkcjonalnego Oławy.

Materiał źródłowy opublikowany w niniejszym wydawnictwie stanie się, jak mamy nadzieję, bodźcem do dalszych dociekań badawczych o lokalnym, a także ponadregionalnym znaczeniu. Służyć też może celom związanym z ochroną zabytków i planowaniem przestrzennym, a także być ważnym elementem edukacji regionalnej mieszkańców.

Wydawnictwo przygotowane zostało ze środków grantu w ramach Narodowego Programu Humanistyki nr 11H 13 0215 82. Powstało we współpracy z Archiwum Państwowym we Wrocławiu, depozytariuszem najważniejszych materiałów źródłowych dotyczących miasta.

*Marta Młynarska-Kaletynowa
Rafał Eysymontt*

INTRODUCTION

The Atlas of Olawa is the twelfth volume of the 1998-launched Silesian series (Volume IV) of 'A Historical Atlas of Polish Towns and Cities', whose publication started in 1993 under the editorial leadership of Prof. Antoni Czacharowski from the Mikołaj Kopernik University of Toruń, and which since 2004 has been edited by Prof. Roman Czaja from the same university. The undertaking was begun on the initiative and under the auspices of the International Commission for the History of Towns and Cities (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes). The main objective of the publication of historical atlases of towns and cities set out by this scientific body is to create source resources for comparative studies into the urbanisation of Europe and the spatial transformations of town and cities.

Olawa, a small town 27 km south-east of Wrocław, lies between the Odra River and the lower reaches of its left-bank tributary – the Olawa. An important factor that contributed to the development of the urban settlement at Olawa was its convenient location – both at a crossing of transport routes from the north to the south and from the west to the east, and at a meeting point of various physiographic zones – fertile soil, the most intensively settled land in the west, on the left-hand bank of the Odra and in the east of forested areas with sparse settlement, extending on the right-hand bank of the river.

Olawa was established within the territory of the early Piast burg Ryczyn, whose remains can be found in the forests along the Odra. The beginnings of this settlement, a former estate of the Włost family, go back to the 11th or the early 12th c.; in the 1st half of that century it was endowed to the Benedictine monastery in Olbin at Wrocław by Piotr Włost. In 1206, by way of exchange with the abbey in Olbin, Olawa became property of Duke of Silesia Henry the Bearded. Thanks to his efforts, a district of German law was established with a centre at Olawa, headed by a duke's commune head that was appointed at the time. Perhaps he also acted as the founder-organiser of the urban centre. Having acquired Olawa, Henry the Bearded promoted the colonization of Walloons and Germans in the town and its hinterland. Already from the beginnings of the 13th c., cloth was made at Olawa, for instance by Walloon settlers. An early development of the settlement is also indicated by the existence from the 12th c. of two churches, both with rare dedications – one of St Andrew Zorard and the other of St Blaise (a patron saint of weavers). The urban space was laid out at Olawa in the mid-1230s at the latest. The late medieval Olawa had within its defensive walls two sections with different origins and functions – one was the charter town and the other – a castle from the mid-14th c., which was used as a stronghold and the seat of the dukes of Legnica-and-Brzeg. In the last third of the 13th c., Olawa, under the rule of Henry IV and his successor, Henry V, Olawa was a spatially formed town with a well developed economy, which was also a centre of a territorial and administrative unit – a district.

The changing political fate of Olawa from the first decades of the 14th century until the dying out of the Legnica-and-Brzeg Piast dynasty in 1625

reflects the restless history of the region ruled by Henrys, which was fragmented into provinces. Afterwards, Olawa was taken over by the Austrian Empire of the Habsburgs. Temporarily, in the years 1697–1734, it was the seat of Jakub, son of King John III Sobieski. As a result of a war for Silesia between Austria and Prussia, Olawa passed on to Frederick the Great, King of Prussia.

The town's good economic situation in the last quarter of the 18th c. lasted until the beginning of the Napoleonic Wars. After 1815 the town began some large-scale changes, e.g. by demolishing the medieval defensive walls, as a result of which the urban space in Olawa was greatly expanded. The town changed the structure of its buildings. In 1843 it received a railway connection with Wrocław. The opening of the railway line (in addition to the existing Odra waterway) contributed to the development of the local industry. The 19th c. left a positive mark on the town's look.

During the 19th c., the local population grew to about 7,500, and by WWI – to 9,000, which was a result of the region's industrialisation and development. After WWII Olawa's demographic situation changed dramatically, but already in 1965 its population exceeded that just before WWII. Afterwards, the town's population grew further, reaching over 32,000. Simultaneously, Olawa developed the chemical and food industries, a railway car factory was built, and construction enterprises were established. Apart from modern buildings, Olawa received new recreational areas. The town was surrounded by greenery – a complex of allotment gardens and a large park (21 ha) along the Odra.

The idea behind the Historical Atlases of Polish Towns and Cities is to present the history of a given town or city in accordance with the present-day state of knowledge. Olawa's past can be recreated on the basis of a very rich set of historical cartography that has been gathered by libraries and archives in Poland and other European countries. The Atlas presents a selection of the most valuable maps, which have been used to recreate the medieval town and its hinterland as well as its further spatial and functional development.

We hope that the source material published in this volume will become a stimulus for further local and supraregional investigations. It can also be used for purposes related to historical monument protection and land development, and can also become a major factor in the local inhabitants' regional education.

The publication has been prepared using funds from grant No. 11H 13 0215 82 under the National Programme for the Development of the Humanities. It has been created in cooperation with the State Archive in Wrocław, the depository of the most important source materials regarding the town in question.

Marta Młynarska-Kaletynowa
Rafał Eysymontt

Marta Młynarska-Kaletynowa

POŁOŻENIE OŁAWY

Oława na mapie powiatu oławskiego

Oława, oddalona zaledwie 27 km na południowy wschód od Wrocławia, leży między Odrą a dolnym biegiem jej lewego dopływu, Oławy, tam gdzie obie rzeki zbliżają się do siebie na odległość niecałego kilometra. Od początków więc swego istnienia – w XI i na przełomie XI i XII w. – Oława była dla stołecznego ośrodka śląskiego najbliższym miejscem postojowym na dalekosiężnym szlaku. Prowadził on lewym brzegiem Pradoliny Odry na południowy wschód, przez Opole do Krakowa, a stamtąd dalej, na Ruś i Węgry. Osiedle to pełniło jednocześnie w komunikacji o międzyregionalnym znaczeniu funkcję ważnego ośrodka tranzytowego przy przeprawie przez Oławę połączenie drożne między dzielnicami zyskiwało w ciągu XIII w. na znaczeniu. Na tym odcinku pogranicza śląskiego prowadzono wówczas intensywną kolonizację ostępów leśnych, a w drugiej połowie tego stulecia powstały tam lokowane na prawie niemieckim ośrodki miejskie – Namysłów⁵ i Bernstadt (dziś Bierutów)⁶.

Równie ważnym czynnikiem rozwoju osiedla miejskiego w Oławie, oprócz dogodnego położenia na skrzyżowaniu arterii komunikacyjnych, były sprzyjające warunki naturalne – Oława wyrosła na styku dwóch odmiennych stref fizjograficznych⁷. Od zachodu rozciągała się bezleśna, pokryta urodzajnymi glebami Równina Wrocławska, o bogatych tradycjach osadniczych i rolniczych. Natomiast po prawej stronie Odry obszary Pradoliny Wrocławskiej w kierunku wschodnim i północno-wschodnim do dziś są jeszcze porośnięte gęstymi lasami, zarówno liściastymi, jak i borami sosnowymi, a enklawy użytkowane rolniczo cechują słabsze, piaszczyste i gliniaste gleby⁸. Puszcza chroniła przez wieki przed agresją nieprzyjaciela i jednocześnie dostarczała wielu niezbędnych do życia bogactw – materiału drzewnego dla celów budowlanych, przemysłowych i na opał, pożytków runa leśnego i miodu oraz łownej zwierzyny. Zaś nadrzeczne łąki stanowiły dogodną przestrzeń do wypasu zwierząt hodowlanych oraz do pokosu traw na siano. Bliskość wód rzecznych stwarzała co prawda zagrożenie powodziowe, była jednak w przeważającej mierze elementem przynoszącym wymierne korzyści mieszkańcom Oławy i ich gospodarce. Wody płynące, starorzecza i oczka wodne dawały możliwość uprawiania rybołówstwa. Natomiast zarośla i lasy łęgowe w dolinach obu rzek obfitowały w ptactwo wodne oraz drobną zwierzynę i były atrakcyjnymi terenami łowieckimi. Te pożytki ułatwiały codzienną egzystencję mieszkańców osiedla, niektóre z nich, przede wszystkim ryby, mogły być sprzedawane na miejscowym targu. Cieki wodne dostarczały ponadto energii do poruszania różnego rodzaju młynów – ich istnienie w Oławie i na jej zapleczu sygnalizują XIII-wieczne przekazy pisane. Wykorzystywane były też do funkcjonowania stosowanych już dowodnie w średniowiecznych śląskich ośrodkach miejskich urządzeń zaopatrujących miasto w bieżącą wodę⁹. Obie rzeki, a przede wszystkim Odra, pełniły również rolę znakomitych arterii komunikacyjnych. Szczególne znaczenie, uchwytnie już w XIII w., miało spławianie Odrą do pobliskiego Wrocławia drewna, które uzyskiwano z wyrębu lasu na przeciwnieglým, prawym brzegu tej rzeki¹⁰.

Oława na mapie powiatu oławskiego

Sławomir Moździoch

DZIEJE ZIEMI OŁAWSKIEJ PRZED LOKACJĄ OŁAWY

Oława na mapie powiatu oławskiego

Oława na mapie powiatu oławskiego

Każda akcja osadnicza stanowi wypadkową wzajemnych oddziaływań człowieka i środowiska. Cechy zasiedlanego terenu muszą być zgodne z celami akcji osadniczej. Oznacza to, że aby móc zrozumieć proces zagospodarowywania danego miejsca należy odtworzyć motywy, jakimi kierowali się potencjalni osadnicy, jak i cechy krajobrazu, zarówno przyrodniczego, osadniczego, jak i symbolicznego. Krajobraz średniowieczny regionu Oławy stanowił rezultat przemian zachodzących na omawianym terenie od początków pojawienia się tutaj człowieka.

Ziemia oławska obejmuje swoim zasięgiem obszary prawo- i lewobrzeża Odry, stanowiące dwie, różne strefy krajobrazowe. Oś ziemi oławskiej stanowi Odra i jej dolina¹¹. Pod koniec XVIII wieku część lewobrzeżną powiatu oławskiego nazywano niemiecką, część prawobrzeżną polską¹². z punktu widzenia podziału na jednostki fizycznogeograficzne mamy do czynienia z Równiną Kącką i Równiną Grodkowską na południu, które są oddzielone Pradoliną Wrocławską od równin Jelczańskiej i Namysłowskiej na północy.

Oława na mapie powiatu oławskiego

Największe wzniesienia na tym obszarze sięgają 170–178 m n.p.m., natomiast różnice wysokości względnej wynoszą zaledwie 30–40 metrów. Teren ma charakter równinny, co znacznie ułatwiało komunikację lądową. Jednocześnie znakomitą oś komunikacyjną stanowiła Odra, która mimo licznych meandrów zawsze pozostawała rzeką spławną.

Gleby zaplecza Oławy miały i mają zróżnicowaną przydatność do uprawy. W części północnej są na ogół lekkie, piaszczyste i niezbyt urodzajne, natomiast w części południowej mamy do czynienia z wytworzonymi z pyłów czarnymi ziemiami, co prawda ciężkimi w uprawie, lecz za to bardzo urodzajnymi. Nic zatem dziwnego, że właśnie ta strefa nosi najwięcej śladów dawnego osadnictwa. Przedmiotem intensywnego użytkowania były dawniej także tereny łęgowe w dolinie Odry, sprzyjające rozwojowi hodowli. W średniowieczu z tutejszych łąk pozyskiwano duże ilości siana, które stanowiło przedmiot danin, składanych m.in. biskupstwu wrocławskiemu¹³.

Głównie ze względu na cechy gleb, ale i analizy kolejnych akcji osadniczych można wyróżnić cztery regiony mniej lub bardziej intensywnych działań gospodarczych.

Region I, najchętniej i najdłużej zasiedlany, to międzyrzecze Ślęzy i Oławy, południowo-wschodnia część Równiny Kąckiej, charakteryzujący się występowaniem żyznych, czarnych ziem. Ślady dawnych osiedli odkrywano tutaj głównie pomiędzy dzisiejszą wsią Węgry a Wiązowem.

Region II, zasiedlany zarówno w pradziejach, jak i we wczesnym średniowieczu to obszar czarnych ziem, wytworzonych z piasków, glin i iłów, który wąskim pasem rozciąga się od dzisiejszego Wrocławia po wieś Zabardowice, wzdłuż lewej krawędzi doliny Oławy, stanowiąc już niemal zachodnie przedmieścia Oławy. Stanowiska archeologiczne grupują się tutaj w rejonie wsi Lizawice, Sobocisko, Jankowice, Marcinkowice.

Region III jest znacznie mniejszy i mniej atrakcyjny rolniczo. Występują tam wyspy gleb brunatnoziemnych w rejonie wsi Dębina i Miłocice, na północ od zwartych obszarów leśnych na prawobrzeżu Odry.

Region IV to obszary leśne na prawym brzegu Odry. Pomimo że mapy stanowisk archeologicznych wskazują na słabe zasiedlenie tych terenów, warto pamiętać o znaczeniu gospodarczym pożytków leśnych, uchwytnym w źródłach średniowiecznych. Kasztelania ryczyńska (okręg grodowy Ryczyna), usytuowana na pograniczu prawo- i lewobrzeża Odry, mogła pewną część swych dochodów czerpać z eksploatacji lasu. Potwierdzenie istnienia tego typu świadczeń, co prawda w odniesieniu do innego odbiorcy, znajdujemy w XIV-wiecznej księdze uposażenia biskupstwa wrocławskiego, według której wieś *Scelschiche sive Biscopitz* (Biskupice Oławskie) *prope Beraldstat* była zobowiązana dostarczać 50 urn miodu w dzień św. Michała¹⁴. Pomimo trwającej przez stulecia eksploatacji ryczyńskich lasów, ich zasoby nie uległy znacznemu zmniejszeniu, skoro jeszcze w końcu XVIII wieku zaspokajały potrzeby surowcowe okolicznych mieszkańców¹⁵.

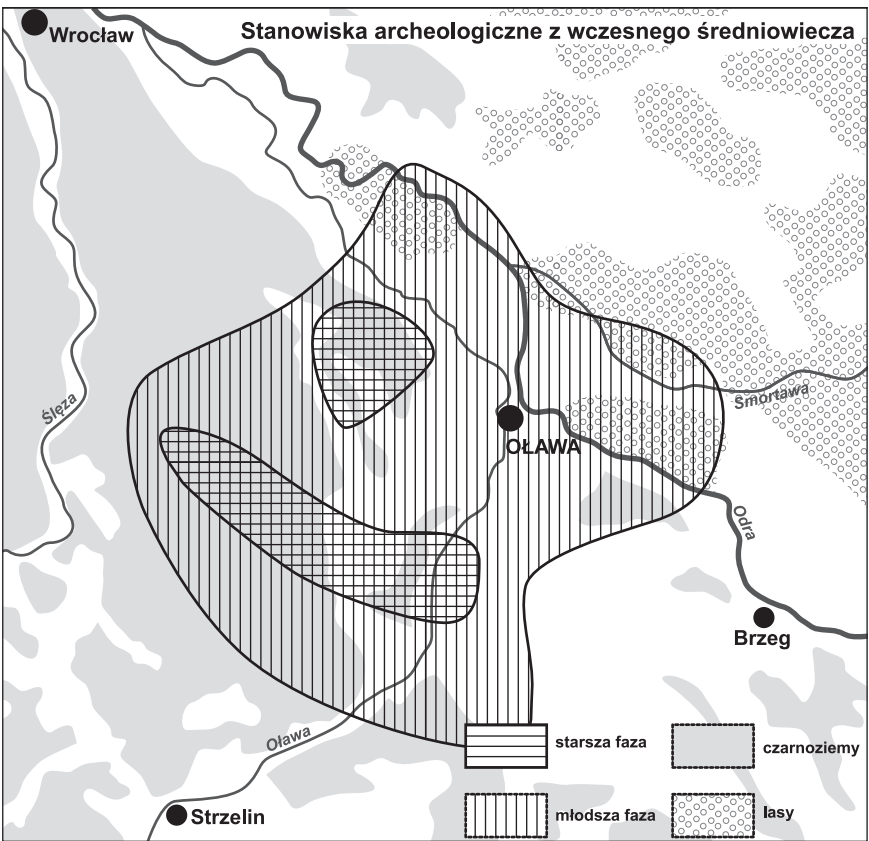
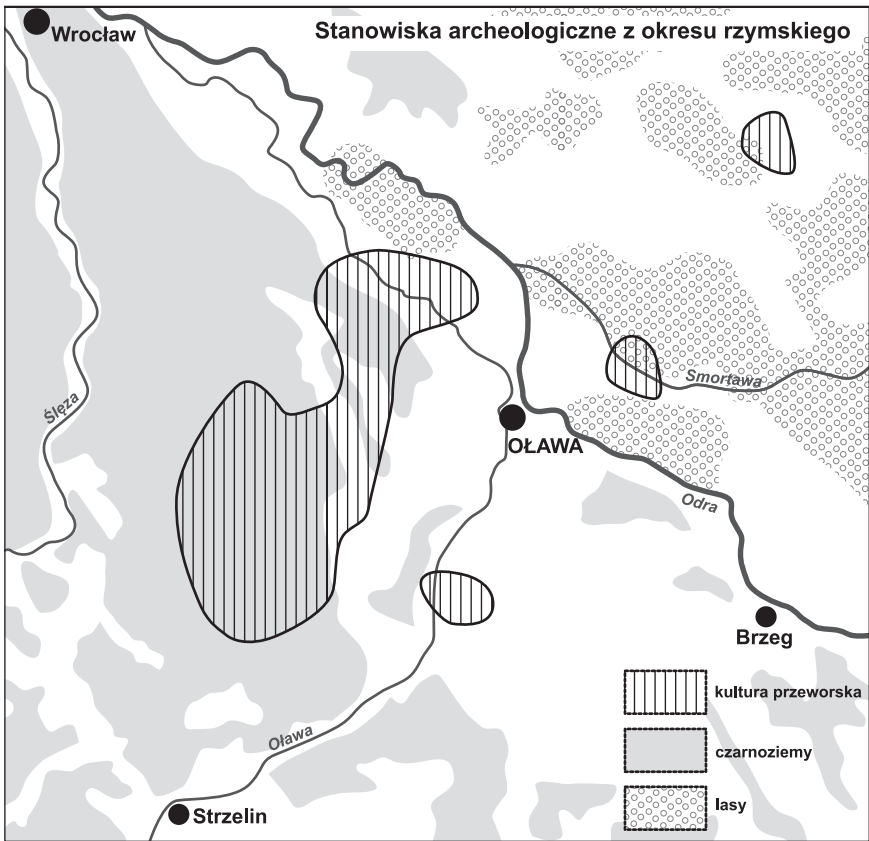
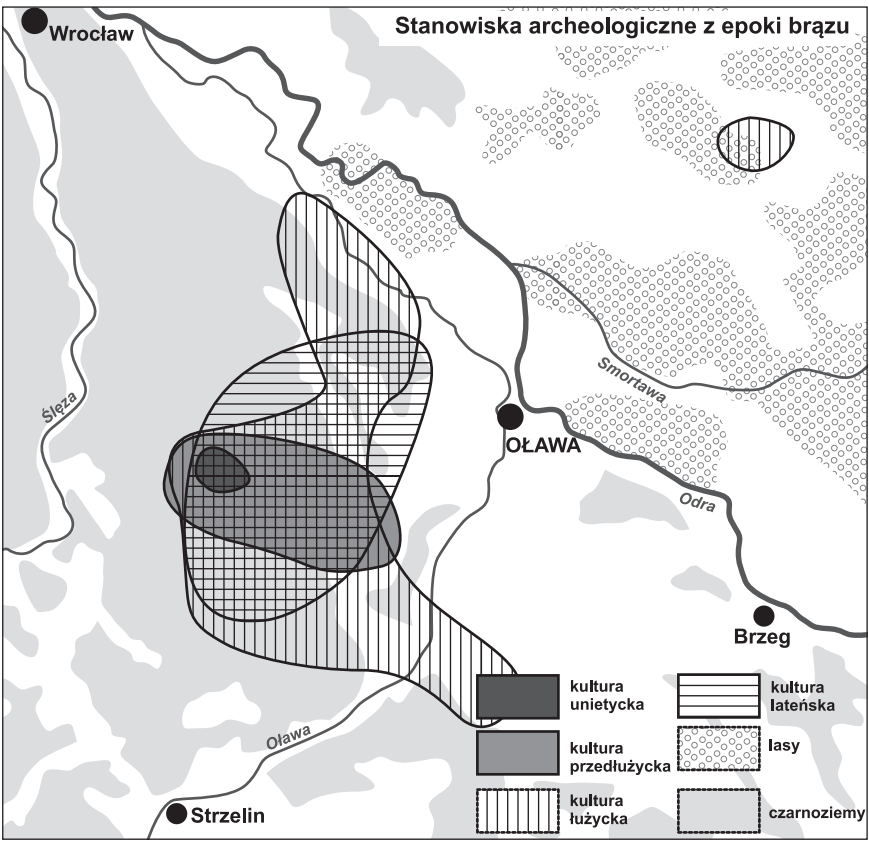
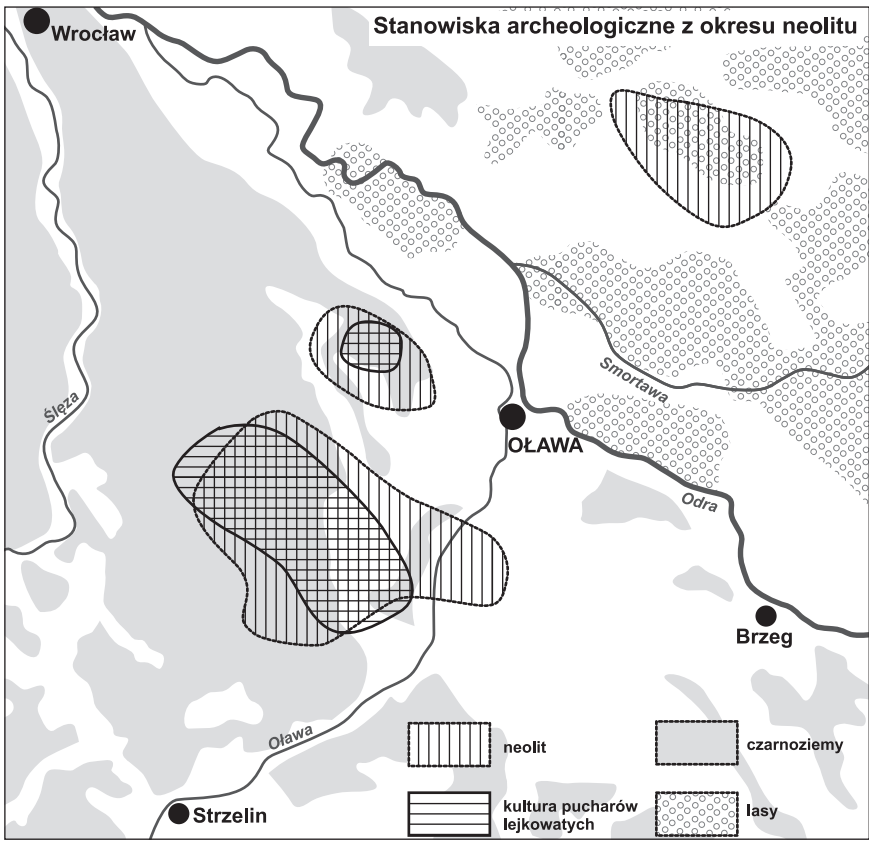
Pierwsi ludzie pojawili się w omawianym regionie już w epoce kamienia. Nieliczne ślady ich pobytu, w postaci narzędzi krzemiennych odkryto w dolinie Smortawy, w pobliżu wsi Bystrzyca i Stary Otok. Życie codzienne łowców mezoalitycznych było uzależnione od trybu życia zwierzyny, trudno było zatem o dłuższą stabilizację osadniczą. Obozowiska zakładane na piaszczystych glebach, w dolinach małych rzek, były stosunkowo nietrwałe, a konstrukcje mieszkalne w postaci szałasów z gałęzi nie pozostawiały liczniejszych śladów uchwytnych metodą archeologiczną. Podobnie gospodarka łowiecko-zbieracka nie powodowała dalej idących zmian w środowisku naturalnym.

W VI tysiącleciu prz. Chr. nastąpiły znaczne zmiany w trybie gospodarowania. Z południa dotarły na obszary dzisiejszej Polski społeczeństwa parające się rolnictwem i hodowlą. Niewątpliwym osiągnięciem technicznym tej ludności, żyjącej w neolicie (młodsza epoka kamienia – na ziemiach polskich od ok. 5500 do 2300/2200 prz. Chr.) była umiejętność wytwarzania naczyń z gliny.

Najstarsze ślady osadnictwa rolników neolitycznych, zdobiących naczynia motywem linii rytych (stąd nazwa kultury ceramiki wstęgowej rytej), odkryto w Jankowicach, Lizawicach, Sobocisku i Skrzypniku. Wiele spośród znalezisk to pojedyncze fragmenty naczyń. Wyznaczają one trzy strefy penetracji tych rolników: pas czarnych ziem w międzyrzeczu Ślęzy i Oławy, ciągnący się od Starego Śleszowa na wschodzie po Osiek na zachodzie; okolice dzisiejszych wsi Jankowice i Sobocisko w Pradolinie Odry oraz obszar na prawym brzegu Odry w rejonie Miłocic, gdzie eksploatowano gleby lżejsze.

Na początku IV tysiąclecia prz. Chr. nastąpiły radykalne zmianyw kulturze materialnej społeczeństw Niżu Europejskiego. Jedną z nich jest pojawienie się naczyń w formie rozchylającego się ku górze lejka. Społeczeństwa użytkujące ten rodzaj naczyńia określane są mianem kultury pucharów lejkowatych. Z obszaru ziemi oławskiej znamy, co najmniej kilkanaście osiedli tej kultury. Wykopaliska archeologiczne na obszarze kilku z nich dostarczyły znacznej liczby fragmentów naczyń glinianych (m.in. osady w rejonie wsi Skrzypnik, Polwica i Piskorzów). W Radłowicach natrafiono na groby o kamiennych konstrukcjach, zawierające znaczną liczbę pochówków. Dla ludności kultury pucharów lejkowatych architektura cmentarzysk była prawdopodobnie niemniej ważna, a może nawet ważniejsza, od architektury osiedli.

W tym okresie opanowano umiejętność orki przy użyciu zaprzęgu, posługiwano się także wozem. Te wynalazki umożliwiły uprawę większych arealów, także znacznie oddalonych od siedzib mieszkalnych. Uprawy lokalizowano już nie tylko na glebach ciężkich, urodzajnych, lecz często

1. Zasięg osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w rejonie Oławy. Oprac. S. Możdźnich

także na lżejszych, piaszczystych, takich jak np. gleby Równiny Kąckiej. Gleby na podłożu piaszczystym były co prawda mniej urodzajne, ale można było je uprawiać przy pomocy zaprzęgu i drewnianych narzędzi ornych. Z większego areалу uzyskiwano większe plony, mimo słabszej jakości gleb. Skutkiem ich użytkowania dochodziło do znacznych odlesień, które jednak później znowu porastały lasem, często sosnowo-dębowym.

Eksploatację rolniczą terenów położonych na południowy zachód od dzisiejszej Oławy kontynuowała ludność tzw. kultury amfor kulistych (ślady pobytu tej ludności odkryto m.in. w Miłocicach, Polwicy i Skrzypniku).

U schyłku młodszej epoki kamienia nastąpiła zmiana modelu gospodarczego. Coraz większą rolę zaczęła odgrywać hodowla. Ten nowy rodzaj gospodarki był charakterystyczny dla społeczności kultury ceramiki sznurowej, których osiedla odkryto m.in. w Godzikowicach i Ścinawie Polskiej.

Można przypuszczać, że w trakcie całej epoki kamienia, trwającej około 3000 lat, jednocześnie funkcjonowało na ziemi oławskiej nie więcej aniżeli kilkanaście (w okresach gęstego zaludnienia najwyżej kilkadziesiąt) osiedli ludzkich. Pomimo że lokalne wylesienia mogły powodować erozję gleb, skala tych przemian była niewielka, a wpływ człowieka na przemiany środowiska geograficznego pozostawał raczej minimalny.

Na początku II tysiąclecia prz. Chr. na ziemi oławskiej pojawili się przedstawiciele tzw. kultury unietyckiej, niosący ze sobą m.in. znajomość techniki otrzymywania brązu. O ile zastosowanie tego stopu nie zrewolucjonizowało zasobu używanych narzędzi (choć wykonywano z niego również sierpy i siekiery), o tyle przyczyniło się do znacznych zmian społecznych. Przedmioty metalowe były nie tylko doskonalszymi narzędziami, brąz stanowił także wyznacznik statusu społecznego. Wyroby z brązu występują często w grobach na cmentarzyskach szkieletowych z tego okresu, które odkryto m.in. w Gostkowicach, Polwicy i Radłowicach. Liczne ślady osadnictwa ludności kultury unietyckiej znajdujemy w południowo-zachodniej części ziemi oławskiej. W ówczesnej gospodarce rolnej korzystano z wypróbowanych już przez neolitycznych rolników żyznych czarnych ziem tej części Równiny Kąckiej.

Szczególnie liczne ślady osadnictwa w rejonie międzyrzecza Ślęzy i Oławy wiążą się z nosicielami cech kulturowych określanymi łącznie mianem kultury łużyckiej. Przez niemal osiem wieków, począwszy od trzech ostatnich stuleci II tysiąclecia prz. Chr., rolnicy-hodowcy, będący jednocześnie doskonałymi metalurgami, zasiedlali okolice dzisiejszej Oławy. Stanowiska archeologiczne kultury łużyckiej są we wszystkich trzech regionach, w których występowało wcześniej osadnictwo neolityczne, tj. w międzyrzeczu Ślęzy i Oławy, od Bogunowa po Chwalibóżyce (cmentarzysko i osady w Radłowicach, Skrzypniku i Polwicy); w pradolinie Odry od Groblic po Zabardowice (cmentarzyska w Lizawicach i Sobocisku) oraz na prawobrzeżu Odry od Laskowic po Minkowice Oławskie. W tym długim okresie trwano przy zwyczaju chowania spalonych szczątków zmarłych w popielnicach – zwyczaj, który stanowi cechę rozpoznawczą kultury łużyckiej.

Począwszy od VIII wieku prz. Chr. szerzyła się w Europie Środkowej znajomość techniki wytopu żelaza, co zrewolucjonizowało wiele zajęć gospodarczych. O ile brąz był metalem ozdób, symbolem zamożności i prestiżu, o tyle żelazo stanowiło dobry surowiec do wyrobu narzędzi i broni. Szczególną rolę w doskonaleniu tej umiejętności i zastosowaniu jej w gospodarce odegrali Celtowie, którzy przywędrowali na Śląsk w IV wieku prz. Chr. W rejonie oławskim odkryto m.in. unikalne piece garnarskie typu celtyckiego (stanowiska w Kurzątkowicach i Radłowicach). Ich cmentarzyska i osiedla położone są głównie w międzyrzeczu Oławy i Ślęzy, chociaż najstarsze z nich odkryto w Pradolinie Odry (cmentarzysko w Sobocisku).

Od momentu przywędrowania Celtów proces zagospodarowywania ziemi oławskiej uległ intensyfikacji. Pod koniec II wieku prz. Chr. ludność zamieszkująca międzyrzecze Ślęzy i Oławy kontynuowała dotychczasowy sposób postępowania z ciałami zmarłych (wyjątkiem była ludność celtycka, grzebiąca zmarłych nie spalonych). Po spaleniu ich szczątki umieszczano w jamach wykopanych w ziemi (z rzadka jedynie w specjalnych pojemnikach). Zmiany te wiążą się z pojawieniem na ziemiach polskich zespołu nowych zjawisk w kulturach materialnej i symbolicznej, określanym mia-

nem kultury przeworskiej. Przedmiotem żywej dyskusji pozostaje problem, czy ta zmiana jest rezultatem napływu ludności germańskiej, czy jest to skutek adaptacji nowych wzorców kulturowych przez zamieszkującą tutaj wcześniej ludność. Wyraźną cechą tego okresu było rozprzestrzenienie się umiejętności wytopu żelaza w piecach dymarskich. Żelazo stanowiło wówczas towar eksportowany na obszary imperium rzymskiego. W zamian napływały monety rzymskie oraz towary luksusowe.

Osady kultury przeworskiej odkryto w obu najchętniej dotychczas zasiedlanych regionach. Spektakularnych odkryć dokonano w Skrzypniku i Polwicy, gdzie znaleziono nie tylko pozostałości licznych zabudowań, ale także fragmenty wielu studni drewnianych. Dobry stan zachowania umożliwił dokładne datowania metodą dendronologiczną¹⁶. Uprawę gleb międzyrzecza oławsko-ślężańskiego kontynuowano aż po wiek V, kiedy to rozpoczął się okres destabilizacji osadniczej, okreśłany mianem epoki wędrówek ludów. Z tego okresu pochodzi słynny grób „księżniczki huńskiej” w Jędrzychowicach¹⁷. Fakt odkrycia grobu huńskiego w rejonie Oławy potwierdza duże znaczenie tego terenu w komunikacji lądowej łączącej wschód i zachód Europy.

Po wywędrowaniu ludności germańskiej, w VI lub VII w., na terenie ziemi oławskiej pojawili się Słowianie.

Ślady materialne osadnictwa wczesnosłowiańskiego ze starszej fazy okresu wczesnośredniowiecznego (od VI do X wieku) są, jak na tak rozległy obszar (dzisiejszy powiat Oława), stosunkowo nieliczne. Kilkanaście osad i śladów osadnictwa zlokalizowano głównie na Równinie Kąckiej oraz w międzyrzeczu Ślęzy i Oławy, regionie od wieków zasiedlanym. Nieliczne ślady osadnictwa odkryto także na lewym brzegu Oławy, gdzie występuje wąski pas żyznych czarnych ziem. Jedyne gród znajduje się w Niemilu, jednak nie został przebadany w stopniu, który potwierdziłby takie datowanie w sposób pewny.

W drugiej połowie X wieku Śląsk wszedł w orbitę wpływów piastowskich. W ostatnim dwudziestoleciu tego stulecia na linii Odry zbudowano z inicjatywy Piastów grody, które zorganizowały przestrzeń społeczno-gospodarczą Śląska na trwałe. Jednym z tych grodów był *Recen*, którego pozostałości znajdują się w lasach po prawej stronie Odry. To właśnie na terenie ryczyńskiego okręgu grodowego powstała osada Oława.

Gród ryczyński został zbudowany w latach 983–984, niemal równocześnie z innymi grodami piastowskimi na wyspach całego śląskiego odcinka Odry. Terytorium kasztelanii ryczyńskiej obejmowało dwie strefy (północną i południową) o różnym stopniu przydatności do działalności rolniczo-hodowlanej. Na północy kasztelanii barierą dla osadnictwa tworzyły lasy, porastające ubogie, piaszczyste gleby, od wschodu wyraźną granicę stanowiły puszcze Przesieki, a od południowego-zachodu lasy Równiny Grodkowskiej. Jedynie od strony zachodniej brak wyraźnych barier fizjograficznych pomiędzy kasztelanią ryczyńską a wrocławską.

Nazwa ryczyńskiego grodu pojawia się w dokumentach papieskich opisujących majątki oraz dochody biskupstwa wrocławskiego, takich jak bulla Hadriana IV z 1155, czy bulla Innocentego IV z 1245 r.¹⁸ O Ryczynie wspominają także źródła kronikarskie, jak np. *Kronika Czechów* Kosmasa (pod rokiem 1093 i 1103). Według Kosmasa najazd księcia Brzetysława II w 1093 spowodował niemal całkowite spustoszenie krainy od Ryczyna po Głogów – *ex ista parte fluminis Odere a castro Recen usque ad urbem Glogov*¹⁹.

Szczególne znaczenie tego grodu w historii Kościoła śląskiego potwierdza wzmianka w *Kronice książąt polskich* Piotra z Byczyny, nadwornego kronikarza księcia Ludwika I brzeskiego. W dziele tym Ryczyn jawi się jako druga po Smogorzewie, a przed Wrocławiem, siedziba biskupstwa śląskiego²⁰. Ta relacja o istnieniu w Ryczynie siedziby biskupiej, rozbudowana później przez Długosza, zagościła na stałe w polskiej historiografii. Musiało w niej być ziarno prawdy, skoro sam książę Ludwik przeprowadził w 1390 r. w Ryczynie badania w poszukiwaniu grobów biskupich²¹. Systematyczne badania archeologiczne rozpoczęto jednak dopiero niemal 600 lat później. W sezonach 1958–1959 i 1962 prowadził je Janusz Kramarek²². W wyniku tych prac określono chronologię grodu na X–XIII wiek, odkryto także pozostałości osad otwartych w bezpośrednim pobliżu oraz fragment miejscowego cmentarza. Archeolodzy powrócili do Ryczyna w latach 2004–2009²³. Prace zespołu Instytutu Archeologii i Etnologii PAN doprowadziły do uściślenia czasu budowy grodu – dzięki analizom dendrochronologicznym drewna dębowego, które tworzyło podłoże grodu, ustalono ten moment na lata 983–984²⁴.

Na przygrodzowym cmentarzysku, pod cienką warstwą humusu, odkryto porozrzucane kości ludzkie, wymieszane z cegłami zburzonego kościoła. Pochodziły one z okresu zniszczenia wsi, co, zdaniem Tomasza Jurka, miało miejsce w trakcie najazdu na Śląsk wojsk Kazimierza Jagiellończyka w 1474. Mimo odnalezienia licznych elementów murowanego kościoła wciąż nieznane jest dokładne miejsce jego posadowienia. Odkryto pozostałości wykopu, który został wykonany w trakcie poszukiwań grobów biskupów ryczyńskich w 1390. Prace poszukiwawcze prowadzone przez księcia Ludwika I dotyczyły zapewne wnętrza dawnego kościoła drewnianego, który po ukończeniu badań zastąpiono kościołem murowanym, wybudowanym w pobliżu. Nowa budowla przetrwała niecałe 100 lat.

Najliczniejsze wzmianki o Ryczynie nie dotyczą bezpośrednio samego miejsca, lecz związanego z nim urzędu kasztelana. Kasztelanowie ryczyńscy pojawiają się na początku XIII wieku, jako świadkowie dokumentów książęcych. Najwcześniej, bo w 1203 r., poznajemy imię Imbrama, syna

komesa Gniewomira z rodu Strzegomiów. Ostatnim znanym z dokumentów kasztelanem, był, pomiędzy 1275 a 1284 rokiem, Raclaw Drzemlik, syn Bogusława Starszego ze Strzelina. Pojawiają się oni w dokumentach książęcych stosunkowo często i to zazwyczaj na drugim miejscu po kasztelanie wrocławskim, a czasami jako jedyni kasztelanowie wśród innych dostojników książęcych. Zdaniem Marty Młynarskiej-Kaletynowej „kasztelanowie ryczyńscy należeli niewątpliwie do bliskiego otoczenia władców śląskich”²⁵. Pozostaje zagadką, czy ich znaczenie wynikało z bogactwa rodów, czy wiązało się ze sprawowanym urzędem, a jeżeli tak, to co było źródłem tak dużego znaczenia urzędu pana grodowego na Ryczynie. Może wynikało to z istnienia tu dawniej siedziby biskupiej? Być może Ryczyn był „miejszem władzy” związanym z początkami formowania się elit piastowskiego państwa. Fakt, że w trakcie badań w latach 2004–2009 natrafiono w grodzie na miejsce palenia zmarłych oraz pochówki kurhanowe datowane się na początki istnienia grodu, potwierdza przypuszczenie o znacznej roli Ryczyna w początkach budowy państwa Piastów na Śląsku. Według ustnej tradycji znajdowało się tutaj miejsce wiecowe, na które zjeżdżali książęta piastowscy jeszcze długo po upadku grodu. Być może to właśnie Ryczyn, dzięki swojej tradycji „miejsca władzy”, był owym nienazwanym przez Galla grodem, od którego Kazimierz Odnowiciel rozpoczął odbudowę państwa Piastów²⁶. Stąd w roku 1103 planował podbój dziedzictwa piastowskiego Zbigniew, po śmierci ojca – Władysława Hermana²⁷. W ten sposób odwoływał się do tradycji „miejsca dającego władzę”.

Na podstawie dokumentu z 1340 r. mówiącego o przekazaniu ziemi w obrębie grodu dominikanom z Brzegu²⁸, możemy domyślać się, że gród ryczyński od pewnego czasu stał już pusty. Od kiedy? Wiemy, że w 1254 r.²⁹ radzono we Wrocławiu o rozbiórce nieużytecznych już grodów. Istnienie siedziby pana grodowego w Ryczynie nie było jednak warunkiem *sine qua non* funkcjonowania urzędu kasztelana ryczyńskiego, urzędnicy owi bowiem, jak wynika ze świadkowania na dokumentach kancelarii książęcej, stosunkowo często przebywali na dworze władcy. Natomiast wieś Ryczyn wraz z kościołem parafialnym funkcjonowała jeszcze dwa stulecia.

Jedną z przyczyn upadku znaczenia tego centrum grodowego mogła być zmiana stosunków wodnych i związane z nią przesunięcie się osi komunikacji lądowej, z prawobrzeża Odry na lewy brzeg. Stąd zrozumiałe zainteresowanie Henryka Brodatego Oławą, którą pozyskał w 1206 r. w drodze zamiany za Psie Pole. Osada w Oławie była wcześniej w posiadaniu Piotra Włosta, który nadał ją klasztorowi Bedyktynów MariiP i św. Wincentego, fundowanemu w XII wieku na Ołbinie we Wrocławiu. Po pozyskaniu Oławy książę Henryk założył także dwór w Wysokim Brzegu (późniejszy Brzeg).

Czy droga na prawym brzegu Odry, wiodąca przez Ryczyn i Bystrzycę (ewentualnie Stary Górnik), funkcjonowała do początku XIII wieku? Tego nie wiemy. Przebieg tego szlaku komunikacyjnego mogą jednak wyznaczać zarówno ślady osadnicze z tego okresu, jak i depozyty srebra, odkryte w Bystrzycy Oławskiej (ukryty po 999 r.) i Kotowicach (ukryty po 1000 r.). Fakt istnienia drogi alternatywnej lewobrzeżnej zdaje się potwierdzać dokument z 24 października 1310 r., wystawiony przez Bolesława i Henryka, książąt legnickich, ustanawiający przymus drogowy przez miasto Brzeg³⁰. Od tego czasu wozy podążające ze Skorogoszczy lub Lewina nie mogły już jechać *per stratas aut vias alias*³¹.

Na lewym brzegu Odry funkcjonowały natomiast dwie równoległe drogi z Brzegu do Oławy. Jedna bliżej Odry, przez Lipki, Ścinawę, bardziej narażona na ewentualne wylewy rzeki, oraz druga, bardziej oddalona od koryta Odry. Droga lewobrzeżna z Oławy do Wrocławia mogła prowadzić przez Gaj Oławski, Marszowice (skarb z końca XII w.) i Sobocisko (skarby monet ukryte po 1037 r.). Sobocisko, sądząc z nazwy, być mogło miejscem wymiany targowej na pograniczu kasztelanii wrocławskiej i ryczyńskiej. W miarę rozwoju miasto Oława przybliżyło się do Odry, zyskując możliwość korzystania także z tej drogi komunikacji i transportu. O dużym znaczeniu Odry jako szlaku wodnego co najmniej od wczesnego średniowiecza świadczą zarówno znaleziska archeologiczne, jak i źródła pisane³².

Ponieważ miejscowość o nazwie „Oława” stanowiła przedmiot donacji Piotra Włosta na rzecz fundowanego przezeń klasztoru św. Wincentego, można się spodziewać odkrycia na terenie dzisiejszego miasta jakichś śladów tak wczesnego istnienia osady. Niestety, pomimo przeprowadzenia ponad 100 badań ratowniczych i nadzorów archeologicznych nie odkryto liczniejszych zabytków z tego okresu, a jedynie ceramikę z okresu lokacji miasta. Potwierdza to hipotezę o założeniu go na „surowym korzeniu”. Gdzie zatem znajdowała się najstarsza Oława?

Długotrwałe przemiany osadnicze na obszarze ziemi oławskiej, stanowiącej znaczną część dawnej kasztelanii ryczyńskiej, stworzyły warunki do powstania miasta Oława (1234–1235)³³, a wcześniej zapewne osady targowej (1206 r.), zapewniając jej doskonałe zaplecze gospodarcze. Przybyszy z zachodniej Europy³⁴ osadzono w pobliżu dawnej polskiej osady, której dokładna lokalizacja pozostaje prawdopodobnie zagadką³⁵.

Marta Młynarska-Kaletynowa

DZIEJE OŁAWY W ŚREDNIOWIECZU

Oława w 1850 roku, widok z południa

Oława po raz pierwszy poświadczona jest w dokumencie z 1149 r., w którym Bolesław Kędzierzawy czyni nadania i zatwierdza dotychczasowe darowizny na rzecz klasztoru MariiP i św. Wincentego na Ołbinie we Wrocławiu³⁶. Wśród nich wymienia Oławę, pobliskie wsie Wierzbno i Odrę, oddaloną o około 22 km na północny zachód, nad rzeką o tej samej nazwie³⁷ oraz trzecią leżącą na pograniczu Wielkopolski i zwaną *Crescenice*³⁸. Wszystkie one pochodziły z nadania komesa Piotra Włosta, fundatora opactwa benedyktyńskiego. Początki Oławy, dawnej majątności Włostowiców, sięgają więc czasów odleglejszych – XI lub przynajmniej przełomu XI na XII w. Bulla papieża Celestyna III z 1193 r., potwierdzająca stan majątkowy klasztoru ołbińskiego, pozostającego już wówczas w rękach premonstratensów, odnośnie do Oławy zawiera te same treści³⁹. Jako własność opactwa św. Wincentego występuje ona wraz z pobliskimi wsiami – Wierzbnem i Sobociskiem oraz wspomnianą Odrą – w dokumencie Henryka I z 1204 r. Książę m.in. zwalnia te wsie od uiszczania „podworowego” w ramach ciężarów prawa książęcego⁴⁰. Natomiast w 1201 r. papież Innocenty III bierze pod opiekę opactwo wraz z całym uposażeniem, wymieniając przy tym także kościoły należące do premonstratensów ołbińskich, a wśród nich *sanctorum Blasij et Sperati in Oleua*⁴¹. Ten niejednoznaczny zapis, sugerujący, że w Oławie istniał jeden kościół o dwóch wezwaniach, wyjaśnia wzmianka w dyplomie z 1206 r.⁴² o dwóch świątyniach potwierdzona w późniejszych źródłach⁴³. Patroni oławskich kościołów zasługują na szczególną uwagę. Wezwanie św. Świerada, zapisane w bulli Innocentego III w zmienionym brzmieniu *Speratus*, związane było z bardzo wczesnym, żywym jeszcze w XV w. lokalnym kultem tego świętego i legendą o jego pobycie, a nawet pochodzeniu z okolic Oławy. Powstanie w Oławie świątyni pod patronatem św. Świerada można by więc przypisać inicjatywie Piotra Włosta, gdy osiedle to pozostawało w jego rękach, zanim wraz z fundacją opactwa na Ołbinie we Wrocławiu, w 30. latach XII w., stało się własnością klasztorną⁴⁴. Natomiast wezwanie św. Błażeja parafialnego kościoła, jak podkreślił Benedykt Zientara⁴⁵, ma obcy, romański charakter. Analizując pochodzenie tego patrocinium, nie wykluczył on inicjatywy samych premonstratensów ołbińskich, którzy mogliby nadać imię tego patrona kościołowi, gdy Oława była majątnością klasztoru. Jednocześnie w swych dalszych rozważaniach wyraził on pogląd, że w tym ośrodku i na jego zapleczu silne były wpływy istniejącej od końca XII w. we Wrocławiu kolonii tkaczy walońskich. W Oławie już od XIII w. rozwijały się produkcja i handel sukienniczy z udziałem osadników walońskich, a św. Błażej był w średniowieczu patronem tkaczy. Sprawa ta w dalszym ciągu pozostaje zagadkowa, ponieważ wezwanie tego kościoła poświadczone jest dość wcześnie, na samym początku XIII w. Dopiero w pierwszych dziesięcioleciach tego stulecia Henryk Brodaty, po pozyskaniu Oławy, promował na tym obszarze kolonizację Walonów i Niemców⁴⁶. Jednak istnienie dwóch kościołów w XII i na początku XIII w. wskazywałoby, że Oława już wówczas była dużym, rozwiniętym osiedlem. Czy, mimo milczenia źródeł, można by wyznaczać jednocześnie funkcjonowanie tam stałego ośrodka wymiany – targu?

Oddalona o około 9 km na północny zachód od Oławy, w górnym biegu rzeczki Szalona, prawego dopływu Oławy, leży wieś Sobocisko. Wymieniona, podobnie jak Oława, w dokumencie z 1149 r., była własnością klasztoru św. Wincentego z nadania Władysława Wygnańca⁴⁷. Zwraca uwagę nazwa, która pierwotnie, jak można domyślać się, brzmiała „Sobota”⁴⁸, oznaczając miejsce targu tygodniowego odbywającego się w soboty, tak jak poświadczone w 1193 r. jako własność kanoników regularnych MariiP we Wrocławiu, leżące pod górą Ślęża – *forum in Sabat*⁴⁹. Forma nazewnictwa „Sobocisko”, podobnie jak „grodzisko” czy „cmentarzysko”, wskazuje na dawniejsze, minione już znaczenie i funkcję danego miejsca. Czy można więc stwierdzić, że już około połowy XII w., gdy po raz pierwszy występuje w źródłach wieś Sobocisko, lub nawet wcześniej, rolę ośrodka targowego na lewobrzeżnym obszarze nadodrzańskim przejęła Oława – położona na trasie arterii komunikacyjnych, przy przeprawie przez Odrę, na pograniczu dwóch stref fizjograficznych – rolniczej i puszcząńskiej, co stwarzało wszelkie warunki do zaistnienia ośrodka tygodniowej i stałej wymiany oraz usług.

Na to pytanie nie ma jednoznacznej odpowiedzi. Wydaje się, że dopiero dokonana w 1206 r. zamiana dóbr między Henrykiem Brodatym i opactwem św. Wincentego zdecydowała o zasadniczej zmianie dalszych losów Oławy⁵⁰. Książę mianowicie odstąpił premonstratensom ołbińskim sąsiadującą z klasztorem swą majątność Psie Pole (obejmowała ona rozległy obszar od rzeki Widawy po rzeczkę Dobrą, wraz z kościołem oraz niemieckimi osadnikami). W zamian otrzymywał *predium* – Oławę z dwoma kościołami, wszelkimi pożytkami wraz z dziesięciną *in circuitione prenominata*. Natomiast *extra circuitum*, jak zastrzega umowa, dziesięciny nadal miały należeć do klasztoru. Przedmiotom transakcji były więc dwa ujazdy, w skład których – oprócz osiedla z kościołem i osadzonymi tam Niemcami w przypadku Psiego Pola i dwiema świątyniami w przypadku Oławy – wchodziły jeszcze większe tereny wiejskie i płynące z nich dochody. Warunki umowy z 1206 r. nie wspominają jednak o istnieniu targu w Oławie, która w tym czasie jawi się jako rozległa posiadłość wiejska. Wydaje się, że dopiero nowy właściciel Oławy przyczynił się do powstania w tym miejscu stałego ośrodka wymiany.

O reformach na terenie *predium* oławskiego – wytyczeniu łąnów i osadzeniu kolonistów – podejmowanych przez Henryka Brodatego, mówią pośrednio trzy dokumenty Wawrzyńca, biskupa wrocławskiego. W 1218 r.⁵¹ należną klasztorowi w Lubiążu dziesięcinę od „Niemców z Oławy”, to znaczy z ujazdu oławskiego, w postaci 6 małdratów zbóż, miał drogą zamiany otrzymać Jakub, archidiakon kapituły wrocławskiej. Jak wyjaśnia dokument, wymiar tego świadczenia był na razie tylko prognozowany i jeszcze nie całkiem sprecyzowany. W 1221 r.⁵² biskup Wawrzyniec przekazał szpitalowi Ducha Świętego we Wrocławiu, a w 1226 r.⁵³ nadał także klasztorowi MariiP na Piasku we Wrocławiu dziesięciny o rzeczywistej wysokości jednej miary zboża oraz 8 miar zbóż. Te świadczenia, którymi dysponował biskup wrocławski, uiszczane przez „Niemców z Oławy”, płacili osadnicy ze wsi należących do ujazdu oławskiego. Potwierdza to dokument Gertrudy, opatki trzebnickiej, z 1234 r.⁵⁴, która za zgodą swego ojca, księcia Henryka, we własnym, klasztornym gospodarstwie, „grangii” w Domaniowie niedaleko Oławy, osadzała Niemców, nadając im prawo jakie *circa Olauam fruuntur Teutonici villani*. Zaznaczała jednocześnie, że mają oni podlegać zwierzchnictwu sądowemu wójta książęcego z Oławy. Podobnie w następnym roku Henryk Brodaty, zwalniając osadników walońskich (*Romani*) z leżącej w pobliżu Oławy wsi Wierzbno od ciężarów prawa polskiego, nadał im prawo niemieckie, poddając ich jednocześnie pod jurysdykcję książęcą i swego wójta w Oławie⁵⁵. Henryk Brodaty stworzył tym samym „osobny okręg prawa niemieckiego, na którego czele stanął wójt książęcy w Oławie”⁵⁶. Podlegali mu obcy osadnicy we wsiach należących do różnych właścicieli, jak Wierzbno – do domeny promonstratensów ołbińskich, czy jak Domaniów – będący własnością cysterek trzebnickich. Jednocześnie jednak *Romani* z Wierzbna swoje roczne dziesięciny dwóch zbóż z każdego łąna zobowiązani byli dostarczać nie do Oławy, lecz klucznikowi książęcego dworu *in Visokebreg*, czyli do Brzegu, oddalonego o około 15 km na południowy wschód od Oławy⁵⁷.

Niepełna 20 lat później, w 1253 r.⁵⁸ Wierzbno lokował ponownie na prawie niemieckim opat klasztoru św. Wincentego. Obowiązki sołtysa miał sprawować niejaki Jan, a warunki umowy, w tym uposażenie i obowiązki wobec opactwa, zostały określone w przywileju. Sądownictwo wyższe we wsi miało odbywać się trzy razy do roku pod przewodnictwem opata lub jego przedstawiciela. Tym samym klasztor przejął bezprawnie, być może po najeździe tatarskim, kompetencje sądownicze, które oficjalnie otrzymał dopiero w 1504 r.⁵⁹

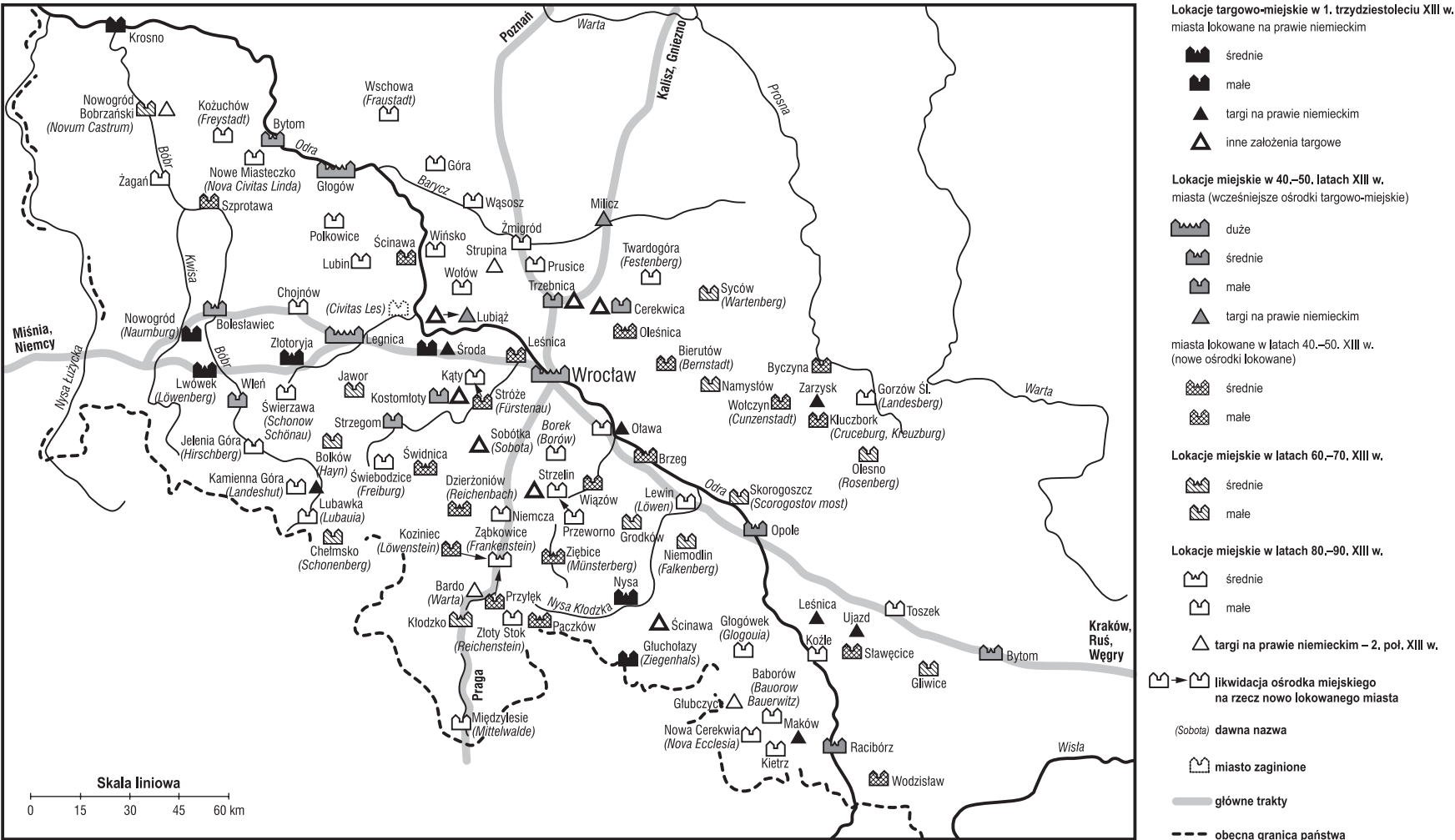
Dyplomy z lat 1234–1235, które poświadczają funkcjonowanie wójta oławskiego, ukazują jego rolę w wyższym sądownictwie prawa niemieckiego osiedli wiejskich w pobliżu Oławy. Pozwalają domyślać się, że jednocześnie był on lokatorem miasta. Istnienia przywileju lokacyjnego dla Oławy jednak nie należałoby się spodziewać. Najwcześniejsze tego typu inwestycje miejskie dokonywane były wówczas na Śląsku i w innych polskich dzielnicach na mocy ustnych umów⁶⁰ – pewnym wyjątkiem może być dokument Konrada Mazowieckiego z 1237 r. dla Płocka⁶¹.

Przyjąć więc należałoby, że najpóźniej w połowie lat 30. XIII w. doszło do wytyczenia osiedla miejskiego w Oławie, rozmierzono plac targowy, najważniejsze arterie komunikacyjne oraz działki siedliskowe, które nowi mieszkańcy brali w dziedziczne posiadanie. Wśród nich byli z pewnością osadnicy walońscy. Występują oni w późniejszych źródłach, a o przynależności etnicznej mówią ich romańskie imiona i niekiedy przydomki *Gallic*⁶². Nie tylko wczesne wezwanie św. Błażeja dla kościoła parafialnego w Oławie, podkreśla Rościśław Żerelik⁶³, ale i najstarsza pieczęć miejska na dokumencie wydanym 19 października 1334 r. z wizerunkiem koguta – romańskiego symbolu narodowego, świadczą o istnieniu grupy osadników walońskich tkaczy, którzy najwidoczniej odgrywali ważną rolę w średniowiecznej społeczności Oławy.

Zwraca uwagę fakt, że po klęsce legnickiej 1241 r., podczas sprawowania rządów regencyjnych przez księżnę Annę, wdowę po Henryku Pobożnym, oraz za panowania ich najstarszego syna Bolesława Łysego Rogatki, a także w trakcie siedemnastoletniego (od 1249) władania dzielnicą wrocławską przez Henryka III, jego młodszego brata – brak jest przywilejów książęcych dla założonego przez Henryka Brodatego miasta w Oławie.

Dokumenty Henryka III pośrednio wspominające o Oławie oraz dotyczące jej okolicznych wsi były poświęcone innym problemom. W dyplomie z 6 czerwca 1250⁶⁴ władca ten zezwolił klasztorowi św. Wincentego na Ołbinie we Wrocławiu lokować na prawie niemieckim dwie położone koło Oławy wsie, które należały do opactwa – Sobocisko i Stanowice – z obowiązkiem uiszczania na rzecz księcia czynszu w zbożach z każdego lokowanego łąna. Następnego roku wydany w Oławie dokument tego władcy, dokąd przybył *pro quibusdam negociis terminandis una cum baronibus*, nie dotyczył spraw miejscowych, jedynie wśród licznych świadków zapisany został Bertold pleban oławski⁶⁵. Dwa lata później, 20 stycznia 1253⁶⁶, ów duchowny, nazwany nie tylko plebanem oławskim, ale także kapelanem książęcym, wraz ze swym bratem Zygfrydem za służbę i pracę na rzecz księcia zostali obdarowani dwiema wsiami koło Oławy – *Jacobi Domaniz* oraz *Zbachowicz* – które darczyńca połączył w jedną majątność pod nazwą *Seifersdorf* (dziś Zabardowice) z pozwoleniem budowy młyna nad Odrą.

Najwyraźniej Henryk III nie był zainteresowany rozwijaniem ośrodka miejskiego, choć leżał on na uczęszczanej trasie z Wrocławia, która, jak zaznaczono już, rozwidlała się: na południe, w kierunku posiadłości biskupich w Otmuchowie i Nysie, oraz na południowy wschód, wzdłuż Odry do Brzegu i dalej na Opole i Kraków. Brzeg, gdzie znajdował się od czasów

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa

Henryka Brodatego dwór książęcy, odległy jest od Oławy w linii prostej zaledwie o 15 km. Tę siedzibę książęcą na okraju dzielnicy wrocławskiej, graniczącą z terytorium księstwa opolskiego, uznał Henryk III za dogodne miejsce powołania do życia na „surowym korzeniu” ośrodka miejskiego. Do tej inwestycji przywiązywał szczególną wagę, skoro w wydanym bez daty dziennej dyplomie z 1250 r.⁶⁷, po nieudanej akcji powierzonej trzem lokatorom: Henrykowi sołtysowi *de Richinbach* (obecnie Dzierżoniów), Gerkinowi *de Auro* (ze Złotorii) i Orthlifowi, postanowił sprzedać prawa do lokacji miasta w Brzegu niejakiemu Konradowi z Nysy. To przedsięwzięcie uwieńczzone zostało powodzeniem. Oława, położona zbyt blisko stołecznego Wrocławia, wśród rozlewisk rzecznych, bez realnych możliwości przestrzennego rozwoju, przegrała z nowo lokowanym miastem, pręźnie rozwijającym się od 2. połowy XIII w.

Znacznie bardziej troszczyli się o miasto i jego mieszkańców następcy Henryka III – syn, Henryk IV Prawy, oraz stryjeczny bratanek z linii legnickiej, Henryk V. Pierwszy z nich nadał mieszczanom prawo korzystania z wszelkich użytków podmiejskich: pól, łąk, pastwisk, lasów i zarośli (o przywileju tym wspomina jedynie późniejszy dokument z 1291 r., wydany przez Henryka V⁶⁸). Ponadto w 1282 r.⁶⁹ zezwolił Henryk Probus mieszkańcom Oławy wzniesić 12, a w razie potrzeby i więcej kramów sukienniczych, przeznaczonych do sprzedaży sukna krojonego na łokcie. Jednocześnie, ograniczając konkurencję w handlu detalicznym tym cennym artykułem pierwszej potrzeby, zabronił książę tkaczom sprzedawać krojony materiał poza kramami w mieście i poza miastem. Oprócz tej wiadomości, sygnalizującej rozwój w tym czasie sukiennictwa w Oławie, informacji o miejscowym handlu i wytwórczości rzemieślniczej jest niezwykle mało. Nie wiadomo na przykład, jak wiele w ówczesnej Oławie było obiektów produkcyjnych i handlowych branży konsumpcyjnej – zachował się jeden przekaz z 1291 r.⁷⁰, o nadaniu prawa do zbudowania trzech nowych jatek, z obowiązkiem płacenia księciu trzech kamieni łóju rocznego czynszu. Znacznie więcej wiemy o eksploatacji środowiska naturalnego i o wynikającym stąd rozwoju ekonomicznym miasta. Egzystencja Oławy, jak podkreślono już, w dużej mierze związana była z gospodarką wodną. W najbliższym sąsiedztwie, a niekiedy w samym mieście, funkcjonowały młyny, zapewne nie tylko zbożowe, ale o różnej specjalności, np. folusze, do mielenia rudy żelaza lub kory dębowej na użytek garbarzy. Z najwcześniejszego nadania Henryka Brodatego, w 1234 r. dla klasztoru Premonstratensek w Czarnowąsie, dowiadujemy się, że nie był to wówczas jedyny obiekt w pobliżu Oławy, mianowicie *molendinum superius in Olaua* ⁷¹. Henryk V w dokumencie z 2 maja 1295⁷² ogłosił transakcję kupna mły na i stawu rybnego koło Oławy, dokonaną przez Wilhelma, mieszczanina wrocławskiego, od syna Eberharda Gallika o tym samym imieniu. XIV i początek XV w. przynoszą dalsze wiadomości o czynnych młynach, m.in. o poświadczonym 25 stycznia 1326 młynie łodnym na Odrze⁷³.

Ważną dziedziną gospodarki w życiu mieszkańców Oławy było rybołówstwo. Wykorzystywano w tym celu zarówno rzeki, jak i sztuczne akweny – stawy, które kopano na podmokłych łęgach lub aktywowano do tych celów starorzecza. Dużo uwagi tej sprawie w swym przywileju z 31 października 1291⁷⁴ poświęcił Henryk V, zezwalając mieszczanom oławskim na łowienie ryb w Odrze z dwóch stron miasta na odległość pół mili, szczegółowo przy tym opisując, jakimi sieciami i sprzętem mogą to robić. Na początku tego dokumentu, jako najważniejszy z nadanych przywilejów, przedstawił ustanowienie granic miasta: *metas ipsorum*

*et eiusdem civitatis sic distinguimus, ut ab ipsa civitate Olavia metae, quae Polonice graenizen dicuntur, usque ad campos villarum hic positarum usque Baumgartem*⁷⁵, *lexendorff*⁷⁶, *Rosenhain*⁷⁷ *et Polonialis Stinaviae*⁷⁸ *porrigantur*. Następnie, przywołując wydany przez swego stryja Henryka IV przywilej użytkowania terenów podmiejskich, zatwierdził go mieszczanom oławskim. Wiele wskazuje na to, że wyznaczenie granic, podobnie jak zezwolenie na korzystanie z użytków podmiejskich, o czym dokument Henryka V z 1291 r. mówi otwartym tekstem, jest dziełem jego poprzednika Henryka Prawego. Zwraca uwagę fakt, że Henryk IV, fundując w 1288 r. kolegiatę Świętego Krzyża we Wrocławiu⁷⁹, uposażył ją m.in. czynszami w zbożu ze wsi, które wystąpiły w przedstawionym przez Henryka V opisie granic miasta – *Baumgart*, *Jasowitz*, *Stinavia*, zaś w *Rosenhaim* kolegiata otrzymała *plenum dominium et proprietates sex mansorum, que omnia olim ad parrochiale ecclesiam in Olavia pertinebant*. Henryk IV już wcześniej, wydając w 1282 r. przywilej dotyczący handlu suknem w Oławie, sprecyzował pojęcie „przestrzeni miejskiej”, mówiąc o handlu w mieście i poza nim⁸⁰.

Oława w ostatniej tercji XIII w., pod rządami Henryka IV i jego następcy Henryka V Brzuchatego, jawi się jako ukształtowany przestrzennie ośrodek miejski o dobrze rozwiniętej gospodarce, która – oprócz tradycyjnej sukienniczej produkcji tkackiej – opierała się na eksploatacji bogactw środowiska naturalnego: z zaplecza rolniczego na zachód od miasta i wodno-leśnego wokół miasta i na wschód od niego. Miasto czerpało zyski również z ruchu tranzytowego zarówno w komunikacji lądowej, jak i rzecznej. Zapewne już wówczas czynna była w Oławie komora celna, poświadczona w 1317 r.⁸¹ Jednocześnie, jak wskazują źródła, Oława była w tym czasie centrum administracji terytorialnej. W dokumentach Henryka IV dwukrotnie występuje *territorium Olaviense*. Książę udzielił klasztorowi św. Wincentego w 1285 r. zezwolenia na sprzedaż lub lokację na prawie niemieckim jego dworu w Miłonowie, który znajdował się *in territorio Olaviensi*⁸². Podobnie w 1288 r. Henryk Prawy, zatwierdzając sprzedaż pewnej liczby łąk we wsi Stanowice, określił jej położenie *in territorio Olaviensi*⁸³. To określenie nie było, jak można się domyślać, pojęciem abstrakcyjnym, mówiącym tylko o położeniu danej miejscowości względem Oławy. Można by tu dopatrywać się jednostki administracyjno-jurysdykcyjnej z centrum w Oławie, a więc dystryktu – tak została nazwana w dokumencie Bolka świdnickiego z 1296 r.⁸³ (który sprawował wówczas rządy w dzielnicy wrocławskiej w imieniu nieletnich synów nieżyjącego Henryka V). W dyplomie tym książę poświadczał transakcję sprzedaży m.in. allodium *Thuderow* (obecnie Czadrów) *in districtu Olaviensi*.

W Oławie obok wójta miejskiego, sprawującego sądownictwo w mieście i okręgu z nim związanym, czynny był również sąd dworski z landwójtem na czele; w 1291 r. był nim Gotfryd *de Lubavia*, nagrodzony za wierną służbę przez Henryka V zezwoleniem na wzniesienie trzech jatek w mieście⁸⁵.

Małgorzata Chorowska

REKONSTRUKCJA PROGRAMU LOKACYJNEGO OŁAWY. MIASTO I UPOSAŻENIE ROLNE (KOMENTARZ DO PLANSZ NR 3 I 4)

Oława jest położona na płaskim cyplu, z trzech stron oblanym wodami meandrujących rzek – Odry i Oławy – ich starorzeczy, stawów i bagnisk. W średniowieczu w okolicach Oławy udział powierzchni wody w całkowitej powierzchni terenu był znacznie większy niż obecnie. Można powiedzieć, że to woda wyznaczyła warunki brzegowe dla rozmierzenia pól wokół Oławy. Parcelacja samego miasta natomiast wynikała z jego funkcji handlowej i przebiegu głównych szlaków lądowych. Dlatego też nawet przybliżona rekonstrukcja topografii interesującego nas terenu jest niezbędna dla zrozumienia całości procesu lokacyjnego Oławy. Dokonano jej na bazie dwóch najstarszych map pomiarowych okolic Oławy – z lat 1810 i 1810–1813 – wykonanych przez Królewskiego Inspektora Budowlanego Tiedego⁸⁶. Podstawą była zwłaszcza druga z nich, obejmująca miasto z całością uposażenia rolnego aż po sąsiednie wsie – *Baumgarten*, Jaczowice, Godzikowice i Ścinawę Polską.

Koryta rzek Odry i Oławy tworzyły w tym miejscu rysunek w kształcie klepsydry. W miejscu największego zwężenia miała ona zaledwie około 350 m szerokości. Cypel, na którym lokowano miasto Oławę, stanowił jej południową część. Od zachodu i północy zamknięty był on zakolem koryta rzeki Oławy. Miejsce przewężenia klepsydry blokował ponadto sporej wielkości staw, oznaczony na mapie z 1810 r. jako „dawny Staw Zamkowy”. Z korytem Odry łączył go krótki kanał, osuszony w 1807 r. Pierwotnie był to zapewne relikt starorzecza Oławy. Od wschodu cypel zamykało nowe koryto Odry, dawniej płynącej meandrami, odnoga Odry – Młynówka – i ciąg dawnych stawów, zwanych Młyńskim, Środkowym, *Stock-Teich* i Ścinawsko-Niemieckim, od końca XVIII w. zamienianych na łąki i pastwiska. One także stanowiły pierwotnie starorzecze Odry, co potwierdza mapa F.B. Wernera z połowy XVIII w.

MIASTO

Centrum osadnicze Oławy, czyli miasto właściwe, zostało nanizane na szlak drożny Wrocław–Grodków⁸⁷ (kierunek na Nysę i Otmuchów) o przebiegu południkowym. Miało ono kształt owalu o długości 100 prętów flamandzkich (10 sznurów) i szerokości 60 prętów (6 sznurów), co w mierze połowej daje powierzchnię 2/3 małego łąnu flamandzkiego⁸⁸. Przebieg głównych ulic ściśle powiązano z kierunkiem drożnym, który, przechodząc przez miasto, rozdzielał się na dwa ciągi. Po południowej stronie miasta ulice łączyły się z sobą łódeczkowato, a dalej wspólnym korytem podążały w stronę Bramy Brzeskiej i dwóch świątyń – kaplicy św. Rocha i kościoła św. Świerada (w XIV w. spalony, znajdował się na terenie późniejszego szpitala), położonych już za murem obronnym⁸⁹. Tam też szlak drożny rozwiłłał się na dwa – jedna jego odnoga prowadziła prosto na południe, do Grodkowa, a druga na południowy wschód, do Brzegu. Po północnej stronie miasta owe dwie główne ulice wpadały na poprzecznie do nich ustawiony plac Zamkowy, a dalej na fosę i zamek, co wymuszało zmianę kierunku ruchu na prostopadły do traktu Wrocław–Grodków–Otmuchów i obejście zamku od strony północnej. Odkształcenie to powstało zapewne wraz z zamkiem w XIV w. Jego konsekwencją była lokalizacja nowej bramy Wrocławskiej przy krótszym boku placu Zamkowego. Przed powstaniem zamku Oława była zapewne wrzecionowatym, dwubramnym założeniem w typie Środy Śląskiej. Pierwsza brama Wrocławska mogła znajdować się na linii traktu prowadzącego z Wrocławia, na północnym skraju późniejszego zamku. Pytanie o jej dokładną lokalizację do czasu badań archeologicznych musi pozostać bez odpowiedzi.

Komunikacja na trasie wschód–zachód, czyli Strzelin–Oława i Oława – prawy brzeg Odry, nie odcisnęła wyraźnego piętna na ukształtowaniu miasta. Droga prowadząca ze Strzelina przechodziła przez połowę wsi *Baumgarten* i dobijała do traktu wrocławskiego przy przeprawie przez rzekę Oławę. Jej kierunek nie odpowiadał więc położeniu XIV-wiecznej bramy Wrocławskiej, lecz raczej jej domniemanej poprzedniczki na trasie Wrocław–Oława. Przeprawa na prawy brzeg Odry – do grodu kasztelańskiego i kościoła parafialnego w Ryczynie⁹⁰, czy dalej na wschód, do Namysłowa – również nie była zbyt często pokonywana, skoro jej obsługa nie wymusiła obecności bramy miejskiej po wschodniej stronie miasta. Już w średniowieczu musiała tam jednak istnieć jakaś furta, skoro powstała uliczka na trasie Rynek–przedmieście–przeprawa przez Odrę. Furtą tą jest widoczna na planie widokowym miasta autorstwa F.B. Wernera z około połowy XVIII w. Wzrost natężenia ruchu na tym kierunku nastąpił zapewne już po lokacji Namysłowa, co miało miejsce w latach 60. XIII w.

Centrum średniowiecznego miasta stanowił trapezowaty Rynek o wymiarach 87–97 m na 112–150 m. Zostały one odczytane ze współczesnego planu miasta, przedstawiającego powojenną zabudowę pierzei rynkowych, w 80% powstałą w latach 60.–70. XX w.⁹¹ Po przeliczeniu wymiarów Rynku na miary powszechnie stosowane na Śląsku w 1. tercji XIII w., czyli na stopę równą 31,3 cm i pręt długości 4,7 m, wyniosły one 278–310 x 358–479 stóp, w zaokrągleniu – 300 x 360–480 stóp. Rynek został rozpięty pomiędzy

dwoma ciągami ulic, które przebiegiem swym nawiązywały do kierunku drogi łączącej Wrocław i Grodków. Ich rozstaw nie był wartością przypadkową, gdyż wynosił dokładnie 360 stóp. Stanowi to wyjątek na tle nieregularności planu Oławy. Wschodnią pierzeję Rynku przebiegały 3 przejścia o zróżnicowanej szerokości i rozstawie. Najwyższe z nich to położony po stronie północnej bezimienny miedzuch, mający przed sobą skraj zachodniej pierzei ul. Krótkiej. Drugie i najszersze przejście to wspomniana już uliczka o dzisiejszej nazwie B. Głowackiego, komunikująca miasto z położonym na wschodzie przedmieściem Rybackim (*Fischergasse*) i przeprawą przez Odrę. Trzecie to łącznik, którym znalazły ujście na Rynek zarówno plac Starozamkowy, jak i ulica Słodowa, obecnie M. Kopernika. Wszystkie trzy były dość przypadkowe w swej geometrii. Także brak symetrii w stosunku do zachodniej pierzei rynku i jej przedłużenia w ul. Wrocławską, których nie przecięto żadną poprzeczną ulicą, wskazuje, że przejścia wschodnie zostały przebite. Zwraca też uwagę fakt, że ich wyloty na Rynek zostały w jakimś bliżej nieokreślonym momencie przyblokowane przez południową i północną pierzeję Rynku.

Wrzeczono głównych ulic zostało od zewnątrz obramowane długimi blokami zabudowy. Prawdopodobnie dzieliły się one na kurie 60 x 180 stóp, co widać jeszcze na współczesnym planie miasta, na terenie położonym na północ od Rynku. Poniżej przedstawiamy tabelę z szerokościami fasad kamienic przeliczonych na miarę stopową, gdzie 1 stopa = 31,3 cm. Kilka par sąsiadujących z sobą domów wypełniało fronty działek o szerokości około 60 stóp. Niestety, w Oławie zachowało się tak niewiele przedwojennych budynków, że nie jest możliwe sprawdzenie na odpowiednio dużej próbie prawdziwości tego założenia.

adres kamienicy	szerokość fasady (w metrach)	szerokość fasady (w stopach)	suma szerokości sąsiednich kamienic (w stopach)
Rynek 26	10,7	34	63
Rynek 27	9	29	
Rynek 28/29	16	30,5	51
Wrocławska 2	7,5	24	65
Rynek 35	6,5	21	
Rynek 36	7,5	24	
Wrocławska 4	10	32	60,75
Wrocławska 6	9	28,75	
Wrocławska 8	8	26	56,25
Wrocławska 10	9,5	30,25	
Wrocławska 12	9	28,75	54,75
Wrocławska 14	8	26	
Rynek 22	8,5	27	53
Rynek 24	8	26	
Rynek 25	15	48	60,5
przejście	4	12,5	
Krótką 1	9	28,75	60,75
Krótką 3	10	32	

Kościół parafialny pw. św. Błażeja stał na niewielkim placu, stykającym się z Rynkiem narożnikowo. To rozwiązanie, tak typowe dla wielu miast średniowiecznych, w przypadku Oławy nie wykazuje geometrycznej poprawności, gdyż zbyt duże wysunięcie na wschód prezbiterium kościoła spowodowało nadmierne poszerzenie południowo-zachodniego narożnika Rynku i skrócenie zachodniej pierzei przyrynkowej. Duże zakłócenie regularności planu miasta jest też widoczne w południowo-wschodnim jego rejonie, w okolicy placu Starozamkowego (obecnie pl. J. Sobieskiego). Jednakże oba te elementy przestrzeni miejskiej miały przedlokacyjną genezę – kościół, wzmiankowany od 1201 r., istniał już w poprzedzającej miasto osadzie targowej, natomiast plac Starozamkowy mógł stanowić pozostałość dworu z czasów przynależności Oławy do Piotra Włostowica. Być może było to miejsce, gdzie znajdowała się siedziba wójta Oławy wyznaczonego przez Henryka Brodatego i poświadczonego w 1235 r.⁹² Hipotezy te nie zostały na razie poparte badaniami archeologicznymi.

Późnośredniowieczna Oława w obrębie murów miejskich zawierała 2 człony o odrębnej metryce i ukształtowaniu – miasto i zamek. Miasto powstało w latach 30. XIII w., jako inwestycja Henryka Brodatego związana z przebiegiem szlaku z Wrocławia do Krakowa. Zamek został doń przyłączony w 2. połowie XIV w. – pełnił funkcję warowni i siedziby książąt legnicko-brzeskich. Wcześniej Oława była pozbawiona osłony zamku, gdyż w dokumentach lennych księstwa jeszcze w 1. połowie XIV w. konsekwentnie określano ją jako *Stadt* (miasto), a nie *Stadt und Haus* (miasto z rezydencją, miasto z zamkiem)⁹³. Także wyniki badań archeologicznych na terenie zamku potwierdzają jego czternastowieczną metrykę⁹⁴. W świetle wspomnianych dokumentów lennych wątpliwe się wydaje wiązanie placu Starozamkowego z domniemanym założeniem obronnym z XIII w., które miałoby się znajdować na terenie wczesnośredniowiecznej Oławy, a tym bardziej ze wzmiankowaną przez F. Lucaego kamienną budowlą, jakoby tam stojącą do początku XVIII stulecia, a następnie rozebraną⁹⁵. Częścią domniemanego zamku nie była też Baszta Bocianiego Gniazda, która na planie aksonometrycznym F.B. Wernera z połowy XVIII w. niczym się nie różni od pozostałych trzech baszt w linii południowo-wschodniego odcinka miejskich murów obronnych.

Wprawdzie zamek od miasta oddzielała fosa, jednakże oba te elementy zostały otoczone wspólnym pierścieniem muru i wodnej fosy. Mur był pojedynczy, z gankiem i przedpiersiem zwieńczonym krenelażem; na wschodnim odcinku wzmocniono go gęsto rozstawionymi basztkami lub skarpami (?), a na południowym – czworobocznymi basztami. Obecność baszt na południu wynikała z uwarunkowań terenowych. Był to jedyny kierunek nie odcięty wodą, więc stąd ewentualnie mógł grozić szturm na miasto. Na planie aksonometrycznym F.B. Wernera z około połowy XVIII w. widzimy 3 czworoboczne baszty na prawo od Bramy Brzeskiej, zaś na mapie Oławy z 1810 r. – zarysy dwóch baszt na lewo od tej bramy. Liczbę i rozmieszczenie skarp na odcinku wschodnim przyjęto według mapy z 1810 r. Mur był wówczas jeszcze zachowany na niemal całym obwodzie miasta i tylko tam zaznaczono kwadratowe w planie wzmocnienia w rozstawie co 10–15 m. Na planie widokowym Wernera dwie inne tego typu skarpy widnieją na prawo od Bramy Brzeskiej.

UPOSAŻENIE ROLNE MIASTA

Jako zaplecze rolne Oławy wykorzystano teren wbijający się klinem pomiędzy koryto Oławy i ciąg stawów, będący pierwotnie starorzeczem Odry. Zastosowany został system trójpłowy, właściwy dla obszarów nizinnych, polegający na podziale kompleksu rolnego na 3 niwy, dzielone z kolei na poszczególne role. System ten wymagał wspólnego rozpoczynania pracy i wspólnego ugorowania pól, a więc przymusu rolnego. W przypadku Oławy teren został podzielony na 3 niwy o prostokątnych obrysach. Ich krótsze boki po stronie wschodniej oparły się o linię stawów, a po zachodniej o koryto Oławy. Na mapie z lat 1810–1813 wyjątkowo czytelne są linie prostopadłe do stawów, według których rozmierzono szerokości niw. Użyto do tego tych samych jednostek miary, co do parcelacji miasta – stopy równej 31,3 cm; pręta *virga regalis* o długości 4,7 m i sznura (1 sznur = 10 prętów) długości 47 m. Wymiary poszczególnych niw można oszacować następująco:

- niwa północna – 150 x 300 prętów, co daje powierzchnię 5 małych łanów flamandzkich
- niwa środkowa – 180 x 300 prętów, co daje powierzchnię 6 małych łanów flamandzkich
- niwa południowa – 120 x 300 prętów, co daje powierzchnię 4 małe łany flamandzkie

Niwa ta dzieliła się ponadto wzdłuż na dwa pola, jedno o szerokości 90, a drugie 30 prętów, czyli na 3 łany i 1 łan. To ostatnie pole, podzielone w sposób niezależny od innych na 3 odrębne niwy, mogło stanowić jakieś odrębne uposażenie, np. wójtowskie.

Na wschód od miasta znajdowało się wspomniane przedmieście z ul. Rybacką (*Fischergasse*), prowadzącą do przeprawy przez Odrę (w XVIII w. był już tam most) i dalej, w kierunku Namysłowa. Ulica ta, z przyległymi działkami siedliskowymi, wygląda jak nawsie jakiejś bezimiennej wsi-ulicówki. Przedmieście to zamykało się w planie zbliżonym do prostokąta wielkości 1 łanu flamandzkiego (9 x 10 sznurów). W sumie uposażenie rolne Oławy (*Stadtische Burger Aecker*) zajmowało powierzchnię 16 łanów. Wraz z miastem (o szerokości 10 sznurów), pasem terenu pomiędzy miastem a niwą północną (5 sznurów), przedmieściem, częścią stawów i całym gruntem rolnym zmieściło się w dwóch kwadratach o powierzchni 10 łanów każdy, czyli na około 20 małych łanach flamandzkich. Ponadto na uposażenie miasta składały się łąki (*Stadtische Burger Wiesen*), pastwiska leśne (*Hutung*) i pozostałe stawy (*Stadt Teich*). W początku XIX w. ogrody mieszczan znajdowały się na terenach pofortyfikacyjnych. Gdzie były pierwotnie – nie wiadomo. Młyn miejski zaznaczono na zachód od miasta, nad rzeką Oławą, natomiast po stronie wschodniej, w miejscu styku Młynówki i Odry, funkcjonował młyn zamkowy.

HIPOTEZY DOTYCZĄCE PRZEMIAN PRZESTRZENNYCH OŁAWY WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU

Nie wiemy wprawdzie, jak wyglądała Oława przedlokacyjna, jednak już w początkach XIII w. poświadczono w niej dwa kościoły, których usytuowanie można z dużym prawdopodobieństwem określić na podstawie późniejszych źródeł pisanych. Kościół pod romańskim wezwaniem św. Błażeja znajdował się tam, gdzie obecnie, czyli nieco na zachód od późniejszego Rynku. Kościół pod słowiańskim wezwaniem św. Świerada – na terenie późniejszego szpitala, na południe od Bramy Brzeskiej, w miejscu gdzie trakt z Brzegu dobijał do traktu Wrocław–Grodków–Otmuchów. Drewniany kościół i szpital zostały doszczętnie spalone w 1429 r. Oba kościoły znajdowały się zatem przy drodze łączącej Wrocław z grodem kasztelańskim w Otmuchowie. W 1223 r. wyrosła na tym trakcie także biskupia Nysa. Jeśli miejsce po dworze lub allodium z czasów Piotra Włosta można identyfikować z późniejszym placem Starozamkowym (co być może wyjaśnia zaplanowane tam badania archeologiczne), to kościoły te byłyby mniej więcej równo od niego oddalone, jeden w kierunku Wrocławia, a drugi Otmuchowa.

„Niemieckie czynsze z łanów z Oławy”, nadane przez biskupa Wawrzyńca w 1218 r. wrocławskiemu szpitalowi Ducha Świętego pochodziły zapewne z owych 16 łanów wytyczonych w mierze flamandzkiej na południowy zachód od Oławy. Przymiotnik *villani* wskazuje, że Oława była jeszcze wówczas wsią z przyległościami. Wytyczono ją jednak w jednym rozmierzeniu z łanami rolnymi, przeznaczając 5 sznurów szerokości

3. Oława. Panorama miasta, ok. 1709 r.

na otoczenie kościoła św. Świerada, a następnych 10 – na właściwą osadę z kościołem św. Błażeja. Jej charakterystyczny plan, z wrzecionem ulic nанизanych na szlak Wrocław–Otmuchów (Nysa, Grodków) przywodzi na myśl funkcję *villa forensis*. Nie wiemy, gdzie w tym kompleksie zostali osadzeni Waloni, specjaliści od zasiedlania terenów podmokłych. Być może było to późniejsze przedmieście Rybackie, w rejonie starorzecza Odry. Kościół św. Błażeja został „wciągnięty” do wnętrza osady, podobnie jak dawny dwór Piotra Włosta. Plac targowy mógł pierwotnie zajmować wnętrze całego wrzeciona. Bramy miejskie znajdowały się w rozwidleniach ulic na obu jego krańcach.

Nadanie Oławie praw miejskich nastąpiło najpóźniej w latach 1234–1235. Plac w kształcie wrzeciona został zmniejszony do wymiarów trapezowatego Rynku; z pozostałej powierzchni wykrojono dodatkowe bloki zabudowy⁹⁶. Wrzecionowaty układ ulic został zniekształcony około połowy XIV w. gdy wzniesiono nowy zamek w północnej jego części. Jedną z konsekwencji usytuowania zamku było przeniesienie Bramy Wrocławskiej na zachodnią stronę Placu Zamkowego.

Maria Frankowska

ROZWÓJ URBANISTYCZNY OŁAWY

MIASTO PO LOKACJI W XIII–XV WIEKU

Plan Oławy lokacyjnej ukazuje ówczesne tendencje do uporządkowania zainwestowanego już od dawna terenu zgodnie z kanonami obowiązującymi w miastach z tego okresu. Proces ten został zapoczątkowany prawdopodobnie w trakcie usuwania zniszczeń po najeździe Tatarów w 1241 r. Z Rynku o nieregularnym, trapezowym kształcie, zachowanym z wcześniejszego okresu, wychodziły dwie ulice bramne, przez które prowadził główny trakt komunikacyjny. Były to przebiegające po łuku ulice Brzeska i Wrocławska. Z północno-wschodniego narożnika Rynku wychodziła niewielka uliczka o początkowo podrzędnym znaczeniu, która zapewne dopiero w 2. połowie XIV w., po wzniesieniu zamku, uzyskała nazwę ul. Zamkowej (obecnie Krótka). Z tego samego naroża Rynku wyprowadzono w kierunku wschodnim wąski miedzuch bez nazwy. Długi blok zabudowy wschodniej pierzei rynkowej został również przecięty ulicą, do 1945 r. noszącą nazwę Środkowej (obecnie B. Głowackiego). Natomiast z południowo-wschodniego naroża Rynku wyprowadzono dwie ulice: Słodową (obecnie Tadeusza Kościuszki), równoległą do ulicy Brzeskiej, i Łazienną (obecnie Mikołaja Kopernika). Ulica Łazienna wyznaczała południową granicę wschodniego bloku przyrynkowego. Swoją nazwę mogła otrzymać po 1361 r., bowiem wtedy właśnie miasto otrzymało od księcia zezwolenie na otwarcie dwóch pierwszych łaźni⁹⁷. Funkcja uliczek odrynkowych prowadzących na wschód była zapewne związana z komunikacją w stronę Odry, w czasach kiedy jeszcze nie było obwarowań, czyli do początków XIV w. Potem pełniły one rolę arterii dobiegowych do murów obronnych. Płytkie bloki jednofrontowe nie miały tworzyć ulic zatępnych; była tam jedynie ulica Rzeźnicza, która była pomocniczym traktem komunikacyjnym, oddzielającym dwa południowe bloki zabudowy przyrynkowej.

Bloki wschodniej i zachodniej zabudowy przyrynkowej wykazują względną regularność. Pewne ich deformacje pozwalają dopatrzeć się tam nierozpoznawalnych dziś elementów wcześniejszego zagospodarowania terenu. Zwraca uwagę też trapezowy kształt przyrynkowego bloku północnego oraz chwiejna linia południowej granicy bloku zachodniego, tłumacząca się istniejącym tu z całą pewnością cmentarzem i terenem stanowiącym własność parafii.

Być może w momencie lokacji na północ od miasta znajdowało się odgałęzienie rzeki Oławy, wykorzystane później do napełnienia fosy zamkowej. Stanowiłoby ono naturalne ograniczenie miasta po tej stronie, częściowo wyjaśniające linię granicy bloków północnych.

W odróżnieniu od czytelnych prób wprowadzenia podczas lokacji regularnych podziałów zabudowy w części północnej i wschodniej miasta, w partii południowo-zachodniej zachował się owalnicowy zarys planu. O ile południowy kwartał przyrynkowy wykazuje pewną regularność, o tyle oddzielony od niego zatylną uliczką Rzeźniczą niewielki blok zabudowy powiela owalny zarys narzucony przez ulicę Brzeską. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku zabudowy pomiędzy wschodnią pierzeją ulicy Słodowej a zachodnią obecnego placu Jana Sobieskiego.

4. Olawa. Szkic panoramy miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII wieku

Prawdopodobnie niemal wszystkie bloki zabudowy miasta w momencie lokacji reprezentowały typ zabudowy jednofrontowej, co jest wyraźnie czytelne jeszcze na rycinach F.B. Wernera z połowy XVIII w., a nawet częściowo na planie sytuacyjnym miasta z 1859 r.

Zespół zabudowy na południe od bloku przyrynkowego przedstawia jedna z rycin Wernera, na której został uwzględniony owalny kształt tego bloku. Sugeruje ona dodatkowo podział na dwa mniejsze kompleksy zabudowy (wschodni i zachodni); pomiędzy nimi było przejście, które łączyło się z zatynną uliczką Rzeźniczą na osi Bramy Brzeskiej. Budynki od strony wschodniej otaczały przejście łukiem wzdłuż południowego odcinka ulicy Słodowej i Browarnianej. Od strony zachodniej kształtował się podobny blok zabudowy wzdłuż ul. Brzeskiej. Potwierdzenie takiego układu, widocznego na rycinie Wernera, znajdujemy na planie z 1859 r. Załamanie południowej linii bloku na osi Bramy Brzeskiej może być świadectwem funkcjonowania niegdyś takiego przejścia. Dodatkowym argumentem byłoby dwie działki biegnące przez całą głębokość bloku (co jest wyjątkowe w tym zespole zabudowy). Pozostałe parcele były zapewne zgrupowane promieniście, stosownie do kierunku wygięcia obu głównych ulic: Brzeskiej i Słodowej.

Właściwy rozkwit Olawy rozpoczął się w ostatniej ćwierci XIII w. i pozostawił ślad w postaci zachowanego prezbiterium kościoła parafialnego. Z tego czasu (1282 r.⁹⁸) pochodziły też pierwsze urządzenia targowe – 12 kramów sukienniczych, a wkrótce potem (1291 r.) – kolejne trzy kramy rybne⁹⁹. Miały one zapewne charakter nietrwałych bud o drewnianej konstrukcji. W 2. połowie XIII w. istniała też mennica książęca, usytuowana prawdopodobnie obok kościoła parafialnego¹⁰⁰.

W dokumencie z 1291 r. książę określił zasięg posiadłości Olawy (pola, łąki etc.) rozciągających od granic miejscowości ustalonych podczas lokacji¹⁰¹. Brak wzmianki o murach obronnych pozwala stwierdzić, że wówczas była jeszcze Olawa miastem otwartym – wzniesiono je na początku XIV w. Zamek usytuowany na północ od obszaru zabudowanego, powstał z pewnością podczas prowadzenia prac fortyfikacyjnych. Mury bowiem otaczające teren zamkowy i wiążące go z miastem wykazują jednorodność czasową. Nie jest wykluczone, że powyższa decyzja, warunkowana lepszą obronnością zamku, jaką gwarantowało naturalne ukształtowanie terenu od strony północnej (staw i ewentualna odnoga Olawy), zapadła w momencie, gdy miasto stało się drugą rezydencją Piastów brzesko-legnickich, czyli około 1311 r.¹⁰²

Jedno nie ulega wątpliwości: XIV-wieczne mury miejskie zdradzają w dwóch miejscach nieregularność obwodu świadczącą o konieczności dostosowania się do wcześniejszego zainwestowania terenu. Szczegółową analizę samych obwarowań przeprowadził Kurt Bimler, dysponując o wiele większą substancją zabytkową niż ta, którą posiadamy obecnie¹⁰³. Z zachowanych fragmentów wywnioskował, że mury w wątku gotyckim były pierwotnie wyposażone w blanki. Miały mieć około 8 metrów wysokości, a ich grubość wahała się od 0,90 m do 1,25 m.

Według planu von Säbischa z 1633 r. od strony południowej miasta znajdowało się sześć wież, z których na rycinie Wernera z ok. 1750 r. pozostało jeszcze cztery. Oprócz nich widnieje tam także „Wieża Bocianiego Gniazda”. Bimler zwraca także uwagę na występowanie wieżyczek strażniczych, których ślady istniały jeszcze za jego czasów. We wschodniej kurtynie muru odkryto w wyniku archeologicznych prac wykopaliskowych relikty baszt lupinowych, co potwierdziło informacje przekazane przez nowożytnie plany. W pierścieniu murów obronnych funkcjonowały dwie wieże bramne (Brzeska i Wrocławska) oraz Furta Odrzańska. Trzykondygnacyjna, czworoboczna Brama Brzeska miała łukowy przejazd i – podobnie jak pozostałe wieże w południowej części murów – przekrycie dachem namiotowym; stanowiły one także dominanty miejskie.

Na północnym krańcu miasta, w pierścieniu murów zamku, znajdowała się czworoboczna wieża bramna o trzymetrowej szerokości wjazdu; zapewniała ona zamkowi niezależną od miejskiej Bramy Wrocławskiej komunikację w stronę ze starym traktem prowadzącym do Wrocławia.

W średniowieczu musiała mieć formę podobną do pozostałych wież bramnych. Natomiast Furta Odrzańska ukazana na rycinach Wernera i uwzględniona na planie Tiedego była podrzędnym przejściem nad staw zamkowy i w stronę okolicznych ogrodów i pól. Wzdłuż pierścienia murów obronnych biegła okrężna droga, umożliwiająca komunikację i niezbędny dostęp do murów podczas obrony miasta. Zachowała się ona częściowo w układzie niektórych dzisiejszych ulic.

Za panowania księcia Ludwika I (1359–1398) w południowo-zachodnim narożu trapezowatego dziedzińca wzniesiono gotycki zamek, który miał oprócz wspomnianego wjazdu od północy drugi wjazd od południa (od miasta). Na dziedzińcu zamkowym znajdowały się także, drewniane zapewne, budynki pomocnicze. W 1455 r. wzniesiono przy północnej kurtynie murów kaplicę zamkową¹⁰⁴.

Ruch budowlany, którego ważnym elementem było zbudowanie murów obronnych, nie został zahamowany przez pożar w 1353 r. Jeszcze w tym samym roku Olawa uzyskała prawo otwarcia piwnicy ratuszowej z wyszynkiem piwa i wina, co wyznacza nam najpóźniejszą datę powstania tego tak istotnego dla miasta budynku¹⁰⁵. Na południowy wschód od Bramy Brzeskiej wzniesiono w 1353 r. kaplicę szpitalną pw. św. Barbary, co wskazywałoby na istnienie tam szpitala¹⁰⁶. W 2. połowie XIV w. nastąpił wzrost liczby urządzeń targowych (dokument z 1362 r. wymienia 15 ław mięsnych, 15 szewskich i 16 chlebowych). W tym samym roku miasto uzyskało prawo otwarcia dwóch łaźni¹⁰⁷, których lokalizacja nie jest pewna. Niewykluczone, że znajdowały się one przy murach obronnych od południowego wschodu, dokąd prowadziła uliczka Łazienna. W 1370 r. Rynek wzbogacił się o sukiennice, wagę miejską i 10 kolejnych kramów w bloku śródrzynekowym. W tym czasie zaczęły powstawać murowane kamienice mieszczańskie. Nie ulega jednak wątpliwości, że wówczas struktura zabudowy miasta w przeważającej mierze była nadal drewniana.

W XIV w. powstały zapewne załążki pierwszych przedmieść. W 1361 r. uruchomiono pierwszy stale kursujący prom na Odrze; z tym wydarzeniem należy wiązać powstanie odcinka dzisiejszej ulicy Bolesława Chrobrego pomiędzy obecnym mostem odrzańskim a ulicą Młyńską. Byłaby to dawna droga od miasta do przeprawy i dalej na północny wschód, w stronę Oleśnicy i Namysłowa. Jeszcze w XVIII w. nosiła ona nazwę ulicy Pieprzowej (*Platea Piperis, Pfeffer Gasse*) – od przewożonych Odrą przez kupców egzotycznych towarów. Trakt ten wiódł poprzez zabudowę typu wiejskiego, nazwaną w XIX w. Przedmieściem Odrzańskim.

Wzdłuż głównego szlaku, rozwidlającego się na Grodków, Nysę i Brzeg, Opole, zaczęły powstać zajazdy, kuźnie oraz zagrody wiejskie – ich obecność była tradycyjnie związana z wielkimi gościńcami. Utworzył się w ten sposób załążek późniejszego Przedmieścia Grodkowskiego (obecnie ulicy 1 Maja). Analogicznie przedstawiają się zapewne początki zabudowy dawnego Przedmieścia Wrocławskiego.

Na rzece Olawie funkcjonowały młyny: miejski – wzmiankowany w 1353 r. i kościelny – wspomniany w 1400 r.¹⁰⁸ Na północny zachód od miasta znajdowała się znana z dokumentów od 1291 r. wieś *Baumgarten* (brak polskiej nazwy), rozciągająca się wzdłuż obecnej ulicy Lipowej. Prawdopodobnie po jej południowo-wschodniej stronie, w miejscu, gdzie Olawa najbardziej zbliża się do Odry, znajdował się kanał łączący dwie rzeki, służące już od 1291 r. do wypełniania fosi wokół miasta. Natomiast wzmiankowany od 1334 r. kanał był wykorzystywany do regulacji poziomu wody w Olawie, z tego powodu miasto było zobowiązane do dbania o jego funkcjonowanie¹⁰⁹. Także na Odrze, we wschodniej części wsi *Baumgarten*, poświadczony jest w 1377 r. młyn, zakupiony rok później przez miasto¹¹⁰.

Wiek XV był dla miasta okresem niepowodzeń. Wojny, klęski głodu i zaraza wyludniły miasto i nie sprzyjały większym akcjom budowlanym. Z tego czasu pochodzi dolna partia wieży kościoła parafialnego św. Błażeja, wspomniana już kaplica zamkowa, kościół polski, rozebrany w 1822 r. (nazwany tak z uwagi na odprawiane w nim nabożeństwa w tym języku). Usytuowany przy murach obronnych, tuż przed zachodnią elewacją kościoła parafialnego, na rycinach F.B. Wernera jest przedstawiony jako niewielki, bezwieżowy budynek kryty dachem siodłowym.

Marta Młynarska-Kaletynowa

DZIEJE POLITYCZNE OŁAWY W PEŁNYM ŚREDNIOWIECZU I WCZESNEJ NOWOŻYTNOŚCI (XIV–1 POŁOWA XVIII WIEKU)

Losy polityczne Olawy od pierwszych dziesięcioleci XIV w. aż do wymarcia dynastii Piastów (1625 r.) odzwierciedlają niespokojne dzieje rozdrobnionego na dzielnice śląskiego władztwa Henryków. Po śmierci Henryka V Brzuchatego w 1296 r. i krótkich rządach opiekuńczych Bolka świdnickiego w dzielnicy wrocławskiej doszli do władzy trzej synowie zmarłego. Wspólne ich panowanie trwało krótko i na początku drugiego dziesięciolecia XIV w. przeprowadzono podział księstwa wrocławsko-legnickiego. Najstarszy z braci, Bolesław III zwany później Rozrzutnym, otrzymał terytorium legnicko-brzeskie z Olawą. Książę ten zapisał się jako władca niegospo-

darny nie tylko w dziejach tego miasta, ale całej swej dziedzicznej ziemi. Złemu stanowi finansów towarzyszyła niesprzyjająca sytuacja polityczna na całym Śląsku, polegająca na zdecydowanej hegemonii władzy króla czeskiego Jana Luksemburskiego. W rezultacie doprowadziła ona do rezygnacji z samodzielnych rządów księcia legnicko-brzeskiego, a także innych Piastowiczów na Śląsku. 9 maja 1329 r. we Wrocławiu Bolesław III otrzymał w lenno od czeskiego władcy swoją ziemię dziedziczną. Układ ten ponawiano w Pradze wobec Jana Luksemburskiego jeszcze dwukrotnie – w latach 1331 i 1343 – z udziałem księcia Bolesława i jego syna. Oława w zawieranych aktach wasalnych zapisana została jako *Olow die stat*, a więc miasto bez warownej siedziby książęcej, która wówczas najwidoczniej jeszcze nie istniała.

Schedę po Bolesławie III podzielili między siebie dwaj jego synowie, przy czym młodszy, Ludwik I, otrzymał Oławę, a jego blisko czterdziestoletnie rządy (1361–1398) były okresem pomyślnego rozwoju dla miasta. Książę ten zapisał się w dziejach Oławy jako mądry władca i dobry gospodarz. Za jego czasów rada miejska z burmistrzem i rajcami, której funkcjonowanie poświadcza już dokument z 1317 r., uzyskała dziedziczne wójtostwo. Istniało ono w Oławie, jak mówi pośredni przekaz, już w 1324 r. Przy okazji wykupu wójtostwa poznajemy dotychczasowe uposażenie miejskiego wójta. Składały się nań: 1/3 dochodów z sądownictwa i 1/6 opłat czynszowych z terenów uprawnych mieszczan – pól i ogrodów; do wójta należały również obiekty handlowo-produkcyjne w mieście: 15 jatek, 16 ław chlebowych i 15 ław szewskich. Ponadto dysponował on dwiema łaźniami oraz wspomnianym już młynem łodnym na Odrze¹¹¹.

Po śmierci Ludwika I przeprowadzono podział księstwa brzeskiego pomiędzy jego wnuków – Henryka IX i Ludwika II¹¹². Oławę wraz z Niemczą, Lubinem i połową Chojnowa otrzymał pierwszy z nich, a schedę po nim przejęli w 1420 r. synowie Waclaw i Ludwik III. W wyniku kolejnego podziału księstwa po śmierci Ludwika III pomiędzy jego spadkobierców – Henryka X i Jana – Oława przypadła Henrykowi X, który władał nią do śmierci w 1452 r. Po nim władzę w Oławie na krótki okres, do śmierci w 1453 r., przejął jego brat Jan. Wdowa po nim, Jadwiga (córka Ludwika II księcia legnickiego), sprawowała regencyjne rządy w imieniu nieletniego syna Fryderyka I, który usamodzielniał się już w 1455 r.

Pierwsza połowa XV w. to czas politycznych wstrząsów i trwających latami kłopotów finansowych kilku pokoleń książąt piastowski panujących w Oławie. Wojna husycka, która dociera na Śląsk w 1428 r., spowodowała poważne zniszczenie miasta. Ponowna klęska miała miejsce podczas wojny polsko-czeskiej, spowodowanej negatywną reakcją władców śląskich na fakt kandydowania Kazimierza Jagiellończyka do tronu czeskiego. Wówczas to oddziały polskie, atakujące od strony Wielkopolski spaliły Oławę.

Mimo tych wstrząsów politycznych i trudności finansowych miasto za długotrwałych rządów Fryderyka I dźwigało się powoli po dotkliwych zniszczeniach. Sukcesję po śmierci Fryderyka I objęli jego synowie Fryderyk II i Jerzy I. Po krótkotrwałych wspólnych rządach nastąpił podział schedy w 1504 r., na mocy którego młodszemu Jerzemu I przypadła Oława wraz z Brzegiem, Strzelinem, Niemczą, Kluczborkiem, Byczyną i Lubinem. Rozwijające się miasto jeszcze za panowania Fryderyka I w 1503 r. uległo całkowitemu zniszczeniu przez pożar. Odbudowa nastąpiła dopiero po przeszło 20 latach, po śmierci Jerzego I (1512), gdy przejął miasto jego brat, książę legnicki Fryderyk II.

Bitwa pod Mohaczem z Turkami w 1526 r. i bezpotomna śmierć młodego króla czeskiego Ludwika Jagiellończyka na polu walki były wydarzeniami zmieniającymi bieg historii nie tylko Czech, ale również Śląska. Piastowscy władcy dzielnicowi, stali się wówczas lennikami powołanej na tron czeski austriackiej dynastii Habsburgów.

Fryderyk II, władający Oławą od 1521 do 1547 r., był bardzo dobrym gospodarzem, a jednocześnie prowadził niezależną od Habsburgów, ambitną politykę zagraniczną, łącząc się sojuszem najpierw ze swym szwagrem Zygmuntem Starym królem polski, a po śmierci swej żony szukał aliansu na dworze Hohenzollernów. Tej zewnętrznej aktywności politycznej towarzyszyło dążenie do wzmocnienia księstwa. Zaliczany jest do najwybitniejszych Piastów śląskich, a jego polityka miała pozytywne skutki dla miasta i regionu Oławy.

Po śmierci Fryderyka II w 1547 r., przez 39 lat władał dzielnicą brzeską z Brzegiem i Oławą Jerzy II, zwany Czarnym lub Wspaniałym. Podobnie jak ojciec był aktywny w polityce zewnętrznej. Utrzymując dobre stosunki z domem brandenburskim, pojął za żonę córkę elektora brandenburskiego. Także jako lennik Habsburgów nie zaniedbywał nałożonych na niego zobowiązań, okazując pomoc cesarzowi wobec groźby najazdu tureckiego. Nawiązywał też kontakty z Polską, a podczas przejazdu przez Śląsk Henryka Walezego na uroczystość koronacji asystował przyszłemu monarsze wraz z wojskową banderą. Położył wielkie zasługi w rozwijaniu oświaty i kultury w swojej dzielnicy, wznosił renesansowy zamek w Brzegu.

Dwaj synowie Jerzego II, Joachim Fryderyk (1586–1602), i Jan Jerzy (do 1592 r.), sprawując samodzielne rządy w dzielnicy brzeskiej uczynili Oławę swoją stołeczną siedzibą, pozostawiając zamek w Brzegu matce Barbarze. Po śmierci brata i matki Joachim Fryderyk przeniósł się do Brzegu, a w ostatnich latach życia, po zgonie Fryderyka IV księcia legnickiego, stał się panem rozległego księstwa i jednocześnie, z cesarskiej nominacji, generalnym starostą śląskim. Miał więc dobrą okazję, by podbudować gospodarczo i organizacyjnie należące do niego ziemie, m.in. Oławę i jej zaplecze.

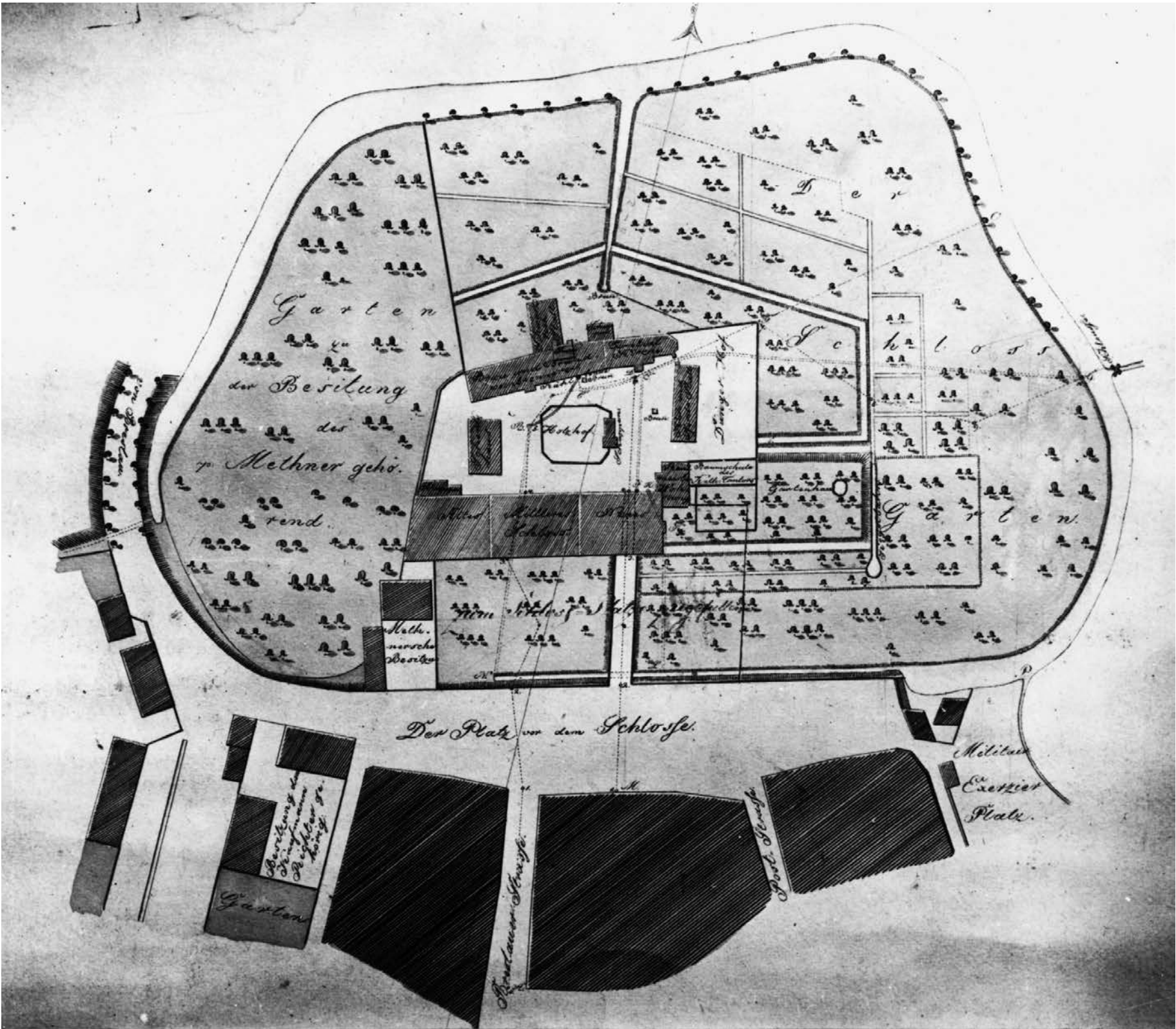
Po siedmioletnim okresie regencji starszy syn Joachima Fryderyka, Jan Chrystian I, przez 30 lat (1609–1639) sprawował rządy w księstwie brzeskim, w skład którego wchodziła także Oława. Dobrze wykształcony poza granicami ojczyźnego Śląska, był władcą światłym, a podczas toczącej się wojny 30-letniej wykazywał wyraźne sympatie do idei protestantyzmu i wraz ze swym bratem Jerzym Rudolfem, księciem legnickim przeszedł na kalwinizm. Mianowany w 1617 r. starostą generalnym Śląska, po klęsce protestantów pod Białą Górą zgłosił dymisję z tego stanowiska. Zmienne losy wojny nie ominęły Oławy. Stroną zwycięską w 1625 r. był cesarz austriacki. Jan Chrystian wymógł mu posłuszeństwo i wyemigrował. Przekazując władzę w ręce swego starszego syna Jerzego III, osiadł na terenie Prus Książęcych, w Ostródzie, gdzie zmarł w 1639 r.

Jerzy III podobnie jak ojciec otrzymał staranne wykształcenie, podróżował po Europie zdobywając doświadczenia, które miały się przysłużyć władcy przydać. W wyniku podziałów między braćmi Ludwikiem i Chrystianem Jerzy III objął rządy w księstwie brzeskim z dużą częścią okręgu oławskiego. Cesarz Ferdynand III mianował go, podobnie jak jego ojca, starostą generalnym Śląska. Reprezentując interesy Habsburgów, kierował także Urzędem Zwierzchnim, a w obliczu zagrożenia nawałnicą turecką aktywnie działał, by Śląsk mógł stawić czoła nieprzyjacielowi. Po jego nagłym zgonie w 1664 r. oraz śmierci wskutek wypadku drugiego brata, Ludwika IV, rządy w dzielnicy brzeskiej oraz legnickiej objął Chrystian II (1654–1672).

Nowy władca żywo interesował się gospodarką swego księstwa, zmierzał do poprawienia bytu jego mieszkańców po wojennych zniszczeniach. Był jednocześnie gorącym zwolennikiem krzewienia i umacniania kalwinizmu. Silne związki z protestantyzmem stanęły na przeszkodzie jego staraniom o elekcję na króla polskiego – mimo znaczącego atutu, jakim było pochodzenie ze starożytnego rodu Piastów, przegrał z Michałem Korybutem Wiśniowieckim. Umarł nagle w 1672 r., pozostawiając niespełna 12-letniego syna Jerzego Wilhelma. Młody książę, po studiach we Frankfurcie nad Odrą, zwrócił się do cesarza Leopolda I, który przyzwolił mu na złożenie lennej przysięgi, a następnie mianował go swoim sejmowym komisarzem na zgromadzeniu władców dzielnic śląskich. Dalsze plany ostatniego Piasta z linii śląskiej przerwała na jesieni 1675 r. choroba i nagły zgon po niecałym roku samodzielnych rządów w księstwie legnicko-brzeskim. Pochowany został w mauzoleum Piastów w kościele św. Jana Ewangelisty w Legnicy¹¹³.

Cesarz przyznał w 1677 r. księżnej Ludwice, wdowie po Chrystianie i matce Jerzego Wilhelma, dożywocie w Oławie. Do śmierci w 1680 r. zarządzała miastem, a zamek stał się przez ostatnie trzy lata życia jej siedzibą. O przejęcie Oławy bezskutecznie starał się August, syn z drugiego małżeństwa z księciem Chrystianem, oraz rodzina Sobieskich dla najstarszego syna Jakuba (ponieważ nie miał on większych szans na elekcję po ojcu – znacznie silniejsze poparcie wpływowych sfer w Polsce miał elektor saski August Mocny). Sprawa Oławy dla księcia Jakuba stała się bardziej realna po odsieczy wiedeńskiej z 12 września 1683, której bohaterem, choć niedocenianym przez cesarza, był jego ojciec, król Jan Sobieski. Ze strony austriackiej wyszedł pomysł, by za królewicza Jakuba wydać siostrę żony cesarza Leopolda I – Jadwigę Elżbietę, córkę elektora z Palatynatu Reńskiego. Posag panny młodej, wynoszący określoną sumę florenów, miał postać zastawu (Oława z okręgiem). Jakub Sobieski z rodziną miał osiąść na zamku oławskim, odnowionym przez niedawną użytkowniczkę księżnę Ludwikę. Zabroniono mu natomiast utrzymywania jakiegokolwiek formacji zbrojnej. Ślub Jakuba odbył się w 1691 r. w Warszawie, natomiast on sam wraz z dworem osiadł w rezydencji oławskiej dopiero po sześciu latach. Obecność wielu ludzi, którzy zamieszkiwali w mieście lub w jego okolicy, Krystyn Matwijowski uważa za czynnik ożywczo wpływający na rozwój handlu i usług w Oławie¹¹⁴. Królewicz Jakub prowadził ożywione życie kulturalne, towarzyskie i polityczne. W 1700 r. zaistniała szczególnie po temu przyczyna, ponieważ wybuchła wojna północna. Wyłoniły się nowe perspektywy kandydowania na tron polski przy poparciu zainteresowanego sprawą Karola XII króla Szwecji. Nadzieja znikła, gdy Jakub wraz z bratem Konstantym zostali porwani przez Augusta II Sasa i na dwa lata uwięzieni z dala od Oławy. W 1717 r. powstał konflikt między Jakubem a cesarzem Leopoldem I z powodu niewłaściwego, zdaniem władcy habsburskiego, wyboru męża dla jednej z córek Jakuba. Spór był ostry i poważny w skutkach, ponieważ cesarz miał rozkazać, by królewicz Jakub wraz z rodziną wyprowadził się z zamku w ciągu 8 dni. Złagodzony wyrok pozwolił małżonce Jakuba dożyć ostatnich swych dni w Oławie, gdzie zmarła 10 sierpnia 1722, natomiast Jakub wyprowadził się dopiero jesienią 1734 r. i w trzy lata później zmarł w Żółkwi, rodzinnym majątku Sobieskich¹¹⁵.

Po krótkich rządach austriackich w Oławie (1737–1741), wybuchła pierwsza wojna o Śląsk między Habsburgami a królem pruskim Fryderykiem II, który podarował zajętą przez wojska pruskie Oławę swemu generałowi H.A. von Kleistowi.

5. Oława. Plan sytuacyjny zamku królewskiego, ok. 1800 r.

Rafał Eysymontt

ARCHITEKTURA MIASTA OŁAWY¹¹⁶

ZAMEK

Zamek w Oławie w ciągu wieków zmieniał swój charakter architektoniczny. Nie zachowała się niestety jego część średniowieczna i renesansowa, a i późniejsza – barokowa, powstała w drugiej połowie XVII w. – uległa w XX w. znacznym przekształceniom. Położony na północnym skraju otoczonego murami miasta, blisko Oławy, powstał prawdopodobnie między rokiem 1359 a 1398, za panowania Ludwika I księcia brzeskiego.

Ze średniowiecznego zamku zachowało się niewiele, choć jeszcze w latach 50. XX w. wykonano fotografie kwadratowej wieży bramy przejazdowej i fragmentu skrzydła zamkowego. Średniowieczna budowla była typowym założeniem wpisanym w układ miejski. Główny ciąg obronny tego obiektu stanowił jednocześnie część zewnętrznych murów miejskich. Wieża była elementem dominującym w jego sylwecie, a skrzydła mieszkalne oraz gospodarcze, być może drewnianej czy szachulcowej konstrukcji, usytuowane były po wewnętrznej stronie murów miejskich. Dla wyobrażenia sobie kształtu zamku przydatne mogłyby być śląskie analogie, np. zamek w Jaworze, usytuowany również w narożniku fortyfikacji miejskich, czy znany z ikonografii lewobrzeżny zamek wrocławski. Według Kurta Bimlera gotycki zamek był budowlą częściowo murowaną, a częściowo szachulcową¹¹⁷. W całości szachulcowe mogło być np. skrzydło dla kobiet, tak zwany fraucymer. Wzdłuż północnego i zachodniego obwodu murów ciągnęły się kuchnie, piekarnie, pralnie i łaźnie, a na wschód od wielkiej wieży północnej znajdowała się kaplica pw. św. Barbary. Wschodnia strona dziedzińca służyła celom gospodarczym. Były tu stajnie, stodoły i mieszkania służby. Skrzydło mieszkalne, usytuowane po południowej stronie dziedzińca, scharakteryzować można na podstawie częściowo jeszcze zachowanych za czasów K. Bimlera piwnic, planu Tiedego z 1784 r. i widoków miasta z XVIII w. Była to budowla o dwóch kondygnacjach, z których każdą podzielono fachwerkowymi ścianami na trzy izby. W środkowej sali przyziemia umiejscowiono przejazd bramny – sień, w ostatniej kondygnacji dwie duże sale

wschodnie pełniły rolę jadalni i sali bawialnej – *Festsaal*. Zamek, jako budowla usytuowana na szlaku drogowym między Brzegiem a Legnicą, stolicami księstwa, pełnić musiał przecież funkcje rezydencjonalne,

W 1541 r. rozebrano zamek gotycki¹¹⁸. Jerzy II książę brzeski – inicjator renesansowej przebudowy zamków w Brzegu, a także w Niemczy i Wołowie – rozpoczął na miejscu rozebranego południowego skrzydła gotyckiego budowę zamku renesansowego. Właśnie przy okazji tej budowy wymieniony był w 1543 r. w Oławie mistrz Jakub z Mediolanu, którego być może identyfikować dałoby się ze słynnym budowniczym Jakubem Parrem, znanym chociażby z renesansowej przebudowy zamku w Bolkowie. Budowa kontynuowana była, kiedy Oława stałą się siedzibą synów Jerzego II, Joachima Fryderyka i Jana Jerzego. W 1588 r. roku rozpoczął tam prace mistrz Bernard Niuron z północnych Włoch, także autor projektu rozbudowy oławskiego ratusza i kościoła pw. św. Błażeja¹¹⁹. Poza nim w budowie uczestniczyli również w latach 1584–1600 murarze Caspar Klette, Hans Luks i inni (w 1597 córki księcia Joachima Fryderyka podawane były do chrztu przez murarza Hansa Luksa, zapewne w tym czasie murarza nadwornego). Do prac przy wystroju wnętrz zatrudniony został w 1593 r. Jakob Knobloch. Skrzydło mieszkalne usytuowane w południowo-zachodnim narożniku fortyfikacji składało się z dwóch bliźniaczych, równoległych, połączonych ze sobą budynków, zwieńczonych szczytami. Skrzydło otrzymało typowe dla tego czasu podwójne otwory okienne, a jego ściany pokryte zostały sgraffitem. Jak wynika z rekonstrukcji tej budowli wykonanej przez Bimlera, w przyziemiu znajdowała się wielka sień, a obok „dworska izba”, pełniąca rolę książęcej kancelarii. Na górnych piętrach znajdowały się po trzy duże sale, wykorzystywane ponoć nie tylko przez rodzinę książęcą, ale i przez oławskie kupiectwo. Klatka schodowa, jak widać to na planie Valentina Säbischa, znajdowała się po stronie północnej. Została ona w 2. połowie XVII w. wciągnięta w szerokość nowego skrzydła, co łączyło się z budową korytarza łączącego starszą budowlę z częścią XVII-wieczną. W trakcie renesansowej przebudowy po północnej stronie dziedzińca stanęło nowe skrzydło gospodarcze. Z budowli tej zachowała się jedynie pokryta sgraffitem wieża, nakryta w 1588 r. renesansowym, rozebrany w XX w. hełmem, a także pierwotny mur gotycki okalający całe założenie. Budowla musiała być dość okazała, skoro w 1620 r. zamek odwiedził cesarz Fryderyk V.

Następne poważne przekształcenia nastąpiły w 2. połowie XVII w., wraz z przejściem zamku na rezydencję przez Krystiana księcia legnickiego, oławskiego i brzeskiego, wnuka Joachima Fryderyka, co nastąpiło w 1650 r. (stąd historyczna nazwa tej części zamku – *Christianbau*¹²⁰). Rezydencja przybrała wtedy formy wczesnego baroku, które na Śląsk dotarły za pośrednictwem mistrzów z Włoch. Zasadniczym elementem budowli stał się nowy, dwukondygnacyjny pawilon, dobudowany do części renesansowej od strony wschodniej. Rozpoczętą w 1659 r. budowę nadzorował mistrz Carlo Rossi z Como, który, pracując prawie 15 lat w Oławie, otrzymał status serwitora książęcego, a w 1672 r. podjął starania o uzyskanie tytułu mistrzowskiego w nyskim cechu murarskim. Od 1661 r. na budowie pracowali też: Carlo Serena – kamieniarz, Joachim Possariano – mistrz kamieniarski, Andreas Cornelis – kamieniarz, oraz, co szczególnie ważne w epoce baroku, sztukatorzy. Kontrakt dotyczył dwóch budowli – jednej z 40 oknami i 13 drzwiami oraz drugiej mniejszej, z 32 oknami i 15 drzwiami. Chodziło tu pewnie o skrzydło południowe zamku i przebudowę skrzydła północnego, być może „skrzydła kobiet”¹²¹. Przedsięwzięcie było traktowane bardzo poważnie, skoro zgodnie z kontraktem posłużono się przy jego realizacji feudalnym przymusem – mieszkańcy Byczyny i Kluczborka musieli służyć księciu swoimi wozami. Niezwykła, włoska w stylu budowla zwieńczona była tarasem, na balustradach którego umieszczono wazy. Wewnątrz znalazła się sala z posągami naturalnej wielkości, jak pisano – pokryta wspaniałymi tapetami. Założono też mały ogród. W tym czasie przebudowano również dawną kaplicę po północnej stronie dziedzińca, wyposażając ją w barokowe stiuki. Tak pisał o niej Friderico Lucae: „w kościele, obok którego wieża z zegarem, wewnątrz niebieskie, proste i tylko kazalnica i łóża książęca, i wiele złoceń. Kościół od 1618 r. pusty, a od 1655 r. naprawiony przez Krystiana. Krytym gankiem można z pokoiów królewskich do niego przejść [...]”¹²². Nazywana przez Lucaego „kościółem” kaplica zamkowa pw. św. Barbary powstała pewnie w XIV w., być może za panowania księcia Ludwika I (1359–1398). Od 1534 r. była to świątynia ewangelicka, a w latach 1587–1595 luterńska reformowana. Potem przez 50 lat kościół stał pusty i dopiero za księcia Krystiana odzyskał dawną świetność. Do 1680 r. służył nauce ewangelickiej, następnie znów odprawiano tu msze katolickie. Parafia katolicka zakupiła go w 1829 r. Ponieważ był zaniedbany, w 1836 r. sprzedany został właścicielowi browaru, który przeprowadził jego całkowitą przebudowę.

Po północnej stronie dziedzińca znajdowała się również „zbrojownia z działami i podwójnymi hakownicami”. W latach 1665–1671 Michael Ziegler, a następnie Krystian Marienberger rozbudowywali system obrony zamku. Następną rozbudowę zamku oławskiego, w latach 1673–1680, prowadziła wdowa po księciu Krystianie, księżna Luiza. Do wcześniejszego o kilkanaście lat wczesnobarokowego skrzydła dobudowano nową, wschodnią część o takiej samej szerokości, lecz nieco wyższą. Ta część budowli nosiła nazwę *Luisenbau*. Portal do niej prowadzący pochodzi z 1675 r. i nosi inskrypcję *Moenla sIC aVgVsta noVat LoVIsa regenDo/ Finllt. aMPl.IflCet natVs ab uXore Datus* – „Tę budowlę odnowiła Luisa regentka i też ją zakończyła. Rozszerzona może być przez jej syna”. Inskrypcja w rzeczywistości była chronostychem, oznaczającym dwie daty: 1672 i 1675 – rozpoczęcia i zakończenia zasadniczego etapu prac. Jak widać na XVIII-wiecznych już rysunkach F.B. Wernera, nowa część zamku miała trochę inne niż wcześniejsza budowla podziały architektoniczne. Według znawcy XVII-wiecznego baroku na Śląsku, Konstantego Kalinowskiego jest ona dziełem tego samego Carla Rossiego, który jest autorem takich obiektów wczesnego baroku, jak kaplica Najświętszego Sakramentu w katedrze wrocławskiej, mauzoleum Piastów Śląskich w Legnicy czy kolegium jezuickie w Nysie¹²³. W tej drugiej fazie przebudowano również taras starszej części zamku, na podobny do tego, jaki zbudowano we wznoszonym przez mistrza Serenę zamku w Toszku. Ustawienie na nim drewnianej altany zbliżało go do rezydencji południowoeuropejskich, np. pochodzących jeszcze z XVI w. willi papieskich i pałaców rzymskich. Od strony dziedzińca wszstkie trzy skrzydła – renesansowe, Krystiana i Luizy – połączono charakterystyczną dla architektury południa Europy loggią na dziedzińcu stanowiącą jednocześnie miejsce usytuowania korytarza łączącego pomieszczenia wewnętrzne starszego i nowszego skrzydła¹²⁴.

Architektura i ornamentyka zewnętrzna budowli, należąca do wczesnej fazy baroku i charakteryzująca się płytkim stosunkowo ornamentem i klarownymi, linearnymi podziałami z tzw. superpozycją porządku architektonicznego, od doryckiego do korynckiego, oraz wielkim porządkiem w dwóch ostatnich kondygnacjach, bazowała jeszcze na włoskich wzorach renesansowych. To sprawiło, że stanowiąc jeden z najwcześniejszych zwistunów barokowego stylu na Śląsku, nowa część zamku nie kontrastowała szczególnie mocno z poprzednią, renesansową częścią budowli. We wnętrzu nowego skrzydła znalazła się sala paradna, gloryfikująca przodków, ozdobiona nie zachowanymi niestety, naturalnej wielkości polichromowanymi posągami książąt piastowskich, w tym księżnej Ludwiki i księcia Krystiana z lat 1673–1675, autorstwa Domenica Antonia Rossiego, głównego *plasticatore* w warsztacie ojca, Carla Rossiego (Domenico znany jest jako autor przekształceń sali balowej w Książu, a w roku 1683 kaplicy zamkowej w Żmigrodzie). Prace prowadził tu także sztukator Johan Jäger, oraz być może autor dekoracji w mauzoleum Piastów w Legnicy Matthias Rauchmüller i w końcu cieśla Georg Kaltenbrunn i murarz Christoph Keitsch. Dekoracja sali, „takiej jak kościół”, jak pisze F. Lucae, miała zapewne inspirować ostatniego z Piastów, Jerzego Wilhelma, do przejścia politycz-

6. Oława. Zamek, ok. 1750 r.

nej schedy po piastowskich przodkach. W nowym skrzydle znajdował się również salonik Ludwiki ze stiukowymi dekoracjami wykonanymi przez Jana Jägera. Dawny, pochodzący z wcześniejszej budowli dziedziniec zamkowy otaczały stajnie, stara kancelaria i *Rentkammer* (urząd podatkowy), kuchnia, piekarnia i kościół. Niezwykłość oławskiego zamku tak opisywał w 1689 r. autor „Śląskich kuriozalnych niezwykłości”: „Nowa budowla wygląda ozdobnie z powodu włoskiej altany umieszczonej na górze ,z wielkimi oknami, po której można spacerować. Od strony dziedzińca są tu dwukondygnacyjne galerie, po których można dostać się do wnętrz, szerokie i wygodne schody z kamienia wypolerowanego, z Przeworna koło Strzelina, podobnego do alabastru. Wielka jadalnia na całą szerokość nowego skrzydła z malowanymi stropami, z postaciami rodziny w wielkości naturalnej, a po bokach kamiennymi polerowanymi rzeźbami, a na podłodze z lustrzanymi posadzkami i wspaniałymi tapetami. [...] W innej sali, wielkiej jak kościół, postaci Luizy i Krystiana w naturalnej wielkości z białego marmuru polichromowanego w naturalne barwy, w książęcych szatach”¹²⁵.

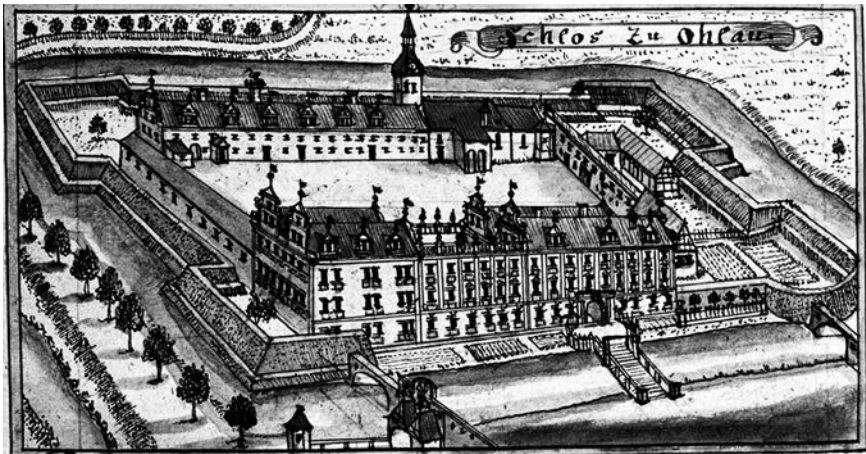
Przebudowa skrzydeł mieszkalnych spowodować musiała również wzmocnienie sytemu fortyfikacji zamku, które w 1689 r. opisywał Lucae w sposób następujący: „Z innych stron zamek otaczają bagienne fosa, trochę mocne szańce, z prostą kurtyną i bastionami na rogach, które wokół palisady lub hiszpańskie kozły otaczają. Na zachód zamku, gdzie rzeźnie i pralnie, idzie się krytą bramą na most i nim przez fosa na wrocławskie przedmieście i kamienną groblą po prawej stronie do Odry”.

Była więc Oława na polu architektury wczesnobarokowej obiektem szczególnie ważnym. W 1680 r., wraz ze śmiercią matki ostatniego Piasta, przeszedł zamek na własność cesarską, a cztery lata później przejął go poprzez małżonkę – Jadwigę Elżbietę, córkę elektora Palatynatu – Jakub Sobieski, który mieszkał tu do 1734 r. W 1741 r. zamek odwiedził zdobywca Śląska Fryderyk Wielki. Trzy lata później utworzono w nim lazaret, a w 1761 r. piekarnię polową. Zgodnie z rozkazem króla pruskiego w 1764 r. rozebrano wały wokół zamku i miasta, teren ten obsadzono morwami, a zamek zaczął pełnić funkcję manufaktury jedwabniczej¹²⁶. Na początku XIX w. służył także jako magazyn zboża. W 1829 r. część jego przekazano kościołowi katolickiemu, a część przeznaczono na cele szkolne.

Niestety, starsza część zamku nie przetrwała wieku XIX z powodu marnego stanu technicznego. W 1831 r. rozpoczęto wyburzanie zachodniej i środkowej części (*Christianbau*) skrzydła zamkowego. Rysunek kościoła katolickiego, utworzonego z części budowli zamkowych, sporządził królewski dyrektor budowlany Karl Friedrich Schinkel, zmieniając projekt lokalnego budowniczego Helda i nakazując takie przesunięcie jego lokalizacji, aby znalazł się na osi ulicy Wrocławskiej. Budowa trwała od 1833 do 1835 r.¹²⁷

W 1836 r. kościół uroczyste poświęcono, nadając mu wezwanie św.św. Piotra i Pawła, a dawna kaplica zamkowa została zamieniona na odwach policji. Wystrój kościoła pochodzi w większości z 1836 r. Niewykluczono, że do wyposażenia świątyni należały również zachowane na strychu barokowe kamienne figury świętych, pochodzące prawdopodobnie z dawnej kaplicy.

W 1928 r. kościół św.św. Piotra i Pawła spłonął. W trakcie odbudowy powstało nowe wyposażenie kościoła, a w 1938 r. dobudowano też do niego wieżę. Ołtarz główny kościoła pochodzi z 1934 r., malowidła ścienne, mające pewne elementy malarstwa w stylach historycznych, nawiązującego do czasów Georga Pencza i Albrechta Dürera, a jednocześnie modernizmu, to dzieło Ludwika Piotra Kowalskiego – malarza z wrocławskiej Akademii Sztuk Pięknych, znanego również pod pseudonimem KO.

7. Oława. Zamek, widok z lotu ptaka, ok. 1750 r.

Duże zniszczenia powstały w ostatnich dniach wojny we wschodniej części budowli, wzniesionej przez księżną Luizę, co spowodowało późniejsze prawie kompletne przekształcenie jej wnętrza. Zachowały się z nich tylko drobne fragmenty wczesnobarokowych tablatur. W 1976 r. zawaliła się wieża – ostatni zachowany element północnego skrzydła zamkowego.

8. Oława. Kościół parafialny, ok. 1750 r.

KOŚCIÓŁ PARAFIALNY

Kościół św. Błażeja (obecnie kościół parafialny pw. Matki Bożej Pocieszenia), składa się m.in. z gotyckiego prezbiterium, być może z końca XIII w. Z tej pierwszej budowli pozostały też detale architektoniczne: wczesnogotyckie słuźki sklepienne (obecne sklepienie gwiazdźiste pochodzi z XV w.) i zewnętrzny fryz z przecinających się ostrołuków, a także maswerk z trójdzielnym podziałem i trójlístnie dzieloną rozetką. O czasie powstania tej części budowli świadczą także przypory, ustawione do narożników prezbiterium pod kątem 45 stopni, oraz gotycki wątek cegły. Jeszcze w czasach późnego średniowiecza powstać musiała wieża między korpusem a prezbiterium, o czym świadczy zamurowany częściowo maswerk w elewacji wschodniej wieży.

Do gotyckiego prezbiterium przylega renesansowy korpus o układzie pseudobazylikowym (czyli o nieco wyższej od bocznych nawie środkowej, nie mającej jednak własnego oświetlenia). Wzniesiony był on na miejscu rozebranej gotyckiej budowli w latach 1587–1589 przez warsztat włoskiego mistrza Bernarda Niurona¹²⁸, zwanego w kronice kościelnej Bernardem Włochem, nadwornego architekta książąt piastowskich Jerzego II i Joachima Fryderyka. Świątynia, przebudowana dla wiernych ewangelickiego wyznania (od 1534 r. do 1699 kościół był ewangelicki; tylko od 1699 do 1707 katolicki), uzyskała niezwykle i niemal modelowy dla typowej kaznodziejskiej funkcji kształt. Nawę północną, usytuowaną naprzeciw ambony, podzielono na dwie kondygnacje, a całość pokryto sklepieniami krzyżowymi z gurtami, poszczególne przęsła dzieląc dodatkowo wydatnymi lizenami. W trakcie przebudowy Niuronowskiej powstał także renesansowy portal kruchty północnej; z tego czasu pochodzi również sygnaturka nad prezbiterium. W 1634 r. kościół w dużej części spłonął, ale został szybko

9. Oława. Katolicki kościół cmentarny, ok. 1750 r.

odbudowany, bo już w 1642 r. mowa jest o jego splądrowaniu przez wojsko szwedzkie. Następnego roku wieżę zaopatrzone w dwa małe dzwony, a w 1679 r. – w wielki dzwon. W 1692 r. na jej szczycie osadzono kulę, co świadczy o zakończeniu budowy hełmu. Kulę i krzyż na nowym hełmie położyono, a dach, wykonany z blachy ocynkowanej, pomalowano na zielono. Umieszczona w niej stara księga kościelna, odnaleziona została podczas prac w 1623 r. Pochodzący z końca XVII w. hełm renesansowy został w 1886 r. zastąpiony zaprojektowanym przez tajnego radcę Adlera hełmem neogotyckim. Wieża uzyskała wtedy wysokość 61,8 m. W roku 1804 pod nadzorem królewskiego inspektora budowlanego Tiedego, znanego z autorstwa jednego z najstarszych planów miasta, ponownie naprawiano dach kościoła. W XIX w. dokonano również znacznych zmian w jego wyposażeniu.

KOŚCIÓŁ ŚW. BARBARY, KOŚCIÓŁ ŚW. ROCHA

Przed Bramą Brzeską stała niegdyś kaplica św. Barbary¹²⁹, wymieniona w 1385 r. jako kaplica szpitalna – *capella infirmorum*. Kaplica uwieczniona została na widoku miasta z lat 1538–1539 jako budowla nakryta stromym dachem¹³⁰. W latach 1602–1604 na miejscu dawnej kaplicy szpitalnej powstał kościół św. Rocha, pełniący rolę kaplicy na cmentarzu polskim¹³¹. Prosta architektura tej jednoprzestrzennej budowli, nakrytej pierwotnie stropem, może świadczyć o jej powstaniu w początkach XVII w. Przebudowany w stylu barokowym w 1707 r. z inicjatywy księżnej Jadwigi Elżbiety v. Pletz-Neuburg, żony Jakuba Sobieskiego, kościół ten ma jednoprzestrzenne wnętrze nakryte stropem z wydzielonym, zamkniętym trójbocznie prezbiterium, za którym znajduje się zakrystia. W trakcie barokowej przebudowy wykonano w tynku wzbogacające boczne elewacje tabulatury. Od zachodu do świątyni przylega zwieńczona wolutowym szczytem kruchta, a od wschodu w 2. połowie XIX w. dobudowano zakrystię.

Z fundacją barokowego ołtarza świątyni związana jest także stojąca obok kościoła barokowa figura św. Jana Nepomucena z 1706 r., autorstwa artysty podpisanego F. F. W 1935 r. zlikwidowano przykościelny cmentarz.

KOŚCIÓŁ ŚW. JÓZEFA

Przy obecnej ulicy Żołnierza Polskiego znajduje się niewielki kościół ,wzniesiony w 1877 r. pod wezwaniem św. Michała jako świątynia ewangelicka dla pruskiego garnizonu wojskowego¹³². Ponowne poświęcenie świątyni oraz nadanie patrocinium św. Józefa nastąpiło w 1974 r., po odbudowie ze zniszczeń ostatniej wojny.

KOŚCIÓŁ POLSKI

Inne kościoły oławskie, nie istniejące dziś, znamy tylko z dawnych opisów. Należał do nich cmentarny „polski kościółek”, usytuowany obok kościoła parafialnego, o którym tak pisano w 1689 r.: „po północnej stronie kościoła parafialnego stoi naprawiony przez księcia Chrystiana kościół polski z wielką plebanią i szkołą”. Widoczny jeszcze na rysunku Werne-ra, został zniszczony w czasie wojen husyckich, w 1822 r. rozebrano go, a ołtarz przeniesiono do zakrystii kościoła parafialnego. Na jego miejscu stanął nowy dom pastora, a w 1826 r. na miejscu dawnej plebanii kościoła polskiego wzniesiono drugi dom pastora i nauczyciela ewangelickiej świątyni – dawnego kościoła parafialnego pw. św. Błażeja.

KOŚCIÓŁ PW. MIŁOSIERDZIA BOŻEGO

W 1989 r. na zachodnim przedmieściu Oławy, przy obecnej ulicy Zaciszej, rozpoczęto wznoszenie kościoła pw. Miłosierdzia Bożego, który został poświęcony w 1991 r. Prace przy tej świątyni, jak to się często w przypadku współczesnych budowli zdarza, prowadzone w dużym stopniu siłami parafian, dobiegają obecnie końca. Widoczna z drogi między Wrocławiem a Oławą budowla projektu architekta Ferdynanda Wiśniewskiego wzniesiona jest na planie gwiazdy, a jej sylweta przypomina wznoszącego się w niebo ptaka. Architektura wnętrza, zgodnie z zaleceniami II Soboru Watykańskiego, podkreśla kontakt wiernych z ołtarzem poprzez otoczenie go otwierającymi się w jego stronę emporami.

RATUSZ

Tak jak w większości miast śląskich, budowa ratusza w Oławie związana jest z powstaniem rady miejskiej. Pierwsza wzmianka o małej, jeszcze 3-osobowej radzie pochodzi z 1317 r. Ratusz stanął na środku Rynku, obok znanych już w 1282 r. sukiennic i kramów, poświadczonych przed 1291 r. W 1353 r. wzmiankowana jest w Oławie piwnica winna. Służyła ona odwiedzającym Oławę kupcom, czemu sprzyjało także nadanie w 1348 r. prawa urbarza solnego i składu soli, w 1364 r. prawa targowego i w 1370 r. prawa budowy kramów i kamery, gdzie cięto sukna. Niestety, kształt pierwszej budowli, gotyckiej, nie jest nam znany. Nie jesteśmy również pewni, czy była to budowla murowana, czy też drewniana. Ratusz renesansowy powstał w 1585 r. jako dzieło architekta Bernarda Niurona, a jego wieża widoczna jest na panoramie miasta z 1539 roku. Budowla ta spłonęła w 1634 r., a nowa na jej miejscu powstała w latach 1661–1668 (ale wg innego kronikarza – w 1665 r. naprawiano wieżę ratuszową)¹³³. Z XVIII-wiecznych

opisów i rysunku F.B. Wernera wynika, że była to budowla jednoskrzydłowa, o wydłużonym rzucie, z trójkątnym ozdobnym szczytem pośrodku południowej elewacji podzielonej pilastrami. Do ratusza od północy przylegał szereg szczytowo usytuowanych kramów, częściowo do dziś zachowany, ale w stanie już po XVIII-wiecznych przebudowach. Zabudowania te zwieńczone barokowymi szczytami, zdradzają swoją pierwotną funkcję mniejszą niż kamienice mieszkalne skalą i uproszczonym planem. Najbardziej znaczącym elementem zabudowy bloku śródrinkowego była wysoka wieża, nakryta dwuprzeswitowym hełmem i z zegarem opisywanym przez XVIII-wiecznych podróżników. Zegar ten w czasie pełni księżyca ukazuje pełną jego tarczę, co godzinę – koguta i kurę, co kwadrans – śmierć porusza kosą, a król Salomon z berłem wymawia niesłyszalne słowa. Ufundowany w 1680 r. przez księżnę Ludwikę Anhalt, matkę ostatniego z Piastów, wykonywany był do 1718 r. przez trzech po kolei zegarmistrzów: *Sallata* (Sałatę), *Krauta* (Kapustę) i *Riebegu* (Buraka). W 1792 r. remontowano jego tarczę, o czym świadczy umieszczona na niej złocona data.

W 1823 r. ratusz przebudowano wedle zasad sformułowanych dla tego typu publicznych budowli przez Karla Fryderyka Schinkla i zgodnie z jego korektami. Także projekt ratusza przypisywany był Schinklowi, nie znalazło to potwierdzenia w dotychczasowych badaniach. Co więcej – w archiwum wrocławskim zachował się rysunek projektu fasady, sygnowany dość nieczytelnie w 1823 r. przez niejakiego *Maurera* lub *Mrauera*¹³⁴. Także dokładna kronika Oławy z epoki, pisana przez związanego z władzami municypalnymi Wintera, nie wymienia Schinkla ani jako projektanta ratusza, ani nieco późniejszego kościoła św.św. Piotra i Pawła, który także był mu przypisywany. Analiza stylistyczna obu tych obiektów wskazuje jednak na krąg oddziaływania tego właśnie artysty.

Stary budynek został rozebrany aż do piwnic, zaś nowy poszerzono w stosunku do dawnego, rozbierając przy okazji trzy kramy po zachodniej stronie budowli, co pozwoliło, jak pisze kronikarz, poszerzyć ją o 7 łokci i 6 cali. Dokument erekcyjny został wmurowany w filar na lewo od wejścia, i już w listopadzie 1824 r. magistrat odbył pierwsze posiedzenie w nowej siedzibie. Charakterystycznym elementem monumentalizującym bryłę ratusza był centralnie usytuowany trzyosiowy ryzalit ze zdwojonymi, zamkniętymi odcinkowo oknami, zwieńczony niskim, trójkątnym szczytem z kostkowym fryzem, mocno uproszczonym w latach 30. XX w. Niestety nie zachowało się dawne wyposażenie wnętrz. W wielkiej sali ratusza znajdowały się niegdyś portrety ostatniego Piasta, Jerzego Wilhelma, oraz władców austriackich – Józefa I i Karola VI. W latach 1910–1915 wnętrze ratusza przebudowano; z tego czasu pochodzi m.in. klatka schodowa. Na szczycie budynku z dawnych elementów pozostał jedynie herb z kogutem na czerwonym tle i inskrypcją *Sig. universitatis vivia Olaviensum*. Następny remont nastąpił w 1924 r. Od 1935 r. obok ratusza stoi przeniesiony sprzed placu zamkowego pręgierz. W 1997 r. ustawiono obok barokowy posąg św. Jana Nepomucena w dziękczynnej intencji za ocalenie miasta przed powodzią.

ARCHITEKTURA ŚWIECKA¹³⁵

Najstarsze zachowane kamienice pochodzą z okresu renesansu. Przy Rynku 12 (obecnie państwowa szkoła muzyczna) stoi jeden z bardziej interesujących domów mieszczańskich w Oławie – rzadkiego typu kamienica bliźniacza (podobne – Wrocław, Nysa). Pojawiały się one w XVI w. na specyficznych, nieregularnych parcelach, a taką właśnie widać w południowo-wschodnim narożniku Rynku. Wnętrze, w którym odkryto relikty murów z XIV w., wykonanych z cegły i kamienia, według niektórych badaczy świadczy o bardzo wczesnym powstawaniu co najmniej dwukondygnacyjnej zabudowy murowanej. W XVII w. budynek przebudowano, ale sklepienia w klatce schodowej świadczą o pochodzeniu tej części budowli najpewniej z końca XVI lub początku następnego wieku. Z XVIII w. pochodzą natomiast sklepienia w pierwszej kondygnacji. Wtedy musiała nastąpić następna przebudowa kamienicy, gdyż z tego czasu pochodzi także wystrój głównej elewacji.

Jest pewne, że zabudowa murowana na Rynku istniała już w XVII w. Jak opisuje F. Lucae: „Na czworokątnym Rynku, obudowanym z czterech stron murowanymi domami, stoi ratusz wyremontowany w 1667 r. z przeswitową wieżą, na której mogą stać muzycanci, ozdobioną dokładnym zegarem. Pod ratuszem piwnice, gdzie przyjemne picie dla miejscowych i obcych. Wielki dom Hedwigerischa, nad którego wejściem herb książęcy; od 1621 tu książęca mennica, a po drugiej stronie Rynku komora podatkowa i dom stanów krajowych przy wejściu do kościoła. Pozostałe domy murowane (kamienne?) mają mocne podcienia (Passage), jest tu dobre piwo i jedzenie”¹³⁶.

Jedną z wcześniejszych renesansowych budowli mieszkalnych jest kamienica Rynek 24 z wolutowym, trójkątnym szczytem. Z około 1600 r. pochodzi budynek przy obecnej ulicy Wrocławskiej 8, z wolutowym szczytem i boniowaniem w przyziemiu. Niektóre budynki, jak dom przy ulicy Brzeskiej 9, posiadają dobrze zachowane XVII-wieczne sklepienia w piwnicy, sieni i klatce schodowej. W jednym z pomieszczeń przyziemia znajdują się sklepienia sieciowe ze zwornikami, naśladujące średniowieczne. Do najstarszych budowli należą budynki przy placu Zamkowym: nr 16 – wzniesiony w 2. połowie XIX w. na ruinach dawnego skrzydła zamkowego, i nr 24 – z XVIII-wiecznym portalem, wg niektórych wzniesiony w XVII w. Do dziś zachował on we wnętrzu resztki barokowej, dwubarwnej posadzki.

10. Oława. Ratusz i jego otoczenie, ok. 1750. r.

Najślawniejszym zachowanym do dziś barokowym budynkiem Oławy jest, wymieniana już w dawnych przewodnikach i w opisie inwentaryzatorskim Hansa Lutscha apteka przy Rynku 25 – obecnie Urząd Stanu Cywilnego. Najwcześniejsze elementy budynku odnotowanego w 1594 r. to fragmenty renesansowego portalu w tylnej elewacji i sklepienia piwnicy. W 1659 r. budynek przebudowano, o czym świadczy zezwolenie na prace wydane przez księcia Krystiana; z tego czasu pochodzi część sklepień. Gruntowna przebudowa nastąpiła za czasów pruskich, w latach 1742–1746. Głęboka trzytraktowa budowla ma pałacowy układ wnętrza. Bryła przykryta jest mansardowym dachem, a w osi fasady umieszczono barokowy portal i zwieńczony kamiennymi wazami szczyt. Budynek zachował także oryginalne drzwi wejściowe, żelazne, ozdobnie kute naświetlenie i płytowe, ozdobne drzwi metalowe do piwnicy.

Inny budynek barokowy – Rynek 29 – pochodzi z 1. ćwierci XVIII w. Szczególnie interesujące są oławskie elewacje z wysokimi pilastrowymi szczytami zwieńczonymi segmentowymi naczółkami (jak w budynku przy Rynku 36) czy ze szczytem zwieńczonym trójkątnym naczółkiem (jak przy Wrocławskiej 2). Wystrój elewacji ujawnia tu już elementy późnego baroku – z przełomu XVIII i XIX w.

Dawne przewodniki o mieście wymieniają także budynek dawnej komendantury w południowo-wschodnim narożniku Rynku. W tym samym przewodniku mowa jest także o budynku mincerza – mennicy (przez pewien czas gospoda *zur Alte Münze*), która została zbudowana w XVI w., wiązało się to z prawem bicia monety otrzymanym w latach 1586–1602 od księcia Joachima Fryderyka. Nową budowę rozpoczęto w 1621 r. Dwa lata później zamknięto mennicę, a w 1643 r. uruchomiono w tym budynku wytwórnię tytoniu (*Tabakspinerei*), potem cesarską austriacką manufakturę tytoniową.

Niektóre z kamienic zachowały wcześniejsze podziały parcelacyjne, mimo że ich elewacje ujawniają późniejsze przebudowy. Na Rynku pierwotny podział parcelacyjny, z wąskimi fasadami, wykazują budynki Rynek 4, 27 i 28. Są to typowe kamieniczki trzyosiowe, usytuowane na miejscu dawnych domów szachulcowych znanych z rysunku F.B. Wernera.

Przy ulicy Brzeskiej znajduje się rząd eklektycznych kamienic czteroosiowych i czterokondygnacyjnych. Najbardziej interesujące z nich, przy Brzeskiej 13, 15 i 19, zdradzają średniowieczne jeszcze podziały parcelacyjne. Plany niektórych z nich – przy Brzeskiej 21 i 23 (budynki o głębokości dwóch traktów, z wąską sienią przechodnią) – są średniowieczne lub wczesnonowożytne.

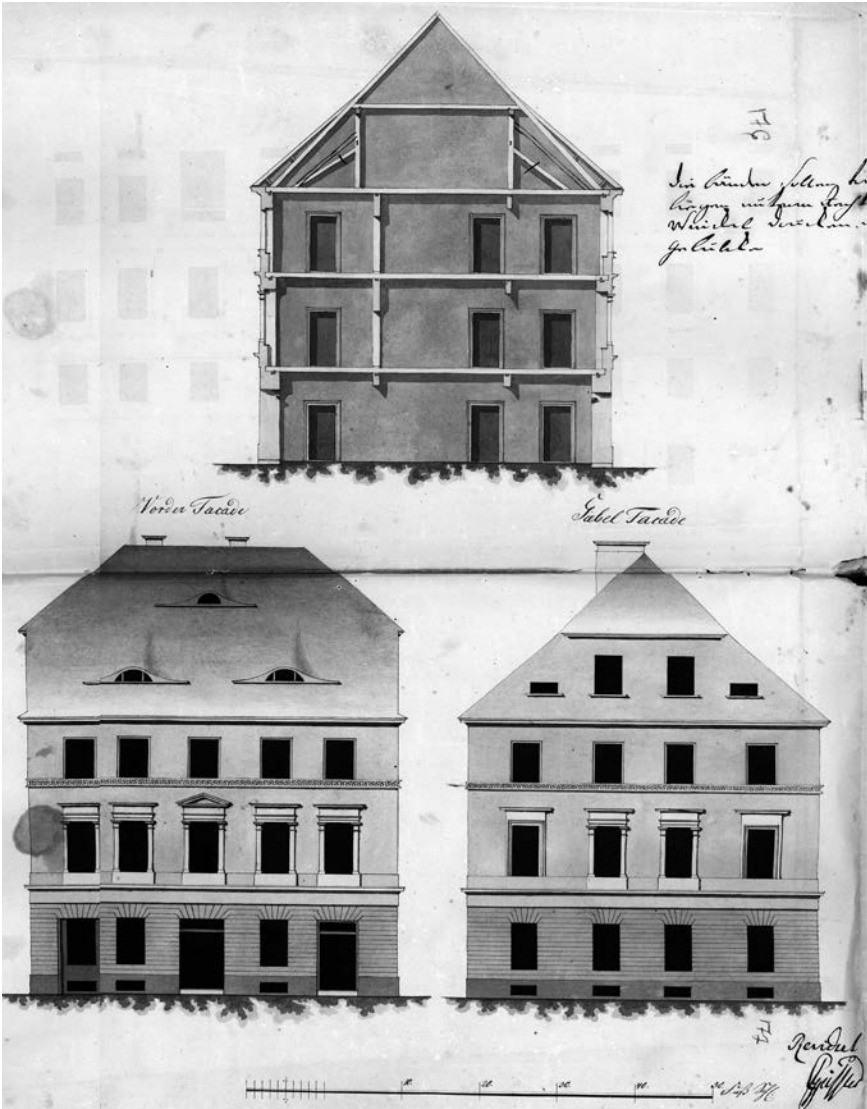
Zabudowa murowana już w XVII w. występowała również na obrzeżach miasta. O pięknych folwarkach na Przedmieściu Wrocławskim i Brzeskim pisali już kronikarze Lucae i Henelius w końcu XVII i na początku XVIII w. Ich pozostałością jest m.in. barokowy spichlerz z wolutowym szczytem przy Lipowej 18 i sąsiedni dom mieszkalny z początków XIX w. nakryty mansardowym dachem z powiekowymi lukarnami i naczółkiem.

Przy obecnym placu Piastów 6, na zachód od kościoła św.św. Piotra i Pawła, stoi budynek z końca XVIII w., przez pewien czas należący do właściciela browaru.

Architektura Oławy prezentuje różnorodność stylistyczną i fazy architektoniczne charakterystyczne także dla innych miast śląskich. Typowe dla architektury wczesnego państwa pruskiego, stanowiące właściwą dla tego okresu jednolitą kompozycję urbanistyczno-architektoniczną, są budynki nakryte kalenicowymi dachami: przy placu Starozamkowym nr 12, 13, 14, i przy Brzeskiej 29–31 – długi klasycystyczny budynek z umieszczonymi nad osią wejścia lukarnami z motywem wolego oka, czy przy placu Maksymiliana Kolbego – dawne budynki browaru. Warto również zwrócić uwagę na interesujący budynek więzienia miejskiego z 1833 r. (obecnie ulica K. Miarki 1). Wielki wpływ na ówczesną architekturę miało budownictwo militarne. W 1824 r. powstał w Oławie nowy lazaret garnizonowy oraz stajnie (obecnie ulica Bolesława Chrobrego 19). Klasycystyczny charakter mają również budynki dawnej pastórki, obok kościoła parafialnego, pochodzące z lat 1822 i 1826. Wśród budowli z początków XIX w. wyróżniał się dom stanów krajowych, wzniesiony w latach 1828–1831 w zachodniej pierzei rynkowej, obok kościoła parafialnego, zniszczony niestety podczas ostatniej wojny¹³⁷. Stał on na miejscu budynku, w którym miał ponoć niegdyś mieszkać Fryderyk Wielki król pruski i stąd prowadzić dowodzenie kilkoma operacjami wojskowymi. Tu umarł 27 sierpnia 1773 r. słynny generał pruskiej jazdy – graf von Seydlitz. Typowy dla tej epoki jest również budynek

przy ulicy Brzeskiej 29/31 wzniesiony w latach 1825–1859, częściowo na miejscu dawnego więzienia przy Bramie Brzeskiej.

Budynki klasycystyczne z początku XIX w. znajdują się również poza centrum miasta. W tym stylu utrzymany jest zespół śluzy Oława 2 – Zwierzyniec Wielki 41 – z 1841 r., który zaczęto wznosić w 1784 r., w rok po otwarciu pierwszej śluzy na Odrze¹³⁸. Warto też zwrócić uwagę na zespół młyna przy obecnej ulicy H. Sienkiewicza 5, wraz ze wzniesionym w 1839 budynkiem administracyjnym. Zajazd z 1. połowy XIX w. to budowla przy obecnej ulicy 11 Listopada 7a, ozdobiona uroczą dekoracją z puttami i faunami. Typowe podmiejskie gospodarstwo z budynkami o dachach naczółkowych powstało około 1830 r. przy obecnej ulicy Lipowej 3.

11. Oława. Projekt (niezachowanego) domu budowniczego Lasgotta, 1822 r., arch. Karl Gottfried Geissler.

W latach 60. XIX w. ukształtował się ostatecznie typ kamienicy oławskiej, charakteryzujący się boniowanym przyziemiem, podobnym do tych z lat 20.–30. XIX w. Znamy je w dużej części jedynie z projektów architektonicznych, dotyczących np. nie zachowanego budynku przy ul. T. Kościuszki 3¹³⁹. Początkowo, jak to widać na projektach kamienic (np. z obecnej ulicy Brzeskiej), fasady prawie nie miały dekoracji sztukatorskiej, ale kiedy się ona już pojawia, to jest stosunkowo bogata (z ornamentami typu roślinnego i z akroterionami). Ten typ dekoracji, wzbogacony o motywy figuralne i główki kobiece, opanowuje elewacje w latach 70. XIX w. Z 1864 r. pochodzi interesujący projekt rynkowej kamienicy kupca i wytwórcy wyrobów z miedzi Dettmara, znajdującej się pierwotnie koło niezachowanego hotelu „Pod Czarnym Orłem”. W bezpośrednim sąsiedztwie tej kamienicy został zaprojektowany niewielki kram zdobiony dekoracją laubzegową. Stanowi on interesujący przykład małej architektury, której efemeryczna obecność także kształtowała wówczas wygląd ulic i placów¹⁴⁰. W latach 70. XIX w. fasady nowo wznoszonych budynków były na ogół urozmaicone ryzalitami i wykuszami, a w latach 80.–90. często opracowywane dekoracyjnie w cegle.

Na pewną jednorodność obrazu architektury oławskiej w 2. połowie XIX w., podobnie jak w poprzednim okresie, rzutował fakt monopolizowania wykonywanych projektów przez grupę miejscowych budowniczych. Niekiedy zdarzało się, że projektantami byli sami właściciele domów, być może nawet niezwiązani z cechem murarskim. Brak było w mieście inwestorów, którzy mieliby ambicję wzniesienia willi lub kamienicy projektowanej przez znanych architektów spoza Oławy.

Zastosowanie stylów historycznych w architekturze 2. połowy XIX w. widoczne jest m.in. w neorenesansowej willi z portykiem przy obecnej ulicy J. Piłsudskiego 28, w kamienicy z neorenesansowym szczytem przy obecnej ulicy 3 Maja 10, w domu z wykuszem i wydatnym boniowaniem w dolnej partii elewacji przy obecnej ulicy 1 Maja 11, 12 i w szkole podstawowej przy obecnej ulicy Bolesława Chrobrego. Budynek sądu, wzniesiony w stylu neorenesansu francuskiego z wielobarwnej cegły licowej, nakryty dachem mansardowym znajduje się przy 1 Maja 19 i charakteryzuje bogatą dekoracją wnętrza. W podobnym stylu jest też wzniesiona w 1873 r. dwurodzinna willa przy 1 Maja 35¹⁴¹. Najbardziej imponujące budynki z czerwonej cegły, pochodzące z końca XIX w., to poczta przy 1 Maja 21 z alegoriami komunikacji i elektryczności w oprawie umieszczonego

nad fasadą zegara, oraz neorenesansowy szpital przy ulicy św. Rocha 1 (około 1890). Z tegoż materiału wzniesiono również budynki przemysłowe, np. zespół rzeźni przy obecnej ulicy Rybackiej 30 z lat 1891–1892. Szczególnie interesującą bryłę w tym zespole ma budynek chłodni i ubojni. Wymienić też trzeba wieżę ciśnień przy placu Piastów. Neobarokowy jest natomiast Sąd Rejonowy przy obecnej ulicy 11 Listopada. gimnazjum *Seydlitz Oberschule* z 1904 r., na narożniku placu Zamkowego, wzniesiono w stylu neogotyku północnego.

Architekturę z początku XX w. prezentują budynki secesyjne z bogatymi bryłami i malowniczymi balkonami przy obecnej ulicy Spacerowej 1 i 2, pochodzące z około 1910 r. Jest też kamienica wzniesiona w jednej z ostatnich faz neobaroku, z tego samego roku – przy obecnej ulicy Przyjaciół Żołnierza 2. Dość awangardowy styl modernistyczny, przypominający wrocławskie realizacje słynnego architekta i urbanisty Ernsta Maya, reprezentują budowle z dachami krążynowymi przy obecnej ulicy Różanej 10/11.

W stylu *art deco* wzniesiono w 1928 r. szkołę ewangelicką w Zwierzyńcu przy obecnej ulicy Władysława Sikorskiego 8 – z umieszczonymi w elewacji płycinami, zdobionymi zgeometryzowanymi motywami roślinnymi i specyficznym, niskim, miętko zarysowanym trójkątnym szczytem. Inny ważny obiekt z okresu międzywojennego to zbudowany w 1927 r. wg projektu radcy budowlanego Knoblocha, otoczony szpalerami i alejami stadion sportowy. Wśród budowli przemysłowych niezwykle ważnych dla rozwoju XIX- i XX-wiecznego miasta wymienić należy żelazny most na Odrze z 1898 r.¹⁴² i wzniesioną w 1919 r. śluzę dla pociągów rzecznych oraz budynki huty Oława¹⁴³.

Maria Frankowska

ROZWÓJ URBANISTYCZNY OŁAWY (W XVI–XX WIEKU)¹⁴⁴

MIASTO W XVI WIEKU

Początek XVI wieku nie zapowiadał rozkwitu, jaki miał być udziałem miasta w tym stuleciu. Po pożarze w 1502 r., który zniszczył połowę zabudowy, nastąpiły lata dobrobytu. Oblicze renesansowego miasta zostało niemal całkowicie zatarte przez wydarzenia następnych wieków, gdy substancja zabytkowa ulegała całkowitemu zniszczeniu bądź daleko idącym przekształceniom. Dlatego rozkwit Oławy w tym okresie możemy prześledzić głównie na podstawie informacji kronikarzy i dokumentowanych niekiedy relikdami budowli, zachowanymi najczęściej tylko w partii piwnic.

Do lat 40. XVI w. nie obserwujemy żadnych większych inwestycji miejskich. Prawdopodobnie był to okres poświęcony wyłącznie odbudowie domów po wspomnianym pożarze. Pierwsze akcje budowlane zostały podjęte nie przez władze municypalne, ale były dziełem księcia. W 1540 r. powstał nowy książęcy młyn odrzański na terenie obecnej Wyspy Zwierzynieckiej. Pięć lat później został zbudowany pierwszy, drewniany most na Odrze, który zastąpił prom, kursujący tu od średniowiecza. Jedną z pierwszych inwestycji książęcych, które bezpośrednio rzutowały na wygląd starego miasta, była przebudowa zamku, rozpoczęta w 1541 r.¹⁴⁵, a następnie wzniesienie w połowie XVI w. nowych fortyfikacji bastionowych wokół rezydencji. Inżynierami, którym przypisuje się wykonanie umocnień, byli: bliżej niezidentyfikowany mistrz Tomasz i ewentualnie hrabia Friedrich von Heydeck (lub Hardeck). Zarys umocnień XVI-wiecznych przekazany został nam przez von Säbischa na planie z 1633 r.¹⁴⁶ Powstały wówczas cztery narożne basteje, założone na rzucie elipsy. Jednocześnie poszerzono fosę zamkową, która od północy przypominała bardziej wielkie rozlewisko, natomiast od południa, czyli od strony miasta, razem z przedpiersiem muru miała ponoć szerokość 60 metrów.

O pierwszej inwestycji municypalnej dowiadujemy się dopiero w 1548 r. Była nią sala reduty (czyli tzw. *Tanzhaus*), której lokalizacji i wyglądu niestety nie znamy. Najbogatsze z domów mieszczańskich nich, usytuowane w okolicach Rynku i przy głównych ulicach, były już wtedy zapewne murowane. Kolejną bardzo ważną dla miasta inicjatywą budowlaną stało się wzniesienie w 1585 r. nowego ratusza, który zapewne powstał przy częściowym wykorzystaniu murów średniowiecznej budowli. Jako symbol władzy municypalnej ratusz musiał górować ponad innymi budynkami. Wieża z renesansowym, być może prześwitowym hełmem sygnalizowała z daleka swoją obecność w sercu miasta. Rycina F.B. Wernera przedstawia Ratusz otoczony budami kramów. Stały też przy nim sukiennice i dom wagi ,a przed wejściem od południa kamienny pręgierz.

W 1587 r. rozpoczęto rozbudowę kościoła parafialnego, polegającą na przekształceniu korpusu nawowego¹⁴⁸. Prace te przerwała w 1588 r. epidemia dżumy. Kolejne inwestycje, to powstanie w 1594 r. pierwszej apteki, najprawdopodobniej zlokalizowanej w północnej części wschodniej pierzei rynkowej (Rynek 25)¹⁴⁹.

Dla panoramy renesansowej Oławy, obok wspomnianych umocnień, duże znaczenie miała przede wszystkim gruntowna przebudowa rezydencji za czasów księcia Joachima w latach 1587–1589¹⁴⁷. W 1588 r. średnio-wieczna wieża zamkowa otrzymała jednoprześwitowy hełm renesansowy.

Zarówno surowa bryła zamku, należącego do wyższych budynków w mieście, jak i zwieńczenie wieży północnej, stanowiły nowy, znaczący element panoramy.

Postawiona w 1598 r. nowa Brama Wrocławska ma na widokach miasta F.B. Wernera formę niskiego budynku z przejazdem i schematycznie półkolistym zwieńczeniem¹⁵⁰.

W czasach renesansu układ przestrzenny Oławy nie uległ większym zmianom. Powstanie fortyfikacji wokół zamku i oddzielenie go szeroką fosą z przedpiersiem od miasta wpłynęło na wygląd północnej części Oławy. Prawdopodobnie nastąpiła dalsza parcelacja terenów południowo-zachodnich, zapoczątkowana w 1481 r. Nadal rozwijały się przedmieścia: Grodkowskie, Brzeskie, Wrocławskie i Odrzańskie. Charakter ich zabudowy pozostał z całą pewnością taki sam. Zmieniła się panorama miasta, przybyły nowe dominanty, takie jak zwieńczenie północnej wieży bramnej oraz ozdobne szczyty zamku i ratusza, a także masywne bryły niektórych budynków rynkowych. Znikła jednakże średniowieczna Brama Wrocławska, zastąpiona niskim budynkiem bramnym. Trwała przebudowa kościoła parafialnego, która przeciągnęła się na pierwsze 20-lecie XVII wieku.

MIASTO W XVII WIEKU

W pierwszych latach XVII w. kontynuowane były inicjatywy budowlane 2. połowy XVI stulecia. Pomimo wielu klęsk, jakie niosła ze sobą wojna 30-letnia, miasto uparcie podnosiło się ze zniszczeń, odbudowując palone wielokrotnie budynki.

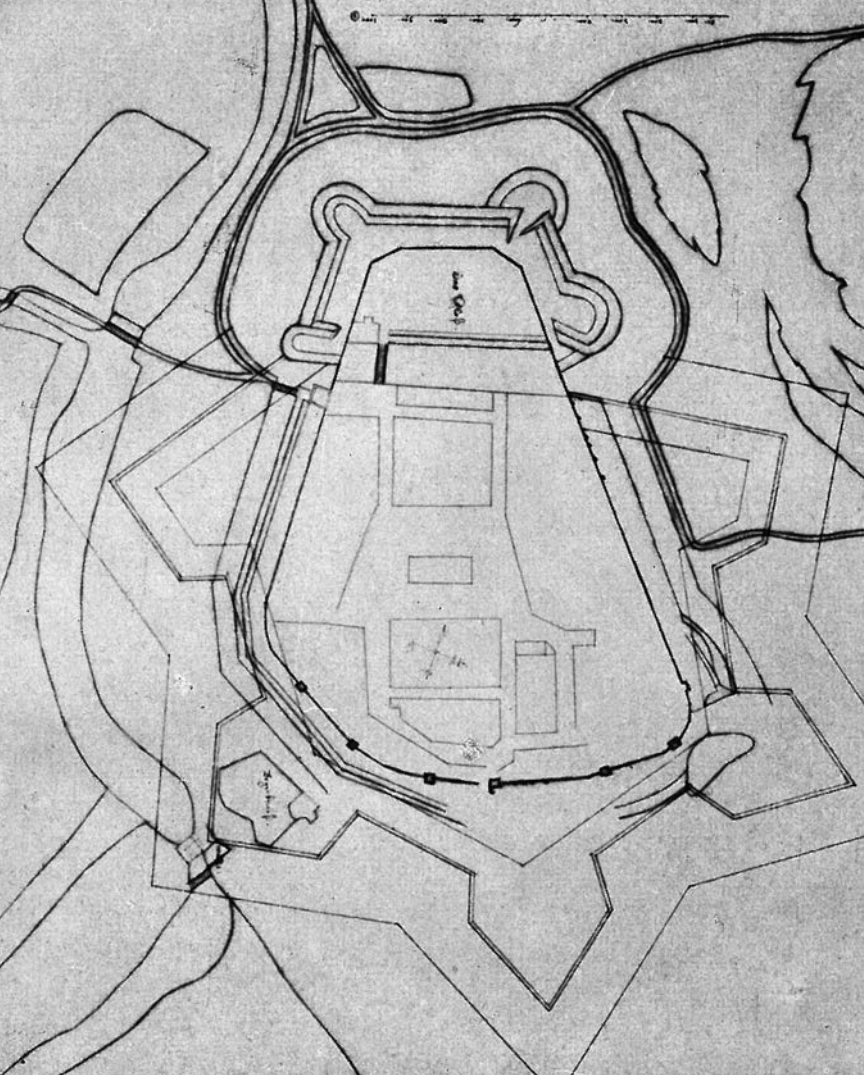
W 1601 r. spłonął młyn odrzański, który wzniesiono na nowo w 1613 r.¹⁵¹ Znamienne, że jeszcze około połowy XVIII w. ten odcinek ul. Brzeskiej nosił nazwę ulicy Szpitalnej (*Spittal Gasse*), mimo że nie istniał tam już żaden budynek o takim przeznaczeniu. Kończono również rozpoczęte wcześniej inwestycje, takie jak wspomniana przebudowa korpusu nawowego kościoła parafialnego. W 1623 r. wieża tej świątyni otrzymała helm, a prezbiterium sygnaturkę – powiększyły one liczbę renesansowych dominant miasta¹⁵². Po stronie zachodniej murów obronnych wzniesiono w 1625 r. (na terenie dawnych ogrodów farnych) nieistniejący obecnie murowany, czteropiętrowy budynek szkoły protestanckiej, zwieńczony grzebieniową attyką¹⁵³. Była to ostatnia inwestycja, kończona już w czasach wojennych. Lata 1633–1636 należały do najtrudniejszych w dziejach XVII-wiecznego miasta. Jednak, mimo znacznych zniszczeń (pożar w 1634 r. który strawił całe miasto) i wyludnienia, już w 1637 r. rozpoczęto odbudowę ratusza¹⁵⁴ Kolejne pożary i plądrowania miasta, aż do 1642 r.uniemożliwiały wszelką planową działalność inwestycyjną. Dopiero od tego czasu można mówić o względnej stabilizacji.

Jednak to właśnie wojna legła u podstaw najpoważniejszych zmian w XVII-wiecznym mieście. Ich ślady możemy do dziś odczytać w układzie przestrzennym Oławy.

FORTYFIKACJE NOWOŻYTNE

W systemie obronnym miasta ważną pozycją był zawsze zamek. Otoczony fosą, stanowił dobry punkt oporu od strony północnej. Pierwsze prace na zamku, zainicjowane przez brzeskiego księcia Jerzego, mogły się rozpocząć już w 1. połowie XVI w. W 1543 r.¹⁵⁵ pracował w Oławie Jakob von Mailand, a być może także mistrz Jakob Parr, twórca bollwerków zamku, przeznaczonych do obrony przed bronią palną. W 1553 r. pojawili się murarz Krzysztof Hirsch, mistrz Tomasz i sprowadzony z Prus Wschodnich graf von Hardeck. Podczas wojny 30-letniej, w 1633 r., przy okazji obsadzenia zamku przez wojska saskie, plan bastionowej twierdzy wykonał Walentin von Säbisch¹⁵⁶. Imponujący projekt budowy bastionów w systemie nowowłoskim nie został jednak zrealizowany. Według kroniki F. Lucaego strategiczne założenie stworzenia twierdzy broniącej przejścia przez Odrę, mimo oddalenia od głównych zgrupowań wojsk, doprowadziło do budowy nowoczesnych bastionowych systemów obronnych wokół Oławy¹⁵⁷. Bezpośredni impuls dla tych działań dało zajęcie miasta przez wojska szwedzkie gen. Wittemberga. Historia miasta wymienia wśród obrońców twierdzy szwedzkiego dowódcę Gunna, który rozbudowywał jego system obronny w 1642 r., wkrótce po zajęciu miasta przez szwedzkiego generała Wrangla¹⁵⁸. Podczas wzmacniania twierdzy powstał system nowych bram: „W latach 1647 i 1648 Szwedzi zbudowali dwie nowe bramy, a dwie dawne zostały zamknięte. Po odejściu Szwedów musiał książę Jerzy III prosić cesarza Ferdynanda III o zgodę na rozebranie nowych bram i wież ze względu na wielkie koszty ich utrzymania, i otwarcie dawnych, w tym czasie zamkniętych”¹⁵⁹. Z powodu wysychającej fosy do bram miejskich można przejść po kamiennej grobli. „Zamek otaczają mocne szańce z prostymi kurtynami, bastionami na rogach, wokół palisady i hiszpańskie kozły”. Opis ten dotyczy twierdzy przebudowanej w 1663 r. przez księcia Krystiana z powodu niebezpieczeństwa tureckiego¹⁶⁰.

Wątpliwości co do wartości XVII-wiecznej realizacji monumentalnej twierdzy potwierdza widok miasta Wernera z około 1712 r.¹⁶¹ Jeszcze jednym potwierdzeniem małej przydatności twierdzy jest opis z 1718 r. – mowa jest w nim o marnym stanie fortyfikacji: „Ten zamek jest piękny na cztery rogi, tylko że wielkiej i znacznej poprawy potrzebuje”. Charakter Oławy jako twierdzy określił w 1737 r. budowniczy kamery cesarskiej Christoph Hackner w trakcie wizytacji miasta, pisząc o tunelowym przejeździe „ponurą bramą (*Finsteres Tores*) przez wały północnego biegu fortyfikacji w stro-

12.Oława. Plan fortyfikacji, 1633 r.

nę północną”. Przejazdu tego nie widać na planie twierdzy w archiwum w Wiedniu, co świadczy o tym, że opis dotyczy jakiejś wersji układu obronnego. Jak wspomina kronika kościelna, w 1741 r. mieszkańcy miasta byli wezwani do sypania szańców. Na rysunku miasta Wernera z połowy XVIII w. widać, że fortyfikacje nie spełniały już swojej roli. Niektóre ulice przebiegają dziś śladem rozspanych w 1764 r. i zabudowanych później bastionów.

INNE WAŻNE OBIEKTY

F. Lucae, opisując ratusz oławski pod koniec XVII w., zachwyca się pięknym dwuprześwitowym zwieńczeniem wieży, z której codziennie rano grano hejnał¹⁶². W tym czasie trwały też prace nad słynnym mechanizmem zegara ratuszowego z ruchomymi postaciami.

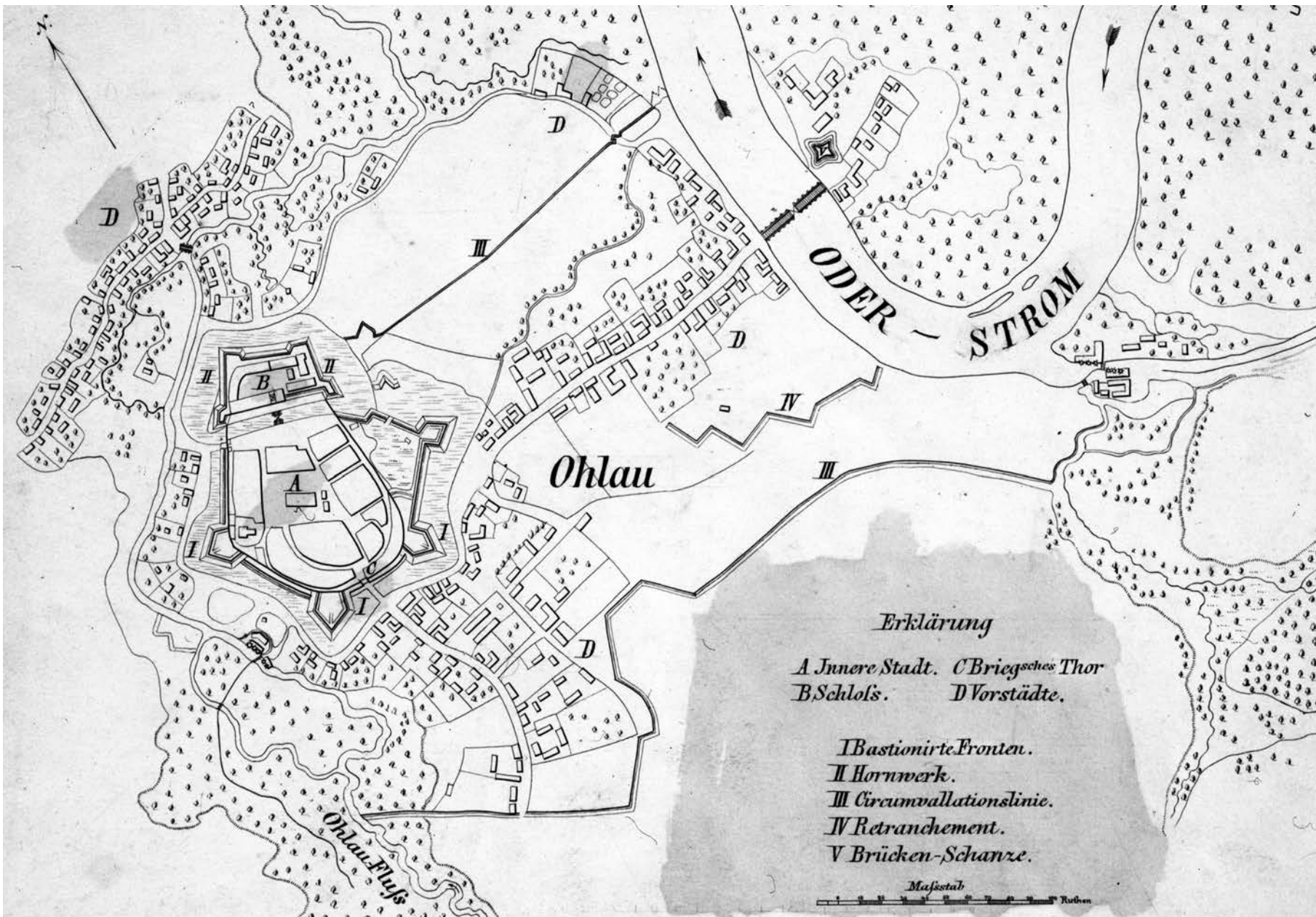
W 1643 r. rozpoczęto remont kościoła parafialnego. Wieża, pozbawiona helmu, została początkowo zabezpieczona przekryciem z gontów i dopiero w 1692 r. otrzymała dwuprześwitowe zwieńczenie, które przetrwało aż do XIX w. Było ono jedną z głównych dominant ówczesnego miasta¹⁶³. Efekty kolorystyczne uzyskano okładając gałkę, proporzec i krzyż dukatowym złotem oraz malując w zielone pasy dach z cynkowej blachy.

W 1651 r. skończono odbudowę zniszczonej szkoły parafialnej¹⁶⁴, a sześć lat później odrestaurowany został kościół polski. F. Lucae wspomina o rozległym cmentarzu wokół kościoła parafialnego i dużej plebanii¹⁶⁵. Budynki te zostały rozebrane w pierwszych latach XIX w. Wymienia także dom Hedwigera (dawnego zarządcy mennicy), służący już w tej epoce jako manufaktura tytoniowa, oraz „dom ziemski” (*Landhaus*), całkowicie rozebrany lub tylko przebudowany w XIX w. Oba te nie zachowane obecnie budynki stały w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła parafialnego; pierwszy po południowej stronie prezbiterium, a drugi po północnej. W ten sposób flankowały dojście od strony Rynku do świątyni okolonej wówczas murem cmentarnym.

Według F. Lucaego XVIII-wieczny Rynek otaczały murowane kamienice. Zgodnie z jego informacją pozostałe domy mieszczańskie, których liczbę szacuje się na 133, były również w większej części murowane. Układ ulic starego miasta nie uległ w XVII w. żadnym zmianom.

Największe przemiany dokonały się na zamku książęcym. Podniesiony w 1650 r. do rangi głównej rezydencji przez Chrystiana księcia oławskiego, legnicko-brzeskiego, wołowskiego, został rozbudowany w latach 1659–1672, przy czym zadbano także o jego otoczenie¹⁶⁶. Prace rozpoczęto od odnowienia kaplicy zamkowej, jednocześnie unowocześniono fortyfikacje wokół rezydencji. Przez fosę prowadził od strony południowej – prosto do szerokiego portalu, otwierającego wjazd na dziedziniec zamkowy – ozdobny, dwuprzęsłowy most drewniany. Przystąpiono także do zakładania ogrodów zamkowych¹⁶⁷; w tym celu 16 września 1672 r. został zatrudniony książęcy inżynier Krystian Mohrenberg, aby „drogi ogrodowe” zgodnie z życzeniem zmarłego męża księżnej Luizy „całkiem w kwadracie zamknąć i do perfekcji doprowadzić i zakończyć budowlę ogrodową”.

Teren przed pałacem, na dawnych wałach od strony miasta, urządzony został jako niewielki ogród ozdobny, oddzielony od rezydencji ogrodzeniem. Drugi niewielki ogród, spełniający zapewne rolę *giardino segreto*, czyli małego, zamkniętego murami intymnego ogródka, znajdował się na terenie południowo-wschodniej bastei i mógł być oglądany z okien wschodniej

13. Oława. Plan miasta, 1675 r.

elewacji pałacu, gdzie mieściły się prywatne apartamenty księżnej Luizy. Kolejny ogród usytuowany był na północ od fosy zamkowej, w pobliżu Przedmieścia Wrocławskiego. Stanowił on, wraz z pobliskim folwarkiem książęcym, leżącym za rzeką Oławą, na terenie wsi *Baumgarten*, piękny element widokowy. Jak wynika z ryciny Wernera, był to kwatrowy ogród z ozdobnym pawilonem pośrodku. W jego pobliżu założona została winnica, której pozostałości przetrwały do 1813 r. W zespole zamkowym znajdowała się także oranżeria, rozebrana już w 1691 r. i zastąpiona wozownią oraz mieszkaniami dla służby.

Dziedziniec zamkowy otoczony był z czterech stron budynkami. Cały zespół budowli zamkowych, otoczony fortyfikacjami i zielenią ogrodów, był odizolowany od miasta fosą i wolną przestrzenią, jaka rozciągała się między nią a kwartałami zabudowy miejskiej. Stanowił swoistą enklawę, nadającą reprezentacyjny charakter północnej części Oławy.

Po zniszczeniach wojny 30-letniej w końcu XVII w. nie pozostał żaden ślad. W każdym razie F. Lucae wspomina w 1689 r. o dwóch wielkich przedmieściach z pięknymi zagrodami chłopskimi przed dwiema głównymi bramami – Brzeską i Wrocławską. Wspomina też o zespole młynów nad Odrą: młyn główny, odbudowany przez księcia w 1658 r., młyn tartaczny, papierniczy, a także czynna tam kuźnia miedzi. Odbudowano też most od-rzański. Pozostałe przedmieścia, wzmiankowane w okresie wcześniejszym, utrzymały swój dawny charakter.

MASTO W XVIII WIEKU

W początkach XVIII w. kontynuowane były inwestycje rozpoczęte w ubiegłym stuleciu. Dobra koniunktura panująca w tym okresie znalazła wyraz w zagęszczeniu zabudowy w obrębie murów miejskich i w modernizacji kamienic już istniejących. Zachowane do chwili obecnej pojedyncze barokowe budynki mają elewacje o cechach jeszcze XVII-wiecznych (Rynek 24) bądź z połowy XVIII stulecia. O rosnących potrzebach budowlanych, gdy Oława była rezydencją rodziny Sobieskich, świadczy wzrost cen parcel w mieście.

Opis Oławy i budowli, które wywarły wrażenie na zwiedzającym w 1718 r. miasto B. J. Dobieżyńskim, utrzymany jest w tonie umiarkowanej aprobaty: „jest ten kościół dość piękny, murowany, wieża piękna we dwie perspektywy i zygar na niej. Po tym pośliśmy do zamku królewicza Jakuba, w którym jest kapliczka mała, drzewiana, gdzie się nabożeństwo dla niego i dla ludzi odprawia. Ten zamek jest piękny na cztery rogi, tylko że wielkiej i znacznej poprawy potrzebuje. Wokół niego jest wał na łokci 16 wysoki i woda na pół staje szeroka [...] Miasto zaś dość piękne, są domy i murowane, i drzewiane. Ratusz murowany i wieża na nim we dwie perspektywy z zegarem. Wkoło miasta muru żadnego nie masz tylko wał, ale niezbyt wysoki [...]”¹⁶⁸. Z 1730 r., czyli również z okresu rozkwitu miasta pod rządami Jakuba Sobieskiego, pochodzi lakoniczna wzmianka: „na noc jechaliśmy do Oławy, w którym mieście nie masz co chwalić, tylko że murowane, ale porządku żadnego w sobie nie ma [...]”. Oba te opisy świadczą wymownie o tym, że Oława

w 1. ćwierci XVIII w. pozostawała małym miastem prowincjonalnym, a panowanie Sobieskich nie zaznaczyło się żadnym szczególnym działaniem w kierunku jej rozwoju. Królewicz Jakub był zaabsorbowany zabiegami o sukcesję korony polskiej i staraniami o zapewnienie należytego miejsca swojej rodzinie w „wielkim świecie” ówczesnej Europy. Dodatkowo trudności finansowe, jaki przysparzała mu kamera cesarska, również nie sprzyjały podjęciu większych inicjatyw budowlanych. Zamek więc, poza niezbędnymi remontami i zapewne zbytkownym wyposażeniem wewnątrz, nie uległ żadnym znaczącym przebudowom. Jedynie w 1721 r. remontowano w ogrodach bliżej nieokreślony pawilon owocarni¹⁶⁹. Liczna służba dworska rozlokowana była na przedmieściach Oławy i we wsi *Baumgarten*, np. na Przedmieściu Grodkowskim (przed Bramą Brzeską) znajdowała się psiarnia królewicza i część mieszkań dla czeladzi.

Po opuszczeniu przez Jakuba Sobieskiego w 1734 r. Oławy, zamek przestał pełnić funkcję rezydencji, a co za tym idzie – stopniowo malała jego rola w mieście. Zamieszkali w nim urzędnicy cesarscy. Zmianom uległo też jego bezpośrednie otoczenie. Obraz miasta z tej epoki ukazują ryciny Wernera. Ogrody zamkowe zostały zamienione na pola uprawne. W latach 70. XVIII w., pozostałości ogrodów znajdowały się wyłącznie na wschód i południe od zabudowań dawnej rezydencji. Jak wynika z mapy wsi *Baumgarten*, nie istniały już wówczas fortyfikacje i fosa wokół zamku. Zamek wraz z towarzyszącą mu zabudową gospodarczą i nadal zachował charakter zwartej grupy dominującej w panoramie Oławy.

Drugi kompleks budynków górujących nad piętrzącymi się siodłowymi dachami koncentrował się wokół kościoła parafialnego. Obok tych dwóch enklaw sylweta Oławy była jeszcze wzbogacona licznymi dominantami – średniowiecznych wież – w południowej części murów obronnych, renesansowego zwieńczenia wieży zamkowej oraz barokowych, lekkich hełmów ratusza i kościoła parafialnego. Zabudowa miejska w obrębie murów obronnych do połowy XVIII w. nie uległa większym zmianom i nadal pozostawała częściowo drewniana.

Ostatecznie dokonał się podział parcel dwóch głównych bloków przyrynkowych (północnego i południowego). Stały się one w związku z tym dwufrontowe, przy czym w przypadku bloku południowego możemy mieć pewne wątpliwości. Stosunkowo niewielkim zmianom uległy pozostałe bloki (wschodni i zachodni), na tyłach których rozciągały się, ciągle jeszcze oddzielone parkanami, ogrody uprawne z najczęściej szachulcową, pojedynczą zabudową gospodarczą.

Blok zabudowy śródrynkowej otoczony był budami kramów. Rynek od strony zachodniej mieścił parterowy, długi budynek odwachu, kryty czterospadowym dachem z lukarną, a w części wschodniej dwa niewielkie, szachulcowe budynki miejskiej straży pożarnej. Na północ od zespołu śródrynkowego znajdował się sporych rozmiarów zbiornik wodny, otoczony ozdobną balustradą. Całość uzupełniały dwie niewielkie, wolnostojące budy o niewiadomym przeznaczeniu, kryte ostrosłupowymi daszkami oraz wspomniany już stary pręgierz.

Oława leżała na uczęszczanym szlaku komunikacyjnym, tłumaczy to istnienie znacznej liczby zajazdów. Cztery z nich (wg rycin Wernera) mieściły się przy Rynku, w wielkich kamienicach narożnych. Były to: zajazd „Pod Złotym Lwem” (na rogu Rynku i ulicy Brzeskiej); „Pod Złotą Koroną” (na rogu Rynku i ulicy Krótkiej), „Pod Krzyżem” (na rogu Rynku i ulicy Słodowej – obecnie Tadeusza Kościuszki); „Pod Czarnym Orłem” (na rogu Rynku i ulicy Wrocławskiej). Ponadto na Przedmieściu Grodkowskim (przed Bramą Brzeską) mieścił się duży zajazd „Pod Czerwonym Jeleniem”. Żaden z nich nie zachował się do chwili obecnej.

Na przedmieściach dominowała zabudowa typu wiejskiego, najczęściej wzniesiona z szachulca. Wzdłuż traktu prowadzącego na Grodków, który na odcinku przy bramie miejskiej nosił nazwę ul. Szpitalnej, oprócz kościoła św. Rocha z przyległym cmentarzem katolickim i wspomnianego zajazdu znajdował się „dworek pani von Wolfin”. W stronę wschodnią prowadziła ponadto droga wiejska, która przekształciła się z czasem w obecną ulicę Przyjaciół Żołnierza Polskiego. Pomędzy Przedmieściem Grodkowskim a Brzeskim – przy drodze wzdłuż fosy miejskiej, obsadzonej jednostronnie drzewami – rozciągały się ogrody mieszczan i pojedyncze zagrody. Podobnie ukształtowana była trasa na Brzeg. Na przedmieściu Odrzańskim, rozlokowanym wzdłuż ulicy Pieprzowej (obecnie odcinek ulicy Bolesława Chrobrego), obok zagród chłopskich stał okazały dwór rodziny Franckenberg. Posiadał on duży ogród lub sad z pawilonem na osi alei centralnej (na dwu rycinach Wernera posiadłość ta została ukazana odmiennie). Przedmieście Odrzańskie rozciągało się także w stronę północną, wzdłuż brzegu Odry (przy dzisiejszej ulicy Rybackiej). Tam też usytuowana była cegielnia miejska. Nad Odrą, nieco na południe, znajdował się młyn książęcy – długi, dwukondygnacyjny budynek z rzędem lukarn na czterospadowym dachu.

Po zachodniej stronie miasta, nad rzeką Oławą, usytuowany był młyn miejski – długi budynek z czworoboczną wieżą, który uległ totalnej przebudowie w XIX i XX w. Tuż obok był niewielki cmentarz luterński, funkcjonujący jeszcze na początku XX w. Wzdłuż rzeki rozciągały się też zagrody wiejskie z ogrodami. Domy Przedmieścia Wrocławskiego (wzdłuż obecnej ulicy Ks. Kutrowskiego) dochodziły do mostu na Oławie.

W 2. połowie XVIII w. panorama miasta najwięcej zmieniała się z powodu likwidacji nowożytnych fortyfikacji, rozpoczętej w 1764 r.¹⁷⁰ na polecenie króla pruskiego. Wobec postępu techniki wojennej nie odpowiadały one ówczesnym wymogom obronności. Średniowieczne mury były już zapewne w części skruszałe, a w części przesłonięte przybudowanymi do nich domami. Od strony południowo-wschodniej do obwarowań przylegał zespół budynków, z których jeden mieścił zapewne łaźnię. Mur miejski po stronie zachodniej był już w znacznej mierze zniszczony, co zostało wyraźnie ukazane na jednej z rycin Wernerowskich: na największym bastionie wschodnim widoczny jest budynek starej strzelnicy – piętrowy z arkadowym przyziemiem: na bastionie południowo-zachodnim natomiast wzniesiono niewielki wieloboczny pawilon z ostrosłupowym dachem. Przy kurtynie południowej na jednej z rycin Wernera widnieje niewielki ogródek uprawny z pawilonem. Tak więc po 1764 r. zasypano fosy wokół miasta i zniwelowano częściowo wały umocnień. Założono na nich plantacje morwy i ogrody, otaczające miasto szerokim pasem zieleni, a z czasem powstawać zaczęły pierwsze budynki – początkowo były to szopy związane z plantacjami. Mimo likwidacji części umocnień nadal funkcjonowały obie bramy miejskie: Brzeska i Wrocławska, a także Furta Odrzańska.

Miasto nie uległo zniszczeniu podczas wojen śląskich, dlatego też po przejściu pod panowanie króla pruskiego Fryderyka II i ustabilizowaniu się sytuacji politycznej, rozpoczęto od razu modernizację niektórych budynków. Z tego czasu pochodzą elewacje zachowanych barokowych kamienic w północnej i zachodniej pierzei Rynku, a także najokazalszej z nich – dawnej apteki (Rynek 25), przebudowanej w 1747 r.

W związku z budową w latach 1777–1779 kanału odrzańskiego i, nieco później (1782–1783), pierwszej śluzy w Zwierzyńcu, zaczęły być modne spacerować, w celu obejrzenia nowoczesnych osiągnięć techniki¹⁷¹.

MIASTO W XIX WIEKU

Dobra koniunktura w ostatniej ćwierci XVIII w. trwała aż do wojen napoleońskich, czyli do 1805 r. Liczba budynków w obrębie murów wzrosła do 173, ale wg danych z 1804 r. tylko 63 z nich było murowanych¹⁷². Podczas remontu kościoła parafialnego blaszany dach pomalowany został czerwoną farbą, a gałkę, iglicę i krzyż pozłożono, tak więc jedna z głównych dominant Oławy odzyskała swoje walory w panoramie miasta¹⁷³.

W latach 1805–1808 działania wojenne zahamowały wszelką działalność inwestycyjną. Następne pięć lat, 1809–1813, to okres regeneracji potencjału ekonomicznego miasta. Oława nie została wprawdzie zniszczona, uległa jednak silnemu osłabieniu gospodarczemu. Pierwsza znacząca inwestycja w okresie 1813–1817 to odbudowa mostu odrzańskiego¹⁷⁴. Porządkowanie miasta rozpoczęło od modernizacji istniejących budynków.

Oławę w przededniu wielkich przemian ukazuje plan sytuacyjny z 1810 r.¹⁷⁵ Miasto ciągle jeszcze było otoczone murami obronnymi z funkcjonującymi wszystkimi bramami miejskimi. Bloki zabudowy i sieć ulic pozostawały bez zmian. Zniwelowane w 2. połowie XVIII w. wały fortyfikacji pozostawały nadal czytelne w części południowo-zachodniej, zarysowane wyraźnie przez obrzeżne obsadzenia drzewami. Najbardziej zatarty się ich wschodnie i północne granice wokół zamku. Na terenie dawnych bastionów funkcjo-

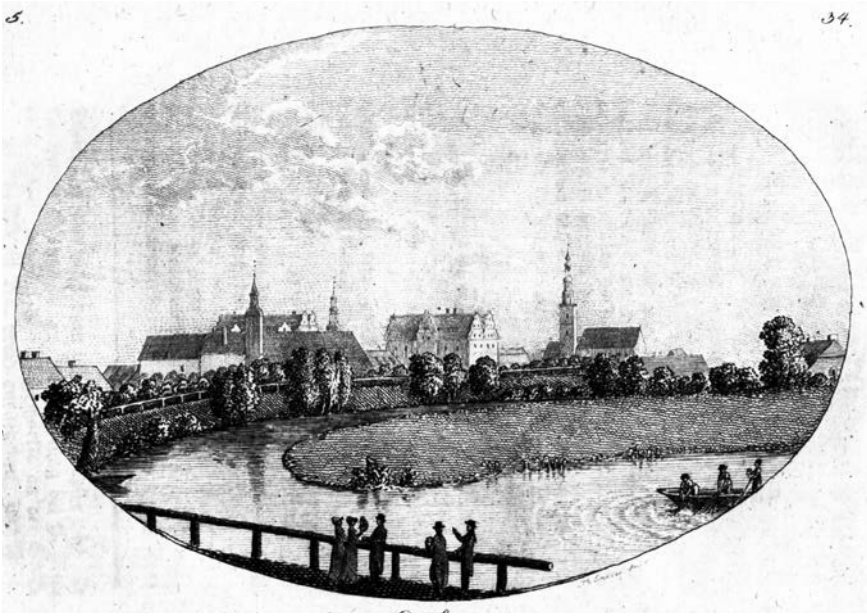
14. Oława. Plan miasta, 1753 r.

nowały ogrody mieszczan, które zajęły miejsce królewskiej plantacji drzew morwowych. Na większej części fosy zamkowej, zabagnionej i ostatecznie osuszonej w 3. ćwierci XVIII w., królewski urzędnik Riemer założył ozdobne i użytkowe ogrody¹⁷⁶. Były one podzielone murami na dwie części. Po ich wschodniej stronie poza murem rozciągał się sad zamkowy. Na zachodzie znajdowały się ogrody użytkowe, należące do niejakiego Methnersa, który dzierżał je od urzędu królewskiego. Jego dom wraz z budynkiem gospodarczym (obecnie nieistniejące), tuż przy południowo-zachodnim narożniku zamku. Ogrody i sad otoczone były wąskim rowem melioracyjnym – pozostałością dawnej fosy. Podobne było przeznaczenie rowu poprowadzonego na północ, wzdłuż muru dzielącego ogrody. Od wschodniej strony zespołu zamkowego znajdował się odpływ w stronę Odry, przebiegający, jak się zdaje, już od końca XVII w. kanałem przekopanym przez bagnisty teren dawnego Stawu Zamkowego. Już około 1810 r. teren ten funkcjonował jako pastwisko folwarczne. Na bastionie wschodnim ciągle jeszcze (do 1820 r.) była czynna stara strzelnica.

Na rogu ulicy Więziennej (przy wylocie w stronę Rynku), w oficynowych zabudowaniach dawnej mennicy, na początku XIX w. mieścił się tzw. duży browar miejski. Mały browar usytuowany był na rogu ulicy Słodowej i Rynku (na południowo-zachodnim skraju działki zajmowanej obecnie przez policję). Trzeci browar i gorzelnia znajdowały się na zamku, w starym gmachu przylegającym do kaplicy. Do gorzelni od strony północnej dobudowano tuczarnię świń. Po wschodniej stronie usytuowane były stajnie i dom ogrodnika. Na środku dawnego dziedzińca rezydencji znajdował się skład drewna. W północno-wschodniej części placu zamkowego, w pobliżu Furty Odrzańskiej usytuowany był maneż, a stajnie garnizonu zlokalizowane zostały przy murze obronnym (na wschód od obecnego placu Jana III Sobieskiego).

Okolo 1810 r. w północnej części Rynku ciągle jeszcze funkcjonował stary zbiornik wodny, obsadzony dwoma rzędami drzew. Na zachód od niego stał odwad. Więzienie, bodaj od średniowiecza, mieściło się przy Bramie Brzeskiej, na ulicy Więziennej (dziś Karola Miarki). Obok, po zewnętrznej stronie muru obronnego, usytuowany był lazaret. Miejski szpital natomiast jeszcze w 1817 r. zajmował południowo-wschodni narożnik obecnych ulic Przyjaciół Żołnierza Polskiego i 1 Maja¹⁷⁷. Do szpitala przylegał obszerny cmentarz, podczas gdy cmentarz katolicki ze starą kaplicą św. Rocha nadal funkcjonował przy skrzyżowaniu obecnych ulic Bolesława Chrobrego i 1 Maja. Stary cmentarz luterński znajdował się przy ul. Ogrodowej (dziś siaj Marcela Nowotki), w pobliżu miejskiego młyna nad Oławą. W jego sąsiedztwie działał młyn garbarski, mielący korę dębową, a tuż przy nim prawdopodobnie czynna była garbarnia.

Daleko na południe od miasta, przy trakcie do Grodkowa (ulica 1 Maja) założono cmentarz żydowski – plan jego lokalizacji powstał w 1817 r.¹⁷⁸ Jest to zachowany do chwili obecnej niewielki, niemal kwadratowy teren, usytuowany na usypanej platformie ziemnej, wysoko wyniesionej ponad teren zalewowy rzeki Oławy (na południe od dworca kolejowego). Cmentarz ten znajdował się niedaleko tzw. Dołu Trupów (*Cadaver Grube*).

15. Oława. Widok miasta, początek XIX wieku

Być może było to stare miejsce grzebania ludzi ubogich lub zmarłych w czasie zarazy, co tłumaczyłoby jego znaczne oddalenie od miasta. Bardzo jest też prawdopodobne, że składano tu kości zebrane podczas dokonywanej co jakiś czas akcji opróżniania cmentarzy.

Przed bramami miejskimi rozciągały się przedmieścia z mniejszymi i większymi folwarkami oraz z widocznymi zaczątkami niemal zwartej zabudowy (zwłaszcza na Przedmieściu Grodkowskim i Odrzańskim). Na polach przylegających do traktu grodkowskiego obserwujemy też potężne stodoły do przechowywania tytoniu, związane z rozkwitającym tu w tym czasie przemysłem tytoniowym. Po południowo-zachodniej stronie starego miasta, na południe od cmentarza luterńskiego, znajdowała się gospoda „Pod Złotym Słońcem” – jedna z dwóch zaznaczonych na planie z 1810 r.; miała ona wówczas tylko dwa budynki: mieszkalny i stodołę¹⁷⁹. Wprawdzie zlikwidowano ją z końcem XIX w., jednakże zachował się jej plan sytuacyjny z 1826 r.¹⁸⁰ Oprócz wspomnianych budynków znajdował się tam wtedy teren rekreacyjny z kręgielnią i pergolą prowadzącą do kolistej altany. Drugą oberżą była tzw. Karczma Odrzańska, usytuowana za rzeką, na rogu obecnej ulicy Oleśnickiej. Zespół ten zachował się do chwili obecnej, aczkolwiek całkowicie przebudowany w XX w. Przed Bramą Wrocławską w 1809 r. znajdował się sierociniec¹⁸¹ – Jedyna znana w tym czasie w Oławie charytatywna instytucja społeczna.

W mieście funkcjonowały wówczas dwie cegielnie: jedna po drugiej stronie Odry, na północ od obecnej ulicy Oleśnickiej, a druga, większa, pomiędzy Odrą a dawnym stawem Zamkowym, oraz wapiennik (wszystkie niezachowane).

Po 1815 r. rozpoczęto w mieście akcje porządkowe i budowlane na wielką skalę m.in. wzniesiono gorzelnię oraz remizę strażacką na tzw. *Stadthof*. Jednocześnie w ramach remontów zmieniono sposób kładzenia rynien dachowych, do tej pory nadwieszonych nad ulicą i oblewających przechodniów wodą. Wybrukowano także wschodnią i północną część Rynku, obecny plac Jana III Sobieskiego i ulice po wschodniej i zachodniej stronie miasta. W 1819 r. władze pruskie nakazały wymianę dachów – z gontowych na ceramiczne, co miało wpłynąć na urodę budynków a także zabezpieczyć je przed pożarem¹⁸².

Jednocześnie z inwestycjami budowlanymi rozpoczęto prace rozbiórkowe, które bardzo zmieniły oblicze Oławy. Wiek XIX potrzebował bowiem więcej przestrzeni niż mogło mu zaoferować ściśnięte pierścieniem murów obronnych średniowieczne miasto, z wąskimi przepustami dwóch starych bram miejskich i jednej mało ważnej furty. Już w 1814 r. zburzono wschodni odcinek muru, otaczający cmentarz przy kościele parafialnym. W ten sposób od strony Rynku otworzyła się wokół świątyni wolna przestrzeń, pierwotnie ograniczona do wąskiego przejścia pomiędzy wylotem ulicy Więziennej a murem cmentarnym. Prace kontynuowano w 1822 r., kiedy to rozebrano kościół polski, znajdujący się przy murze obronnym na zachód od farnego kościoła św. Błażeja – od czterech lat stał opustoszały i groził zawaleniem; miejsce po nim stało się podwórzem domu pastora¹⁸³. W 1825 r. kontynuowano prace rozbiórkowe wokół kościoła parafialnego. Zlikwidowano wówczas domy polskiego pastora i kantora. Na ich miejscu postawiono w 1826 r. duży budynek (obecnie niezachowany) mieszczący urząd kościelny, a także mieszkania księdza i nauczyciela. Rozebrano też trzy stare domy po południowej stronie obecnego dziedzica kościelnego, a wolną przestrzeń włączono do ogrodów farnych¹⁸⁴.

W 1820 r. miasto zakupiło trzy domy pisarza bramnego i poleciło rozebrać Bramę Wrocławską, co nastąpiło rok później. Zdobiące bramę dwa kartusze herbowe wmurowano w elewację wschodnią zamku. Początkowo pozostawiono mury obronne biegnące wzdłuż ulicy Za Murami (obecnie Kościelnej), z wyjątkiem odcinka przy wylocie na plac Zamkowy¹⁸⁵. Na rogu ulicy Krótkiej i placu Zamkowego znajdował się nieistniejący dziś gmach poczty.

W 1827 r. magistrat wykupił usytuowane przy ulicy Rzeźniczej i grożące zawaleniem stare, szachulcowe ławy mięsne, i nakazał ich rozbiórkę¹⁸⁶. Największe jednak przeobrażenia dokonały się na przełomie lat 20. i 30. XIX w. na placu Zamkowym. Miasto kupiło w 1829 r. od królewskiego urzędu fiskalnego dawne budynki książęce, a następnie sprzedało ich

środkową i zachodnią część (czyli budowlę księcia Chrystiana i zamek średniowieczny) gminie katolickiej, która zamierzała wybudować tam kościół. Prace rozbiórkowe rozpoczęto w 1831 r., a w latach 1833–1835 powstała świątynia św.św. Piotra i Pawła, oraz sąsiadujący z nią budynek obecnej plebanii, przy wznoszeniu którego wykorzystano stare mury zamkowe. Pozostającą w gestii kościoła katolickiego kaplicę pałacową św. Barbary, jako zbędną i znajdującą się w złym stanie, sprzedano w 1836 r. właścicielowi browaru zamkowego. Pozostały teren dawnych ogrodów, przeznaczony na działki pod zabudowę, które wykupili prywatni właściciele. Działania te zapoczątkowały wzmożony ruch budowlany. Do 1859 r. ukształtował się ostatecznie układ przestrzenny placu Zamkowego, który z nieznacznymi zmianami przetrwał do II wojny światowej¹⁸⁷.

W 1832 r. przystąpiono do rozbiórki starego odwachu na Rynku. Już wcześniej nie istniał basen wodny, znajdujący się w jego sąsiedztwie. Nowy odwach wzniesiono po czterech latach w pobliżu zamkowego skrzydła zbudowanego przez księżnę Luizę, gdzie w 1833 r. umieszczono szkołę protestancką¹⁸⁸. Niewielki, wolnostojący budynek odwachu, całkowicie przekształcony w latach 30. XX w., zachował się do chwili obecnej, z zatarciem cech stylowych. Pierwotnie była to dwupiętrowa budowla z trójarkadowym podcieniem od południa, o narożach ujętych masywnymi pilastrami, uszakowych obramieniach okien i licach elewacji zdobionych tynkowymi boniami oraz pasami¹⁸⁹. Północno-wschodni narożnik placu Zamkowego, zabudowany ostatecznie przed 1846 r., tworzyły kamienice mieszczańskie, zapewne podobne do tych w pierzei od strony zachodniej, przylegającej do kościoła św.św. Piotra i Pawła¹⁹⁰. Tak więc dawny zespół rezydencjonalny, który jeszcze na początku XIX w. zachował swoją wyraźną odrębność, uległ niemal całkowitej integracji ze starym miastem. Nowo powstałe budynki municypalne i prywatne, które wrosły w otoczenie zachowanej części zamku, gabarytami były dostosowane do potrzeb i możliwości miasta, jedynie nie liczono się z ówczesnymi doznaniem estetycznymi.

W latach 1825–1846 na północno-wschodniej części dziedzica zamkowego (dzisiejszy plac Piastów) powstał piętrowy budynek remizy strażackiej, zachowany do dzisiaj, aczkolwiek w zmienionej formie¹⁹¹. Dawne ogrody wokół zamku przestały istnieć. Stały się częścią nowych parcel, zagospodarowaną z czasem na podwórka nowo powstałych kamienic. W ten sposób zespół rezydencjonalny zatracił ostatecznie właściwy sobie charakter.

XIX-wieczne prace rozbiórkowe odcisnęły największe piętno na północnych rejonach miasta, ale nie ominęły także części południowej. W latach 1825–1829 likwidacji uległa znajdująca się w obwodzie średniowiecznych murów obronnych wschodnia Furta Odrzańska. Kiedy w 1834 r. zawałiło się stare więzienie, wstrząs, jaki temu towarzyszył, spowodował runięcie sklepienia Bramy Brzeskiej¹⁹². W następnym roku wykorzystano to wydarzenie do likwidacji wieży bramnej i poszerzenia w tym miejscu ulicy Brzeskiej. W latach 1824–1828 rozpoczęto utwardzanie ulic przedmieść Oławy. Nieco wcześniej wytyczono też nową szosę (aktualnie użytkowaną), prowadzącą przez Marcinkowice w kierunku Wrocławia (naniesioną na mapę Tiedego z 1810 r.)¹⁹³. W latach 30. w bezpośrednim sąsiedztwie starego miasta powstały nowe drogi, co przyczyniło się do rozbiórki pozostałości południowo-zachodnich murów obronnych.

Okolo 1820 r. podjęta została decyzja o przeniesieniu urządzeń strzelniczych na tereny na południe od centrum miasta, przy rzece Oławie, u wylotu dzisiejszej ulicy Gazowej. Nową strzelnicę wzniesiono w 1824 r.¹⁹⁴ Przy tej budowli powstał park nazwany „chińskim”, według planu sygnowanego w 1825 r. przez Waltera. Na strzelnicy funkcjonowała restauracja i odbywały się imprezy bractwa kurkowego. Wpłynęło to na ożywienie tej części terenów podmiejskich, gdzie dotychczas nie zdążyła jeszcze dotrzeć zabudowa. Z założenia tego nie ma dzisiaj ani śladu.

W okresie między 1823 a 1830 r. w południowo-zachodniej części miasta, zbudowano nowe stajnie garnizonu dla 87 koni wraz z maneżem, likwidując przy tym część miejskiego muru obronnego. Stary maneż, znajdujący się w pobliżu dawnej Furty Odrzańskiej, został rozebrany przed 1846 r.¹⁹⁵ Obrzeża dawnego bastionu wschodniego zaczęły powoli obrastać luźną zabudową, z której zachowały się do dzisiaj dwa domy (obecnie plac Jedności Narodowej 27 i 28), przebudowane w 3. ćwierci XIX w.

Dobra koniunktura gospodarcza sprzyjała inwestycjom. W 1819 r. wzniesiono nowy szpital miejski, usytuowany przy obecnej ulicy Bolesława Chrobrego, w pobliżu narożnika z ulicą Młyńską¹⁹⁶. Wkrótce potem rozebrano stary budynek szpitalny, znajdujący się wraz z cmentarzem w okolicach dzisiejszej ulicy 1 Maja. W latach 1821–1822 wzniesiono browar i słodownię (ich lokalizacja nie jest dokładnie znana), a między 1824 a 1825 rokiem powstał nowy lazaret, usytuowany w pobliżu miejskiego szpitala, przebudowany całkowicie w latach 20. XX w.¹⁹⁷. W latach 1832–1833 wybudowano nowy budynek sądu wraz z więzieniem, zachowany do chwili przy obecnej ulicy K. Miarki¹⁹⁸. Najbardziej prestiżową wówczas inwestycją municypalną (1823–1824), była gruntowna przebudowa i rozbudowa grożącego zawaleniem starego ratusza. Przy tej okazji wyburzono trzy kramy, powiększając budynek od strony zachodniej.

W pierwszej połowie XIX w. obserwuje się także wzmożony ruch inwestycyjny w zakresie budownictwa prywatnego, co widać w dążeniu do zastąpienia pozostałych jeszcze domów szachulcowych – kamienicami murowanymi. Liczne projekty niezachowanych budynków z tego okresu, często sygnowane takimi nazwiskami, jak Geissler, Tiede czy Lasgott, stanowią potwierdzenie błyskawicznego rozwoju Oławy¹⁹⁹.

Na Przedmieściu Grodkowskim (koło Bramy Brzeskiej) powstawały z początkiem lat 20. XIX w. parterowe i piętrowe budynki mieszkalne. Nie miały one już charakteru wiejskich zagród, ale raczej domów podmiejskich. Ich przysadziste bryły z wysokimi naczółkowymi dachami o dużych powiekowych oknach stwarzały wrażenie masywności, podkreślonej oszczędną dekoracją elewacji, ograniczoną do ujętych w pilastry wejść i narożników budynków, lub surowego boniowania czy też zdobienia pasami tynkowymi partii przyziemia. Oszczędność wystroju uwidaczniała się także w braku obramień okiennych i drzwiowych lub stosowania tylko bardzo wąskiej, uskokowej opaski czy parapetu. Dużą rolę odgrywały masywne, profilowane gzymsy wieńczące, widoczne zwłaszcza w elewacjach szczytowych.

Także w obrębie starego miasta powstawały licznie nowe domy. Chętnie przebudowywano tam również stare, dwuszczytowe kamienice narożne, których rozległe działki kurialne stwarzały możliwość lokalizowania domów o masywnych bryłach. W celu powiększenia parcel w peryferyjnych blokach zabudowy kupowano sąsiednie budynki, które rozbierano lub włączano do nowej inwestycji. W ten sposób powstał, zapewne w latach 20.–30. XIX w., nowy gmach hotelu „Pod Lwami”, znanego w tym miejscu już od 1750 r. (na południowo-zachodnim rogu Rynku i ulicy Brzeskiej), a także hotel „Niemiecki Dom” (na rogu placu Zamkowego i ulicy Wrocławskiej), i kamienica browarnika Wunderlicha, usytuowana niegdyś na rogu obecnego placu J. Sobieskiego i ulicy Browarnianej. Wszystkie te budynki uległy z czasem zniszczeniu. Kontynuowano także inwestycje poza miastem. W 1836 r. miasto posiadało już 298 domów mieszkalnych – prawdopodobnie liczonych wraz z budynkami na przedmieściach²⁰⁰.

W 1833 r. skończono budowę jazu koło Zwierzyńca i rozpoczęto eksploatację nowo wzniesionego młyna odrzańskiego²⁰¹. Pierwszy na Śląsku odcinek linii kolejowej – pomiędzy Wrocławiem a Oławą – uruchomiony był w maju 1842 r. Dworzec, który wzniesiono prawdopodobnie niemal równocześnie z powstaniem linii, został usytuowany za miastem, w pobliżu nowej strzelnicy. Otwarcie linii kolejowej stało się przełomowym momentem w dziejach tej części miasta. Zabudowa dawnego Przedmieścia Grodkowskiego zaczęła rozprzestrzeniać się w kierunku południowym, przyciągana już nie tylko parkiem przy strzelnicy, ale i bliskością kolei, będącej jak na owe czasy wielką atrakcją komunikacyjną.

Wkrótce po wzniesieniu dworca, już w latach 50. XIX w., zaczęły pojawiać się w jego bezpośrednim sąsiedztwie pierwsze zakłady przemysłowe. Dalekosiężną konsekwencją otwarcia linii kolejowej stało się więc systematyczne zagospodarowywanie dla celów przemysłowych terenów położonych pomiędzy odrzańską drogą wodną a dworcem. Najstarsze budynki tego obiektu, modernizowane i rozbudowywane w XX w., zachowały się do chwili obecnej²⁰².

W 1871 r. czynna była nad Odrą – w trójkącie wyznaczonym ulicami Rybacką i Zwierzyniecką – fabryka kleju, wchłonięta całkowicie po II wojnie światowej przez Zakłady Tworzyw Sztucznych ERG.

Należąca do Karla Kreusela-Syna firma produkująca meble założona została w 1884 r. Dom handlowy tej firmy znajdował się w nowo wzniesionym narożnym budynku przy Rynku i obecnej ulicy Bartosza Głowackiego (nr 2), sama zaś fabryka w niezachowanym gmachu na rogu ulic Słodowej i Rzeźniczej²⁰³.

W latach 90. XIX w. powstała przy ulicy Rybackiej rzeźnia miejska (jej budynki istnieją do chwili obecnej) oraz duży budynek masarni na terenie ówczesnej wsi *Baumgarten* (przy obecnej ulicy Strzelnej)²⁰⁴. W tym też czasie na wyspie zwierzynieckiej wzniesiono elektrownię i związane z nią budowle przemysłowe (śluzę, walcownię blachy cynkowej, magazyny oraz mieszkania dla pracowników tych zakładów), a także najstarsze budynki pobliskiej papierni częściowo rozebrane po II wojnie światowej. W 1898 r. powstał pierwszy żelazny most na Odrze.

W 2. połowie XIX w. układ ulic i placów starego miasta nadal pozostawał bez zmian. Około połowy XIX w. wzniesiono przed dawną Bramą Wrocławską nad rzeką Oławą nowy budynek poczty – obecnie pl. Zamkowy 23. Prawdopodobnie równocześnie wytyczona została trasa na Strzelin (ulica Strzelna) i zbudowano most na Oławie.

Zapewne z początkiem lat 70. XIX w. powstał nowy cmentarz komunalny, usytuowany przy dawnej drodze do Zwierzyńca (obecnie ulica Zwierzyniecka), a w 1877 r. przy wschodnim odcinku obecnej ulicy Przyjaciół Żołnierza Polskiego wzniesiono neogotycki kościół ewangelicko-luterański, wraz z plebanią.

Przy ulicy Młyńskiej i obecnej Bolesława Chrobrego, jak również przy obecnej ulicy 3 Maja, zachowały się powstałe w 80. latach XIX w. dwa duże zespoły koszar z placem ćwiczeń i stajniami stacjonującego w Oławie regimentu huzarów. W 1859 r. ten teren dawnego obrzeża bastionu południowo-wschodniego pozostawał jeszcze niezagospodarowany, z wyjątkiem zwartej zabudowy istniejącej już wówczas wzdłuż ulicy Brzeskiej²⁰⁵. Wiele obecnych ulic, biegnących od starego miasta na południe, w ostatniej ćwierci XIX w. było jeszcze drogami polnymi (m.in. obecne ulice Kamienna, Jana Kasprowicza, Karola Świerczewskiego, Różana).

Stara gazownia w 2. połowie XIX w. znajdowała się koło strzelnicy, dlatego też prowadząca do niej ulica nosi od tamtego czasu nazwę Gazowej. Należy ponadto zaznaczyć, że po otwarciu linii kolejowej, park przy strzelnicy powiększono w kierunku dworca o tereny nadolawskich łągów, gdzie założono park naturalistyczny. Usytuowany nieopodal stary cmentarz, funkcjonował od około 1826 r. do lat 70. XX w., kiedy to włączony został do założenia parkowego.

16. Oława. Widok miasta, początek XIX wieku

W ostatniej ćwierci XIX stulecia rozpoczęto na większą skalę regulację ulic w bezpośrednim sąsiedztwie starego miasta. W ten sposób zdecydowano o likwidacji części budynków, dotąd powstających swobodnie na obrzeżach bastionów. Zgodnie z wymogami epoki projektowano prostowanie przebiegu ulic.

Już w 1859 r. miejski mur obronny zachował się tylko przy kościele parafialnym i na odcinku obejmującym południowo-wschodnią część miasta. Taki stan rzeczy przetrwał cały wiek XIX i połowę następnego²⁰⁶.

W XIX w. Oławę nawiedzały klęski żywiołowe, które zaważyły na wyglądzie miasta. Jedną z nich było powalenie w 1881 r. przez wicher i piorun XVIII-wiecznego zwieńczenia wieży kościoła parafialnego. Nowy hełm został ukończony w 1886 r. wg projektu tajnego radcy Adlera²⁰⁷. Masywne, ciężkie zwieńczenie stało się nową dominantą w panoramie miasta, bardzo istotną, bo widoczną już z szosy prowadzącej z Wrocławia. Drugą klęską był pożar w 1863 r. południowej części ulicy Brzeskiej²⁰⁸. W konsekwencji zaistniała potrzeba szybkiej odbudowy domów – projekty nowych budynków powstały jeszcze w tym samym roku. W rezultacie, ulica Brzeska, stanowiąca obecnie jedną z niewielu zabytkowych enklaw na terenie miasta, uzyskała swój obecny kształt.

Wiek XIX odcisnął wyraźne piętno na wyglądzie Oławy, zmieniając całkowicie charakter niektórych fragmentów miasta (np. zamku) i integrując staromiejskie centrum z przedmieściami poprzez ostateczne usunięcie bram i większej części murów obronnych.

MIASTO W XX WIEKU

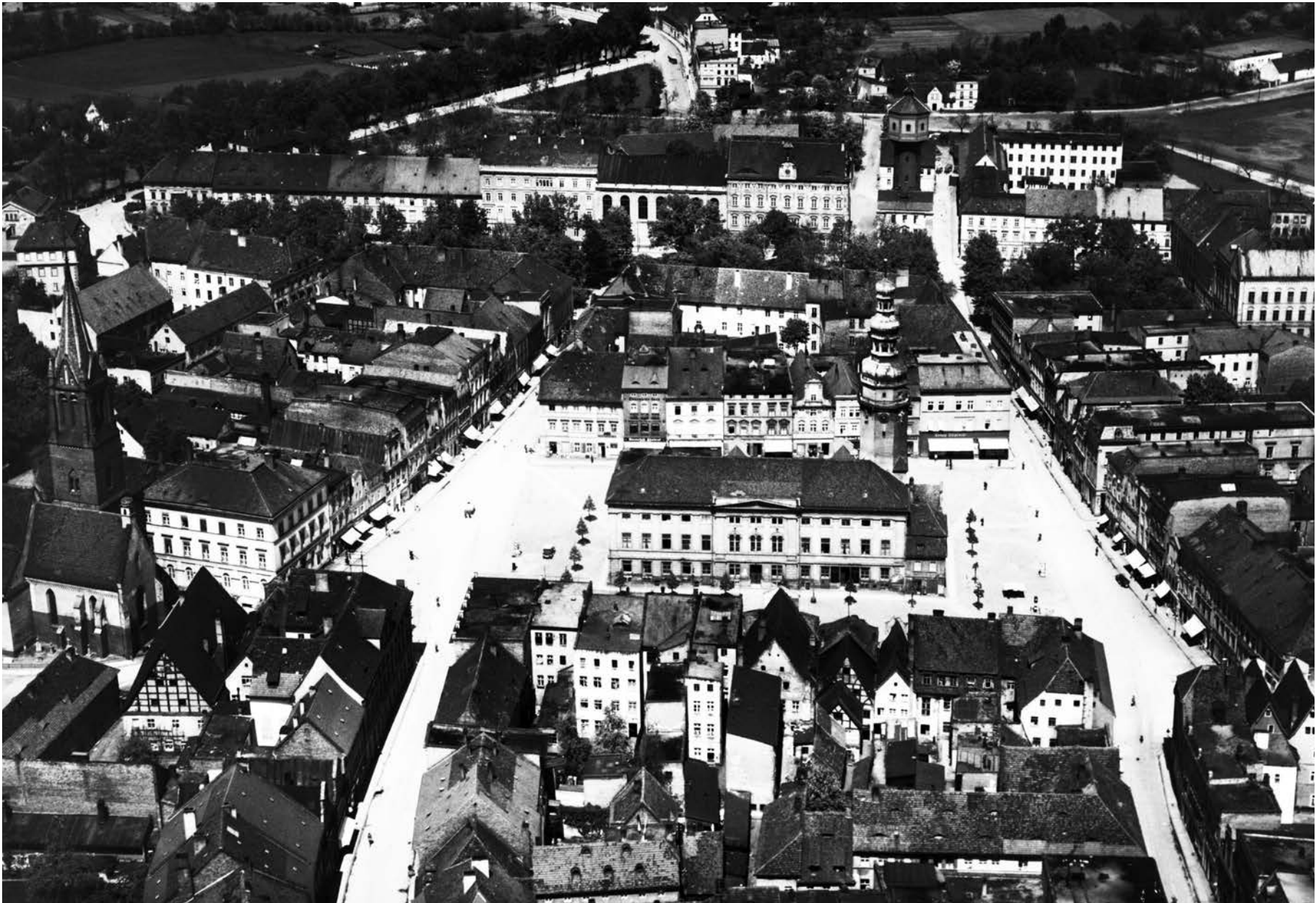
Z początkiem XX w. w zasadzie kontynuowano kierunek rozwoju Oławy, wyznaczony w ubiegłym stuleciu. Procesy przemian, jakim ulegały poszczególne fragmenty miasta, można analizować na podstawie archiwalnych planów sytuacyjnych i planów regulacji ulic, porównując je z zachowanymi często, tylko w szczątkowej formie, elementami historycznej przestrzeni miejskiej.

W 1903 r. powstał plan regulacji zabudowy obecnej ulicy Rybackiej i wschodniej części obecnej ulicy Bolesława Chrobrego²⁰⁹. Porównując ten przekaz z planem miasta powstałym w 1917 r., widzimy, że regulacja ta nie została zrealizowana w pełni²¹⁰.

W wyniku regulacji obecnej ulicy Henryka Sienkiewicza, przeprowadzonej w 1907 r., i związanej z planowaną budową nowego gmachu sądu, przesunięciu uległ jej wschodni odcinek, pierwotnie usytuowany nieco bardziej na północ, w sąsiedztwie więzienia z lat 30. XIX w. Na planie z 1913 r., ten fragment drogi nosił nazwę Nowej Ulicy Więziennej (*Neue Stockhaus Gasse*). W 1905 r. powstał plan sytuacyjny zachodniej części placu Zamkowego²¹¹. Jak z niego wynika, kształt zieleńca powstałego w tamtych latach pozostał bez większych zmian do chwili obecnej. Po 1945 r. zlikwidowano dwa pomniki usytuowane na skwerze; jeden z nich przedstawiał działo na cokole i upamiętniał wojnę z lat 1870–1871; drugi (z 1909 r.) – popiersie huzara, majora von Schill. Ulica prowadząca wzdłuż południowej pierzei placu uzyskała wówczas nową nawierzchnię kamienną.

W 1911 r. została zaplanowana ponowna regulacja wschodniego fragmentu obecnej ulicy Bolesława Chrobrego (u zbiegu z ulicą Młyńską), zaś z lat 1908 i 1912 pochodzą plany wyznaczające linię przebiegu obecnych ulic Gazowej i Spacerowej przy rozwidleniu z ulicą 1 Maja²¹². W tym miejscu funkcjonowała w początku XX w. niewielka fabryka samochodów (znajdująca się obok willa jej właściciela przetrwała do dzisiaj). Obecna ulica Spacerowa, prowadząca do dworca kolejowego i określona była w 1908 r. jako Miejska Droga Prywatna (*Städtischer Privatweg*), i uzyskała w 1912 r. nazwę ulicy Parkowej, przy której pomiędzy 1908 a 1912 r. powstały nowe budynki.

W 1913 r. nastąpiły istotne zmiany w otoczeniu kościoła parafialnego św. Błażeja. W miejscu dawnych ogrodów farnych zaprojektowano zachowaną do chwili obecnej formę placu Kościelnego; w jego centralnym miejscu powstał zbliżony do owalu gazon obsadzony drzewami²¹³. W związku z tymi przekształceniami przestrzeni miejskiej władze Oławy podjęły decyzję o wyburzeniu od strony wschodniej dwóch budynków, które sąsiadowały z ogrodami.

17. Oława. Zdjęcie lotnicze centrum od strony południowej, 1929 r.

Układ przestrzenny starego miasta pozostawał bez zmian, z ciągle czytelnym jeszcze zarysem bastionów, na których nadal znajdowały się ogrody uprawne. Jedynie dawny cmentarz luterński koło młyna został przed 1917 r. zamieniony na skwerek. Z tego okresu prawdopodobnie pochodzą rosnące na nim drzewa (m.in. platany). Jak wynika z planu powstałego w 1935 r., dawny cmentarz – położony u zbiegu obecnych ulic Przyjaciół Żołnierza Polskiego i 1 Maja – był już splantowanym skwerem, chociaż jeszcze na planie z 1938 r. zaznaczono graficznie jego cmentarną funkcję²¹⁴.

Na terenie dawnego stawu zamkowego, przedzielonego groblą obsadzoną kasztanowcami, tworzącymi zachowaną do dziś aleję (obecnie ulica Sportowa), nadal znajdujemy: stary wojskowy plac jeździecki, przyległy do niego plac zabaw, a także łąki. Tam właśnie powstał w 1927 r. stadion zaprojektowany przez rajcę miejskiego Knoblocha. Na placu zabaw urządzono w 1914 r. targ bydłowy²¹⁵. Funkcjonował on zapewne bardzo krótko i być może nie warto byłoby o nim wspominać, gdyby nie fakt, że na pochodzącym z tego czasu (1914) planie po raz pierwszy zaznaczona jest usytuowana obok zamku wieża ciśnień; musiała ona powstać z początkiem XX stulecia. Wieża ta, z uwagi na swoją znaczną wysokość i charakterystyczną sylwetkę, odgrywa dużą rolę jako dominanta w skali całego miasta.

Już wiek XIX zmienił proporcje wysokości poszczególnych zespołów zabudowy miejskiej. Zniknęła wówczas większość dawnych dominant (wieże murowe i bramna), przybyła nowa – wieża kościoła parafialnego. Gabaryty miejskich kamienic generalnie wzrosły i w ten sposób zatarły się nieco masywy zwartych zespołów (takich jak kościoły czy zamek) – znaczące w dotychczasowej panoramie miasta. Ta tendencja kontynuowana była od początku XX w. Oprócz wieży ciśnień, położonej w południowo-wschodniej części miasta, na dawnym placu Starozamkowym (obecny plac Jana III Sobieskiego) powstał około 1910 r. monumentalny neobarokowy budynek spółki bankowej, obecnie należący do policji. Potężna bryła tego gmachu, wyraźnie górująca nad resztą zabudowy placu, stanowiła także element dominujący w panoramie miasta od strony wschodniej.

W 1928 r. spłonęło wyposażenie kościoła św.św. Piotra i Pawła. Odbudowę i modernizację świątyni zakończyło powstanie w 1938 r. przysadzistej wieży, która zamykając perspektywę ulicy Wrocławskiej, stała się nową dominantą tego fragmentu miasta²¹⁶. W latach 1933–1935 wzniesiono na placu Zamkowym nowy gmach gimnazjum i włączono do niego jedną z XIX-wiecznych kamienic, którą jednocześnie całkowicie przebudowano. Potężny gmach tej szkoły wypełnia obecnie wschodni narożnik placu.

Dynamiczny rozwój Oławy w XIX i na początku XX stulecia spowodował stopniowe powiększanie się jej terytorium. W 1912 r. znaczna część wsi *Baumgarten* znalazła się w granicach administracyjnych miasta²¹⁷. Przyłączony obszar obejmował niemal cały teren wioski, czyli obecne ulice Lipową, Oleandry i Jana Kilińskiego, wraz z okolicznymi polami stanowiącymi jej własność, oprócz nowo powstałego prywatnego majątku szlacheckiego, związanego z tzw. „dużym folwarkiem książęcym”. Terytorium Oławy udało się powiększyć o część wspomnianych dóbr prywatnych dopiero w 1930 r.,

po dłuższych pertraktacjach z ich właścicielem²¹⁸. W 1919 r. Oława powiększyła się o teren obejmujący kolonię noszącą jeszcze na początku XIX w. polską nazwę Kurze Krzewie (*Huhnersträucher*)²¹⁹ wraz z przyległymi do niej polami i łąkami, sięgającymi aż do brzegów rzeki Odry. Ta założona na terenie Zwierzyńca osada powstała z końcem XVIII w. w miejscu starej bażanciarńi książęcej. Usytuowana w północnej części obecnej ulicy Dzierżonia. Zachowała głównie zabudowę XX-wieczną, z nielicznymi wcześniejszymi budynkami z 2. połowy XIX w.

Pierwszy znany plan zagospodarowania przestrzennego miasta Oławy pochodzi z 1917 r.²²⁰ Zawiera on m.in. projekt wytyczenia regularnej sieci ulic na obszarze po wschodniej stronie dzisiejszej ulicy 1 Maja. Zamierzeń tych w pełni nie zrealizowano. Jedynie niektóre, funkcjonujące od dawna polne drogi zostały podniesione do rangi ulic. Po raz pierwszy określono na planie przeznaczenie poszczególnych terenów, niemal zawsze zgodnego z funkcją, jaka się tam już wcześniej pojawiła. Na przykład obszar od strony północno-wschodniej bezpośrednio przylegający do torów kolejowych, był przeznaczony pod zagospodarowanie o charakterze przemysłowym (składy, magazyny, zakłady przemysłowe). Otwarta w 1910 r. linia kolejki wąskotorowej, buraczanej (*Zuckerrübenbahn*), łącząca Oławę z Boreczkiem (*Wäldchen*), docierała do portu na Odrze, co ułatwiało penetrację gospodarczą obszarów na zachód od miasta. Natomiast dodatkowy odcinek torów, zbudowany po I wojnie światowej, połączył rzeczny port przeładunkowy z dworcem kolejowym, komunikując tereny uprzemysłowione Oławy z ominięciem szerokim łukiem obszaru pod zabudowę. Jak widać, tendencje rozwoju poszczególnych części miasta, które zaczęły się wyraźnie zarysowywać w 2. połowie XIX w., zostały utrwalone poprzez zapisy w planie z 1917 r.

Plan miasta z 1935 r. potwierdzał realizację kierunków rozwoju nakreślonych we wcześniejszym projekcie²²¹. Na terenie przeznaczonym pod składy i magazyny zlokalizowano już w 1918 r. zakłady A. Wollnego, produkujące wagony kolejowe. Natomiast po wschodniej stronie traktu wylotowego na Grodków, po południowej stronie torów, powstała około 1930 r. kolonia budynków wielorodzinnych. Nowe osiedla domów, przeważnie jednorodzinnych, rozwijały się konsekwentnie od lat 1905–1910 również po północnej stronie miasta (na północny zachód od starej wsi *Baumgarten*). Także po drugiej stronie Odry, w sąsiedztwie ulicy Oleśnickiej, powstało jednorodne osiedle domów dwurodzinnych, zaprojektowane „na surowym korzeniu”. Pierwszy, niezrealizowany plan z 1922 r. zakładał powstanie centralnego, pięciobocznego, obsadzonego drzewami placu, do którego prowadziłyby dwie aleje, natomiast działki budowlane byłyby rozmieszczone promieniście²²². Ostatecznie wcielono w życie projekt z 1924 r. (zmodyfikowany w 1925 r.), opracowany przez architekta Effenbergera²²³ – z narożników placu wychodziły pojedyncze ulice. W okresie po II wojnie światowej układ ulic osiedla uległ zatarciu wskutek wprowadzenia chaotycznej zabudowy.

Kolejne plany zagospodarowania przestrzennego Oławy pochodzą z lat 1938 i 1940²²⁴. Plan późniejszy powielił w zasadzie rozwiązania przyjęte

w 1938 r., nieznacznie je tylko modyfikując. Z pewnością nie bez znaczenia był fakt, że powstał on w warunkach wojennych. Zagospodarowanie terenu starego miasta miało w zasadzie pozostać bez większych zmian. Innowacją było zaplanowanie nowej zabudowy obrzeżnej wokół plantów, założonych na reliktach dawnych fortyfikacji zamkowych, wzdłuż obecnej ulicy 3 Maja (od strony północnej), oraz zagęszczenie zabudowy wokół obecnego placu Piastów. Drugą zmianą miało być wytyczenie nowego odcinka obecnej ulicy 1 Maja, przecinającego teren dawnego bastionu południowo-zachodniego, co zostało zrealizowane dopiero po II wojnie światowej. W omawianych planach zagospodarowania przestrzennego utrzymano ustalone już w 1917 r. przeznaczenie terenów południowo-wschodnich na cele przemysłowe. Przewidywano dalszy rozwój osiedli mieszkaniowych (ich załążki powstały w różnych okresach pierwszej trzecji XX w.). Szczególnie intensywny rozwój osadnictwa willowego przewidywano po północno-zachodniej stronie obecnej ulicy Lipowej, przy trasie do Wrocławia. Projektowane było duże osiedle o wachlarzowym rozplanowaniu, przy promieniście rozchodzących się dawnych traktach komunikacyjnych, a obecnych ulicach: Władysława Broniewskiego, Jana Kilińskiego, Małopolnej.

Przewidując intensywny rozwój miasta i rosnące potrzeby komunikacyjne, zaplanowano także nową obwodnicę obiegającą miasto wielkim łukiem od strony zachodniej. Obwodnica ta, skręcająca na wschód w pobliżu Nowego Górnika, miała prowadzić do Wrocławia, a jej rozwidlenie w stronę Namysłowa, przez mający powstać nowy most na Odrze. Trasa ta odciążałaby historyczny trakt, wiodący obecną ulicą Bolesława Chrobrego i przez funkcjonujący dotychczas most odrzański. Również i te zamierzenia nie zostały niestety zrealizowane.

Wsie Nowy Górnik (*Neu Bergel*) i Nowy Otok (*Neu Otag*), obecnie w granicach administracyjnych miasta, powstały „na surowym korzeniu” około 1910 r. Pierwsza z nich, przy drodze prowadzącej do Marcinkowic, została zaplanowana wzdłuż prostej, szerokiej ulicy, dwustronnie obsadzonej lipami. Zabudowę mieszkalną i gospodarczą tworzyły regularne zagrody po obu stronach ulicy. Narastała ona sukcesywnie do lat 20. XX w. i jest kontynuowana współcześnie w kierunku wschodnim i południowym. Nowy Otok, przy drodze prowadzącej do Gaju Oławskiego, usytuowany został wzdłuż ulicy biegnącej równolegle do tej drogi. Wieś posiada centralny placyk, z którego rozchodzą się lokalne trakty komunikacyjne. Obecnie przyłączony został do niej w charakterze przysiółka folwark z początku XIX w. („1809” – data na stodole wyburzonej w latach 80. XX w.), należący pierwotnie do majątku *Baumgarten* i zwany „nowym folwarkiem”.

Na zdjęciu lotniczym Oławy z lat 30. XX w. można zauważyć, że stare miasto było otoczone pierścieniem dawnych plant. W połączeniu z terenami parku przy strzelnicy i łąkami nadrzecznymi zieleń ta stanowiła naturalne obramienie kompleksu zabudowy staromiejskiej i łagodziła oddziaływanie okolicznego przemysłu. Ponadto stwarzała ona dodatkowo walory krajobrazowe, zarówno we wnętrzu miasta, jak i przede wszystkim w odniesieniu do oglądanej od strony zachodniej i wschodniej panoramy Oławy.

W ostatniej fazie II wojny światowej oraz bezpośrednio po jej zakończeniu Oława uległa dużym zniszczeniom. Spalono południową i wschodnią pierzeję rynkową. Zniszczone zostały budynki flankujące południowo-zachodni narożnik Rynku (w sąsiedztwie kościoła parafialnego) oraz narożne kamienice pierzei północnej. Wypalona została także część domów przy ulicach Wrocławskiej, Brzeskiej i Słodowej. Częściowo zniszczono zamek książęcy (skrzydło księżnej Luizy i budynek północny wraz z wieżą bramną). W następnych latach zabudowa zamkowa została rozebrana, w latach 80. XX w. pozostał jeszcze niewielki fragment wieży, wraz z częściowo zawalonymi piwnicami przyległych budowli. Około roku 1960 zdecydowano się jedynie na odbudowę skrzydła księżnej Luizy według projektu architekta Witolda Rawskiego. Dokonana została wówczas rekonstrukcja arkadowej loggi po północnej stronie budynku (nieistniejącej od około 1832 r. i nieznaney z żadnych przekazów ikonograficznych). Wiele domów, które przetrwały wojnę, rozebrano w latach 60. XX w. na skutek braku konserwacji. Także niefachowo prowadzone remonty spowodowały zniszczenie wartości zabytkowych wielu budynków.

W latach 50. XX w. wzniesiono pierwsze powojenne, spółdzielcze osiedle mieszkaniowe, usytuowane w rejonie obecnych ulic Kamiennej i J. Kasprowicza. Natomiast w latach 60. wyburzono znaczną część zabudowy przy ulicy Bolesława Chrobrego i w połowie lat 70. wzniesiono tam osiedle wg projektu architektów Anny i Jana Tarnawskich. Potężny parawanowiec zlokalizowany na skraju osiedla, który ze względu na swoje znaczące gabaryty stanowi wyjątkowo agresywny element w bezpośrednim sąsiedztwie starego miasta, powstał w latach 1975–1977 wg projektu architekta Ryszarda Natusiewicza. Po południowo-zachodniej stronie starego miasta rozpoczęto w latach 80. XX w. budowę osiedla Jana Sobieskiego według projektu architekta Witolda Molickiego z zespołem, kontynuowaną przez architekta Krystynę Kubalę.

Intensywnie rozwija się także budowa osiedli domów jednorodzinnych, które w zasadzie są lokalizowane na terenach już przed 1945 r. przeznaczonych pod takie budownictwo, np. na zachód i na północ od dawnej wsi *Baumgarten*, na północ od terenu zamku książęcego, na terenie dawnych zwierzyńców książęcych i na południe od starego miasta.

Tak więc w strukturze zabudowy i w rozplanowaniu przestrzennym miasta największe zmiany zaszły po drugiej wojnie światowej. W zasadzie jednak utrzymana została funkcja poszczególnych terenów Oławy, ukszaltowana drogą stopniowego, wielowiekowego rozwoju.

Elżbieta Kościk

OŁAWA OD POŁOWY XVIII WIEKU DO CZASÓW WSPÓŁCZESNYCH – LUDNOŚĆ I GOSPODARKA²²⁵

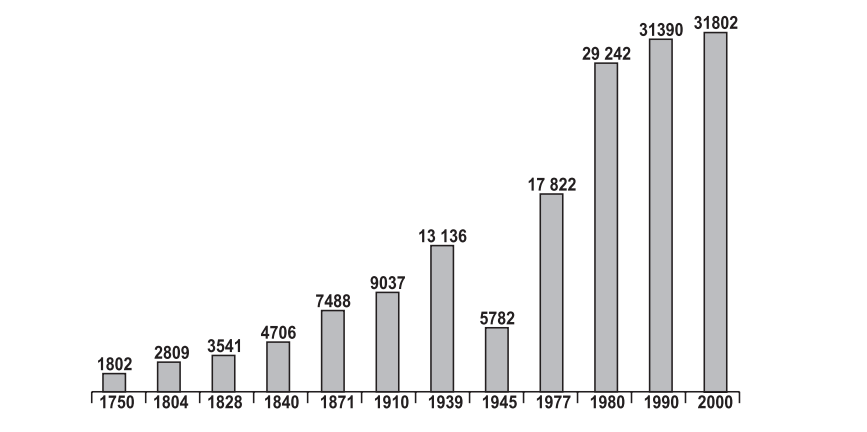
LUDNOŚĆ

Wejście w 1740 r. wojsk pruskich na obszar Śląska rozpoczęło długoletnie wojny z Austrią o tę bogatą prowincję. Pokój zawarty w Hubertusburgu w 1763 r. zdecydował o przynależności Śląska do monarchii Hohenzollernów. Nowo zdobyte terytorium stało się w ciągu kilku dziesięcioleci jedną z ważniejszych prowincji Prus, wyróżniającą się rozwojem gospodarczym i gęstym zaludnieniem. Ważnym czynnikiem rozwoju Oławy stało się uzyskanie przez miasto w 1742 r. statusu stolicy powiatu.

W połowie XVIII w. Oława była miastem małym. W 1750 r. miała około 75 ha powierzchni i liczyła 1802 mieszkańców, a w 1804 r. osiągnęła stan 2809 osób, czyli zwiększyła się o blisko 56%. Był to wzrost niewątpliwie wyraźny, ale nie dynamiczny. Lepsze czasy dla rozwoju demograficznego miasta nastaly po wojnach napoleońskich.

Narastające tempo wzrostu liczby mieszkańców w pierwszej połowie XIX w. było wynikiem nie tylko większego przyrostu naturalnego, lecz także rosnącej migracji. Dane z 1822 r. i późniejsze wskazują, że na terenie miasta osiedliły się osoby pochodzące z Brzegu i Wrocławia. Według statystki pruskiej w 1828 r. mieszkało w Oławie 3541 osób, a pierwszy spis powszechny z 1840 r. podaje liczbę 4706 mieszkańców. Dziewięć lat później, a więc w połowie XIX stulecia, odnotowano 5550 osób. Dane statystyczne wymieniają także liczbę domów i obiektów przemysłowych i usługowych. W 1836 r. miasto liczyło 289 domów, 4 browary, 2 gorzelnie, 2 cegielnie, 1 młyn wodny, 9 zajazdów i karczm. Kronikarz wymienia także 50 różnych rzemiosł²²⁶.

Następne lata charakteryzowały się jeszcze szybszym wzrostem liczby mieszkańców. W 1871 r. było ich 7488 osób, a w 1910 r. – 9037 osób. Wzrost ten był następstwem industrializacji regionu oraz rozbudowy miasta, które przyciągało ze wsi wielu poszukujących pracy. Był to najlepszy okres w rozwoju demograficznym Oławy, która przeobrażała się w średniej wielkości miasto.

Wykres 1. Liczba ludności w Oławie w latach 1750–2000.

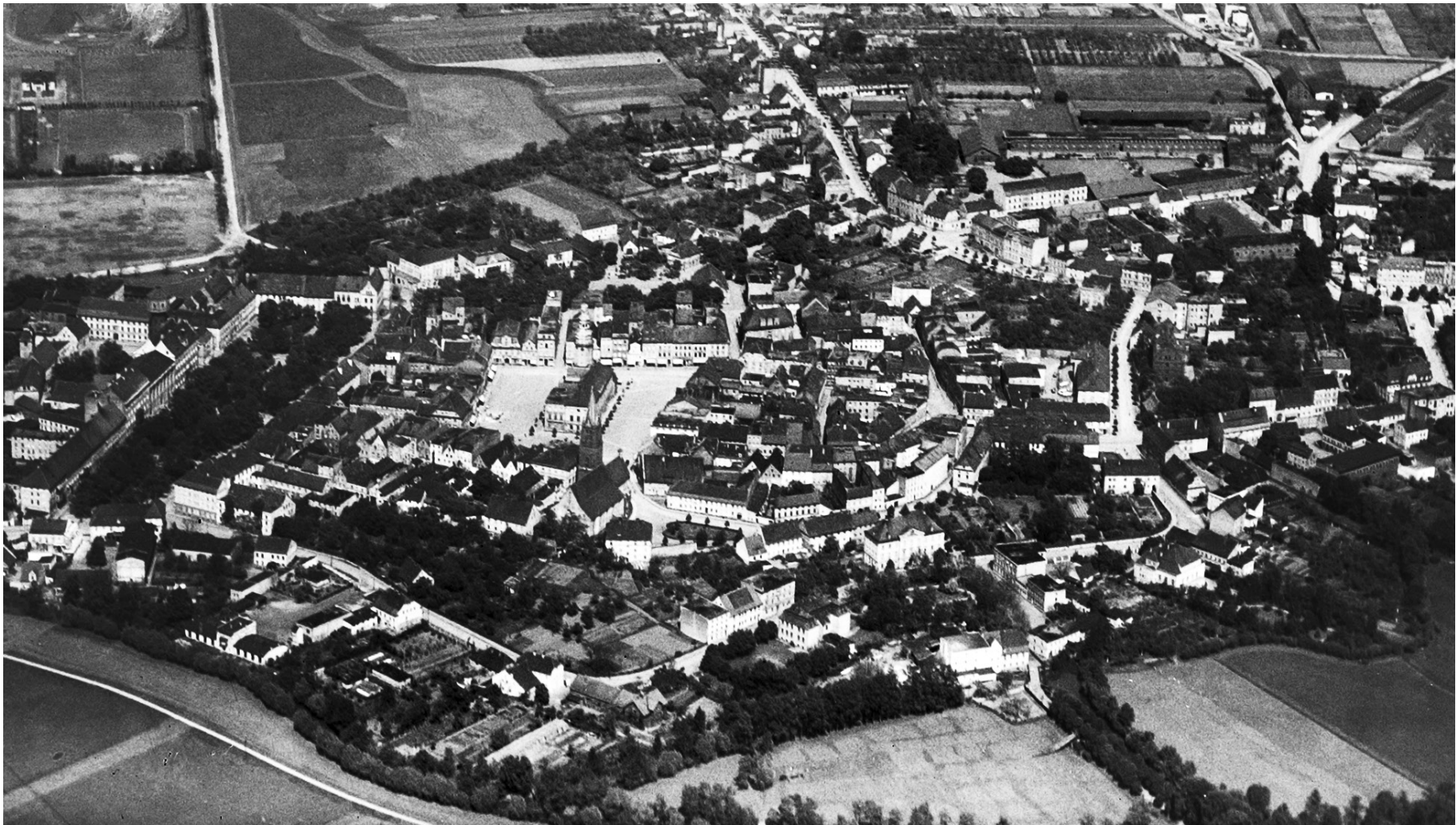
W kolejnych latach wzrost ten nie był już tak dynamiczny. Wśród przyczyn spowalniających wymienić trzeba wpływ I wojny światowej, bezrobocie i inflację po jej zakończeniu oraz Wielki Kryzys w latach 1929–1933. W 1939 r. ludność Oławy zwiększyła się do 13 136 osób.

II wojna światowa, a właściwie jej następstwa, zmieniły zasadniczo obraz demograficzny Oławy. Miasto w 1945 r. znalazło się w granicach państwa polskiego, a Dolny Śląsk, stał się areną wyjątkowo intensywnych przemian ludnościowych – wysiedlenia ludności niemieckiej, napływu polskich osadników i wysokiego przyrostu naturalnego.

W 1945 r. w Oławie zarejestrowano tylko 5782 osoby. Jak nietrudno zauważyć, liczba ludności była ponad dwukrotnie niższa niż w 1939 r. W następnych latach, mimo trudnych warunków ekonomicznych, miasto szybko się zaludniało i w 1965 r. przekroczyło stan populacji sprzed II wojny światowej.

Ale najlepsze lata dla wzrostu liczby ludności miały dopiero nadejść. Związane to było z intensywnym rozwojem miejscowego przemysłu. Do powstających tu zakładów pracy ściągali ludzie nie tylko z najbliższych okolic, ale i z odległych rejonów Polski. Pod tym względem na Dolnym Śląsku Oława plasowała się tuż za Lubinem i Polkowicami. Już w latach 60. przeciętne roczne saldo migracyjne wynosiło 400 osób, a w latach 1975–1979 – ponad 700. Jeśli uwzględni się jeszcze jeden z najwyższych w kraju wskaźników przyrostu naturalnego, wynoszący 13–17%, to trudno się dziwić, że liczba mieszkańców rosła w niespotykanym w historii miasta tempie. W 1977 r. spis ludności wykazał 17 822 mieszkańców, w 1975 r. było ich już 24 729, a w 1980 r. – 29 242 osoby.

W latach 80. i 90. XX w. ludność Oławy rosła dużo wolniej. Przyczyniło się do tego przede wszystkim zmniejszenie liczby miejsc pracy oraz zastój w budownictwie mieszkaniowym. Ludzie zaczęli opuszczać miasto wybierając atrakcyjniejsze miejsca zatrudnienia i życia, np. niedaleki Wrocław. Ogólnie saldo migracyjne słabło z roku na rok, a w 1999 r. było nawet

18. Oława. Zdjęcie lotnicze centrum od strony zachodniej, 1929 r.

ujemne i wyniosło minus 167 osób. W następstwie względnego ubożenia ludności obniżył się też imponujący dotąd wskaźnik przyrostu naturalnego – w latach 90. wahał się on w granicach 0,7–6,0‰. Liczba mieszkańców Oławy rosła więc minimalnie – z 31 390 osób w 1990 r. do 31 802 osób w 2000. W istocie była to stagnacja ludnościowa.

Struktura ludności według płci nie odbiegała od struktury charakterystycznej dla całej Polski. Przez cały powojenny okres liczba kobiet przewyższała liczbę mężczyzn. W latach 40. i 50. XX w. na 100 mężczyzn przypadało 108 kobiet. Dysproporcja ta była następstwem wysokich strat wojennych wśród mężczyzn. Później różnice te wyrównały się, a liczba mężczyzn w stosunku do liczby kobiet w Oławie należała do jednych z najbardziej zrównoważonych w Polsce, np. w połowie lat 70. XX w. wynosiła 100 do 103.

ROZWÓJ GOSPODARCZY

W połowie XVIII w. Oławę otaczały mury i umocnienia, które ograniczały rozwój budownictwa i terytorium miasta. W latach 1743–1752 liczba domów mieszkalnych zwiększyła się ze 164 do 171. Domy były przeważnie parterowe, 48 z nich wzniesiono z cegły, a pozostałe z gliny i drewna. Jak podaje źródło z 1745 r., większość budynków wówczas była w złym stanie.

O dalszym wzroście miasta zdecydowały reformy w czasie wojen napoleońskich. 19 listopada 1808 r. Oława, jak wszystkie miasta śląskie, uzyskała prawo wyboru własnych, samorządnych władz. Podjęto też decyzję o rozpoczęciu burzenia murów obronnych, co stworzyło lepsze perspektywy dla budownictwa i rozwoju przestrzennego miasta.

Rozrost przestrzeni miejskiej Oławy utrudniały też płynące blisko dwie rzeki – Odra i Oława – a także przyległe podmokłe i bagienne tereny. Dopiero po zbudowaniu mostów, grobli i kanałów odwadniających, miasto mogło bez przeszkód rozwijać się we wszystkich kierunkach. Pierwsze przęsło mostu odrzańskiego wybudowano 1817 r., a żelazny most powstał w 1898 r. Największy wzrost terytorium Oławy nastąpił w XX w. W 1912 r. znaczna część wsi *Baumgarten* (dzisiaj ulice Lipowa, Oleandry i Jana Kiłińskiego) znalazła się w granicach administracyjnych miasta. W 1919 r. na tych terenach powstało Dolnośląskie Gospodarstwo Doświadczalne. W 1928 r. wzniesiono tutaj nowy budynek szkoły ewangelickiej²²⁷. Kolejnych przyłączy dokonano w latach 1919 i 1930, m.in. o terytorium należące do tzw. „dużego folwarku książęcego”. W 1935 r. obszar Oławy wynosił już 2054 ha. W porównaniu do obszaru miasta z połowy XVIII w. (około 75 ha) powiększył się ponad 27-krotnie. W okresie Polski Ludowej nastąpiło dalsze powiększenie obszaru Oławy. Na potrzeby szybko rozwijającego się budownictwa mieszkalnego 1 sierpnia 1973 r. przyłączono tereny wsi Nowy Otok i Nowy Górnik.

Na początku XIX w. największymi obiektami architektonicznymi Oławy był zamek i ratusz. Zamek z czasem tracił na znaczeniu. W 1829 r. kupiło go miasto, a następnie odsprzedało budowlę prywatnym użytkownikom i gminie katolickiej.

Polepszająca się koniunktura gospodarcza umożliwiła budowę wielu innych obiektów publicznych i domów mieszkalnych. W 1819 r. wzniesiono szpital miejski. Siedem lat później oddano do użytku masywny budynek urzędu celnego, a w 1831 r. zbudowano w Rynku reprezentacyjny gmach Powiatowego Domu Stanowego²²⁸. W jego pomieszczeniach mieszkał m.in.

cesarz Niemiec bawiący na łowach w okolicy Oławy. W latach 1832–1833 kolejną inwestycją miejską był budynek sądu wraz z więzieniem, zachowany do chwili obecnej przy ulicy Karola Miarki 1. Do dzisiaj istnieje też budynek stacyjny wzniesiony w 1842 r., tj. w czasie uruchomienia połączenia kolejowego Oławy z Wrocławiem. W pierwszych dziesięcioleciach XIX w. w mieście powstał m.in. cmentarz żydowski, wybrukowano część rynku i plac starorynkowy, pojawiła się również nowa remiza strażacka, a mieszkańcom nakazano wymianę gontów na dachówki. Z tego też powodu rozebrano szachulcowe ławy mięsne w rynku²²⁹.

Pierwszą szkołę wyższą założono w Oławie w 1853 r., a następnie przekształcono w protogimnazjum (1867 r.) i gimnazjum realne (1929 r.). Jej siedzibą był od roku 1887 oławski. Na początku XX w. wzniesiono szkołę ponadpodstawową dla dziewcząt (*Dorothen Schule*), a w okresie międzywojennym we wsi *Baumgarten* otwarto szkołę, zaś w Oławie nowe gimnazjum.

Częścią życia gospodarczego Oławy były liczne miejsca usługowe: kawiarnie, restauracje i gospody. W 1935 r. znajdowało się tu 29 lokali gastronomicznych i hoteli. Wśród nich wymienić można chociażby znany „Hotel pod Lwem” (*Hotel zum Löwen*). W sąsiedztwie znajdowała się popularna restauracja „Stara Mennica” (*Alte Münze*). Bardzo znanym lokalem był „Pruski Dwór” (*Preußischer Hof*), który przyciągał klientów wystrojem i tarasami, a także nie mniej sławny hotel „Niemiecki Dom” (*Zum Deutschen Haus*), w którym serwowano znakomite potrawy z raków i pstrągów.

Ważne znaczenie dla gospodarczego rozwoju Oławy miały Miejskie Zakłady Komunalne, założone w 1863 r. W ich skład wchodziła m.in. gazownia. Pierwsze instalacje gazowe powstały już wcześniej, w roku 1854. Rozbudowa gazowni w 1888 r. pozwoliła pokryć rosnące zapotrzebowanie na gaz, nie tylko do latarni oświetlających ulice, ale także w gospodarstwach domowych. W latach 90. XIX w. rozpoczęto elektryfikację miasta²³⁰ oraz budowę kanalizacji miejskiej²³¹. Do miasta należały też wodociągi, które systematycznie rozbudowywano, a także młyn. Kolejną ważną inwestycją była rzeźnia, działająca od 1893 r. Nasilający się w końcu XIX w. ruch budowlany sprzyjał rozwojowi istniejącej tu od dawna cegielni, której miesięczna produkcja w latach 1895–1896 to ponad milion sztuk.

Reformy z lat 1810–1811, likwidujące przymus cechowy oraz umożliwiające swobodę wykonywania rzemiosła, otworzyły nowe perspektywy dla przedsiębiorczości. Przyspieszyły również rozwój stosunków kapitalistycznych w rzemiośle i przemyśle. W 1822 r. najważniejszą pozycję w mieście miały rzemiosła spożywcze, a następnie odzieżowe, drzewne, skórzanе oraz metalowe i precyzyjne. Radykalnie zmalała liczba warsztatów włókienniczych, w 1836 r. funkcjonował już tylko jeden sukiennik. Równocześnie obserwuje się szybki wzrost warsztatów usługowych – krawieckich i szewskich. Było to spowodowane zarówno większym zapotrzebowaniem, jak i tym, że oba zawody nie wymagały długich lat nauki oraz inwestowania znacznych środków w wyposażenie warsztatów. Z pracy w rzemiośle żyło w 1845 r. około 38% mieszkańców.

Na początku 2. połowy XIX w. zaczął się w Oławie rozwijać przemysł na większą skalę. Około 1850 r. na miejscu zwanym przez mieszkańców „młynem kości” powstał zakład przerabiający kości zwierzęce na mączkę. Kupowali ją chętnie chłopcy do użyźniania pól. Ważną rolę w industrializacji Oławy odegrał przemysł chemiczny. W 1862 r. wrocławski kupiec Schube i chemik Brunnquel uruchomili fabrykę, produkującą biel cynkową, minię

i litopon, przy dzisiejszej ulicy 1 Maja. W latach 1906–1908 przy obecnej ulicy Kamiennej powstała konkurencyjna fabryka „Lithopone”. Kolejnym przedsiębiorstwem z branży chemicznej była „Huta Marta” firmy *Loebbek u. Co.*, która od 1845 r. produkowała biel cynkową.

Ważnym zakładem przemysłowym była walcownia, założona w 1839 r. przez dwóch wrocławian. Przerabiano tu górnosląskie surowce i produkowano blachę cynkową. Pokrewną wytwórczością zajmowała się fabryka powstała na miejscu Młyna Odrzańskiego. Wyrabiano w niej cynkowe gilzy i tulejki do elektrycznych latarek. W 1856 r. zakład nabyła Śląska Spółka Akcyjna dla Górnictwa i Hutnictwa Cynkowego z siedzibą w Lipinach, pow. bytomski.

Dużym zakładem przemysłowym była fabryka wagonów *A. Wollny – Ohlau Maschinenfabrik, Giesserei Eisenkonstruktion*. Produkowano w niej też maszyny rolnicze, niklowane i spawane kotły i rury. Przedsiębiorstwo budowlane *Carl Tuchscherer Bauunternehmung Breslau*, specjalizowało się w konstrukcjach drewnianych. Zakład znajdował się przy obecnej ulicy W. Sikorskiego 18. Natomiast przy ulicy Rybackiej 13 istniała wytwórnia cegieł, także dachówek, pojemników na śmieci, płyt chodnikowych i kafli.

W 1884 r. na rogu ulicy Tadeusza Kościuszki i Rzeźniczej powstała *Möbelfabrik Karl Kreusel Söhne*. Produkowano w niej meble kuchenne i pokojowe. Firma ta posiadała swój dom handlowy.

Przemysł spożywczy reprezentował młyn Conrada Schönfeldera, który przerabiał żyto i pszenicę na mąkę – rocznie około 100 tys. cetnarów. Do najslawniejszych wyrobów spożywczych Oławy należały pasztety z gęsich wątróbek firmy *Pastetenfabrik Albert Geze*. Zaczął je produkować francuski kucharz, który przybył do miasta po wojnach napoleońskich. Produkty były znane i poszukiwane nie tylko w Niemczech, ale także w innych krajach europejskich.

Oława słynęła także z uprawy i przetwórstwa tytoniu. Pierwsza wytwórnia powstała już w 1643 r., a w połowie XIX w. z okolic miasta pochodziło połowa zbiorów tytoniu na Śląsku – w 1845 r. w Oławie znajdowały się 32 wytwórnie tabaki i cygar. Natomiast w zachodniej części skrzydła zamkowego w czasach pruskich zapoczątkowano produkcję jedwabiu, która nie dała spodziewanych zysków.

Powstała w 1878 r. firma kupca A. Pochura zajmowała się rozprowadzeniem artykułów żywnościowych i towarów kolonialnych. Przedsiębiorstwo rozwinęło się szybko, kiedy w 1901 r. przejął je kupiec Georg Starck ze wspólnikiem, a sam Georg Starck stał się wkrótce znanym obywatelem miasta. Był pierwszym mieszkańcem Oławy, który miał samochód osobowy i przyczynił się do założenia Śląskiego Automobilklubu.

Rozwojowi gospodarczemu Oławy sprzyjało dogodne położenie na szlaku komunikacyjnym. 21 maja 1842 r. miasto uzyskało połączenie kolejowe z Wrocławiem. Potem szybko szlak ten przedłużono do Brzegu i dalej, na Górny Śląsk. Oława pod tym względem stanowiła europejską awangardę. W 1898 r. zbudowano żelazny most kolejowy na Odrze, co umożliwiło połączenie z Oleśnicą i Namysłowem. Przez port przechodziły głównie produkty rolne, węgiel z Górnego Śląska, a w górę Odry – szwedzka ruda żelaza.

W 1867 r. powstało pierwsze połączenie parostatkiem z Wrocławia do Oławy. W 1884 r. powstała druga śluza oławska, a cztery lata później dwa jazy na kanale Młynówki – jeden związany z elektrownią, drugi cynkownią blachy. W 1918 r. zbudowano na niej śluzę, potem port przeładunkowy, w pobliżu którego ulokowały się liczne przedsiębiorstwa i firmy.

Nie bez znaczenia dla rozwoju miasta było też wybudowanie w 1910 r. kolejki wąskotorowej, zwanej kolejką buraczaną, łączącej Oławę z Boreczkiem. Kolejka ta docierała do portu na Odrze i ułatwiała penetrację gospodarczą obszarów na zachód od miasta.

Za rozwojem przemysłu postępował rozwój Oławy jako ośrodka administracyjnego. W 1908 r. powstał okazały gmach sądu. a około 1910 r. budynek Oławskiej Spółki Bankowej (*Ohlauer Bankverein*)²³².

W końcu II wojny światowej toczono zacięte walki o Oławę. W ich wyniku została ona zniszczona w 30%, a jej centrum nawet w 50%. Zdevastowane były zakłady przemysłowe, drogi, kanalizacja i sieć elektryczna.

Wśród nich była „Huta Marta”. W następnych latach przedsiębiorstwo przechodziło różne koleje losu, ale ciągle było powiększane i modernizowane. Istnieje do dzisiaj jako „Huta Oława” – jeden z czołowych zakładów przemysłowych w mieście.

Kolejnym obiektem przemysłowym, wyróżniającym się wielkością produkcji i zatrudnieniem, była Fabryka Kleju Roślinnego – przed wojną była to część koncernu Henkel, a od 1953 r. Zakład Tworzyw Sztucznych *ERG*.

Rozwinął się również przemysł maszynowy. W lipcu 1946 r. uruchomiono zniszczoną odlewnię żeliwa – tak powstał Wydział Wagonowy Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego „Wrocław”.

Ogromny wpływ na rozwój gospodarczy Oławy i okolicy wywarły powstałe w 1952 r. Jelczańskie Zakłady Samochodowe. Z samej tylko Oławy przywożono do pracy ponad 2600 osób.

Do 500 mieszkańców pracowało w powstałym 1 stycznia 1947 r. Oddziale Towarowo-Osobowym Państwowej Komunikacji Samochodowej, który od 2002 r. funkcjonuje jako Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej w Oławie S.A. i zatrudnia około 300 osób.

Do uruchomionych po II wojnie światowej zakładów przemysłowych należała Oławska Fabryka Papieru. W 1946 r. pracowało tu 45 osób, które produkowały szary papier pakowy. W latach 1953–1963 załoga wzrosła do prawie 200 osób. Od 2001 r. zakład należy do Mieczysława Krasińskiego i nosi nazwę „Karaś” Fabryka Papieru..

W latach następnych powstały Oławskie Zakłady Wapienno-Piaskowe, tartak, zakład przerobu Metali Niezależnych, zakład przerobu złomu, Mechaniczne Zakłady Produkcyjne oraz filia Wrocławskich Zakładów Graficznych.

Jeszcze szybciej niż zakłady przemysłowe zaczęły działać placówki handlowe i gastronomiczne – w marcu 1947 r. istniały w mieście 52 prywatne sklepy. W końcu 1948 r. po tzw. bitwie o handel, prywatne sklepy zostały przejęte przez spółdzielnie, zwłaszcza przez PSS „Społem”. W latach 60. XX w. spółdzielnia dysponowała ponad 70 różnymi placówkami handlowymi i zakładami produkcyjnymi (ciastkarnia, piekarnia, masarnia) oraz lokalami gastronomicznymi.

Po 1989 r. nastąpił bardzo szybki rozwój małej i średniej przedsiębiorczości. Do czerwca 2002 r. zarejestrowano 7017 podmiotów gospodarczych.

Początki rzemiosła oławskiego związane są z datą 28 lipca 1945 r., kiedy to rzemieślnicy oławscy zorganizowali swój cech, w następnych latach stanowiący oławski oddział Cechu Rzemiosł Różnych. W 1947 r. na terenie miasta działało 37 warsztatów rzemieślniczych. Kolejne lata były trudne dla rzemiosła, gdyż począwszy od końca 1948 r. władze zaczęły likwidować prywatne usługi. Lepsze czasy nastały dopiero po 1970 r., w rezultacie czego organizatorem usług rzemieślniczych stały się przedsiębiorstwa spółdzielcze, takie jak np.: Spółdzielnia Pracy Usług Wielobranżowych (30 zakładów), Spółdzielnia Inwalidów (12 zakładów) czy ZSS „Społem” (11 zakładów), a liczba prywatnych zakładów rzemieślniczych doszła do 86.

W pierwszym dziesięcioleciu po wojnie, w latach 1945–1955, oddano do użytku zaledwie 80 nowych izb mieszkalnych. Dopiero od połowy lat 60. rozpoczęto intensywną rozbudowę miasta, a dominującą formą budownictwa mieszkańców było budownictwo spółdzielcze.

Wyraźne przyspieszenie w latach siedemdziesiątych było wymuszone intensywnym rozwojem przemysłu. W 1974 r. zbudowano w Oławie Zakład Wielkiej Płyty. Dzięki temu bardzo szybko znalazła się ona w grupie miast Dolnego Śląska, które wyróżniały się największym wzrostem budownictwa państwowego, spółdzielczego i prywatnego. Zbudowano wtedy Osiedle Chrobrego dla 6 tys. mieszkańców, a potem, do 1985 r., Osiedle Sobieskiego dla 4 tys. mieszkańców. Drugi etap powstawania tego osiedla przypada na 2. połowę lat 80-tych XX w. Przy ulicach Polnej, Gagarina, Bażantowej i Zwierzyniec Duży powstały osiedla domów jednorodzinnych. W 1939 r. w Oławie mieszkało 13 136 osób, w 1961 r. 12 071, a w 1970 r. już 17 754. Obecnie (2013) miasto liczy 32 240 mieszkańców. Niezbyt natomiast zwiększyła się powierzchnia miasta Oławy – z 20,85 km² w 1939 r. do 27,36 km² w 2011 r.²³³

Nadal wiele budynków mieszkaniowych należy do zasobów komunalnych. W roku 2000 były to 273 budynki z 3244 mieszkaniami dla 9 tys. mieszkańców. Wśród nich tylko 25% stanowiły budynki powojenne.

Obok budynków mieszkalnych zbudowano też obiekty użyteczności publicznej. Był to m.in.: szpital, przychodnia lekarska, zakład przyrodolecznicy, 2 pawilony handlowe, dworzec i zajezdnia PKS, 2 żłobki, 3 przedszkola, 4 szkoły, kościół i obiekty sportowe. Od 1965 r. wybudowano 3 studnie głębinowe i przebudowano stacje pomp w Nowym Otoku. Wybudowano mechaniczną oczyszczalnię ścieków, a w latach 1970–1975 rozbudowano oczyszczalnię biologiczną. W latach 80. oddano do użytku 4 studnie awaryjne i zakończono budowę zbiornika wodnego w Zakładzie Uzdatniania Wody w Nowym Otoku. W 1989 r. zbudowano magistralę wodną z Wrocławia (ZPW Mokry Dwór) do Oławy. Bezawaryjne zaopatrywanie ludności w wodę umożliwiła dopiero wymiana rurociągów między studniami głębinowymi w Nowym Otoku. Zwiększone wymagania związane z ochroną środowiska spowodowały wyburzenie w latach 1990–2002 wspólnego dla kilku gmin Zakładu Utylizacji Odpadów we wsi Gać i zamknięcie dotychczasowego wysypiska przy ulicy Oleśnickiej²³⁴.

Przemiany ustrojowe po 1989 r. oddziaływały zarówno pozytywnie, jak i negatywnie na rozwój miasta. Z jednej strony w 1989 r. upadła Oławska Fabryka Domów, z drugiej – miasto odzyskało substancję mieszkaniową po garnizonie Północnej Grupy Wojsk Armii Radzieckiej, która zaczęła opuszczać miasto od 1991 r. Pierwszy opuszczony budynek przy ulicy Lwowskiej przejął Urząd Skarbowy, inny przypadł szkole podstawowej, a budynek dowództwa Armii Czerwonej przeznaczono na siedzibę Domu Pomocy Społecznej. Inne budynki, jak te przy ulicy Młyńskiej, przeznaczono na nowe mieszkania. W 1994 r. koszarach poradzieckich przy ulicy 3 Maja otwarto Zespół Szkół Zawodowych nr 2²³⁵.

Mimo powojennego rozwoju przemysłu Oława posiada także nowe tereny rekreacyjne. Znajdują się one zarówno przed zamkiem, jak i przy ulicy 11 Listopada. Miasto otoczone jest licznymi terenami zielonymi – 3 kompleksami ogródków działkowych i 21-hektarowym parkiem wzdłuż rzeki Oława.

Po II wojnie światowej nie ominęły Oławy różne klęski naturalne, m.in. powódzie w latach 1947, 1953, 1965, 1977, 1985, 1987. Ta ostatnia, zwana „powodzią tysiąclecia”, szczególnie mocno zapisała się w pamięci mieszkańców obszaru między rzekami Oławą i Odrą²³⁶.

Rafał Eysymontt

WIZERUNKI DAWNEGO MIASTA

Oława wyróżnia się spośród wielu innych miast dolnośląskich licznymi i bogatymi w treści historycznymi wizerunkami.

Najstarszy widok Oławy pochodzi z podróznego albumu palatyna Ottheinricha von Neuburg, a sporządzony został podczas podróży do Krakowa w latach 1536-1537 (plansza 5). Palatyn wędrował po posag należny jego babce Jadwidze, córce Kazimierza Jagiellończyka, poślubionej Jerzemu Bogatemu księciu Bawarii i Landshut; podróżujący z nim rysownik jest autorem 19 widoków 17 miast Dolnego Śląska. Miasta uwiecznione zostały w sposób nie zawsze zgodny z rzeczywistością, a przede wszystkim wedle z góry przyjętej konwencji. W większości bowiem widoki te nie były sporządzane w terenie, lecz już po powrocie z podróży, w odległej od portretowanego miasta pracowni. Nowożytnie zafascynowanie górskim krajobrazem sprawiło, że tłem wszystkich wedut są góry, których w większości przypadków nie było w portretowanym pejzażu. Oława na rysunku zatytułowanym *Zu der All* ukazana została od południowego wschodu. Zgodnie ze średniowieczną jeszcze tradycją miasto otaczają mury obronne z wysokimi wieżami. Jedną z większych po prawej identyfikować by należało jako wieżę Bramy Brzeskiej, a drugą, skrajną po lewej jako Bramę Wrocławską. O takim ustawieniu rysownika świadczyć może usytuowanie kościelnej budowli po prawej stronie bramy; prawdopodobnie była to wzniesiona przed Bramą Brzeską i poświęcona w roku 1385 kaplica Św. Rocha. Najbardziej imponującym obiektem sakralnym Oławy w czasach palatyna Ottheinricha był usytuowany w centrum miasta kościół parafialny z potężną, kwadratową wieżą, noszącą jeszcze gotyckie zwieńczenie, a po prawej ratusz z sygnaturką w środku wydłużonego jego skrzydła. Usytuowana na lewo od kościoła parafialnego wieża prawdopodobnie pochodzi z gotyckiego zamku, niezbyt mocno wyróżnionego z otaczającej go zabudowy. Jak wspomniano, rysownik palatyna, szkicując Oławę podczas być może zaledwie jednodniowego pobytu w mieście, nie zawsze podpierał się realnym widokiem. Częściej korzystał z pewnych przyjętych wzorców. Trudno więc stwierdzić, czy rysowane przez niego wieże były naprawdę obiektami oławskimi, czy wieżami idealnymi, istniejącymi jedynie w jego wyobraźni.

Niezwykle sielankowo natomiast przedstawiona została najbliższa okolica miasta. Jeżeli na wielu innych widokach z tego cyklu na pierwszym planie rysownik ukazał symbol prawa miejskiego – szubienicę z wisielcami, to tu na pierwszym planie, po lewej, widnieje wiatrak, przypominający niemal symbol Młyna Bożego, bo chyba nieprzypadkowo przypominający krzyż. Po prawej widzimy drewniane wiejskie zabudowania z murowaną wieżyczką – siedzibą zubożałego rycerza. Ten bukoliczny niemal pejzaż, niezwykle bliski podobnym przedstawieniom okolic Norymbergi autorstwa wielkiego Albrechta Dürera, lokuje się niezwykle wysoko w kategorii bezwzględnej wartości artystycznej. Na dodatek, dzięki nieznanemu artyście, najstarszy wizerunek Oławy nosi tę samą datę co najstarszy wizerunek Berlina.

Stan twierdzy po przebudowach, wprowadzających nowoczesne systemu fortyfikacyjne, z tzw. nożycami, redanami, transejami łączącymi miasto z Odrą, przedstawia plan z 1675 r. przechowywany w Wiedeńskim Archiwum (plansza 6). Prace w twierdzy oławskiej były według tego planu dziełem *Obrista Wachtmeistera v. Schülza*. Plan, różniący się od projektu Säbischa mniejszą liczbą bastionów i jednocześnie powiększeniem zamkniętego fortyfikacjami obszaru, ukazuje miasto stanowiące rozbudowany kompleks obronny o niezwykle regularnym układzie. Usytuowanie zamku w zwieńczeniu założenia obronnego jest rozwiązaniem niemal modelowym, zbliżonym do renesansowych założeń idealnych, takich jak słynne dzieło włoskiego architekta Bernarda Morando – Zamość. Korzystne położenie w ramionach dwóch rzek – Oławy i Odry – spowodowało, że miasto miało zabezpieczenie od wschodu i zachodu. W celu umocnienia przedmieść od północy i południa usypano szańce łączące obie rzeki. Całość miała obrys nieregularnego pięcioboku z usytuowanym w części północnej zamkiem, oddzielonym od miasta fosą i czterema działami rogowymi, wzniesionymi w tzw. systemie staroholenderskim. Osobnym szańcem broniona była przeprawa przez Odrę. Wały wokół miasta otoczone były szerokimi fosami, niestety już w końcu XVII w. częściowo suchymi. Od zewnętrznej strony twierdza otoczona była ziemną kurtyną, usypaną, jak wynika z komentarza do planu, z wydobytej z fos ziemi.

Nie omijał Oławy najbardziej znany śląski podróżnik Fryderyk Bernard Werner. Ten pochodzący spod Kamieńca Ząbkowickiego inżynier wojskowy, budowniczy dekoracji teatralnych i co najważniejsze – autor ponad 2000 rysunków wykonywanych w czasie „peregrynacji” od Polski i Węgier na wschodzie i Włoch na południu po Nadrenię na zachodzie i Holandię na północy, rysował Oławę częściej niż jakiegokolwiek inne śląskie miasto oprócz Wrocławia i Legnicy (plansza 9). Liczba przedstawień miasta (6) świadczy chyba o jego znaczeniu w XVIII w. Po raz pierwszy do Oławy F.B. Werner zawitał jeszcze przed swoimi największymi podróżami po Europie, czyli przed rokiem 1712. Nieco tylko ponad 20 lat liczący artysta uwiecznił miasto od strony północno-zachodniej, zupełnie więc przeciwnej, niż w o kilkadziesiąt lat późniejszej „Topografii”. Miasto, otoczone na rysunku Wernera murami, pozbawione było zewnętrznych ziemnych szańców, co sprzeczne jest z rysunkiem wiedeńskim z 1675 r. Po prawej stronie widoczny jest u Wernera zamek Piastów polskich (jak podaje sam autor w podpisie).

Zamek połączony jest z zewnętrznym brzegiem drewnianym mostem. Dalej w lewo widać wyniosłą wieżę ratusza i, w perspektywie po lewej, kościół parafialny i wieżę Bramy Brzeskiej. Niektóre domy o wolutowych szczytach świadczyć już mogą o tym, że duża część zabudowy mieszczańskiej, tak jak i w innych miastach śląskich tego okresu, była już murowana.

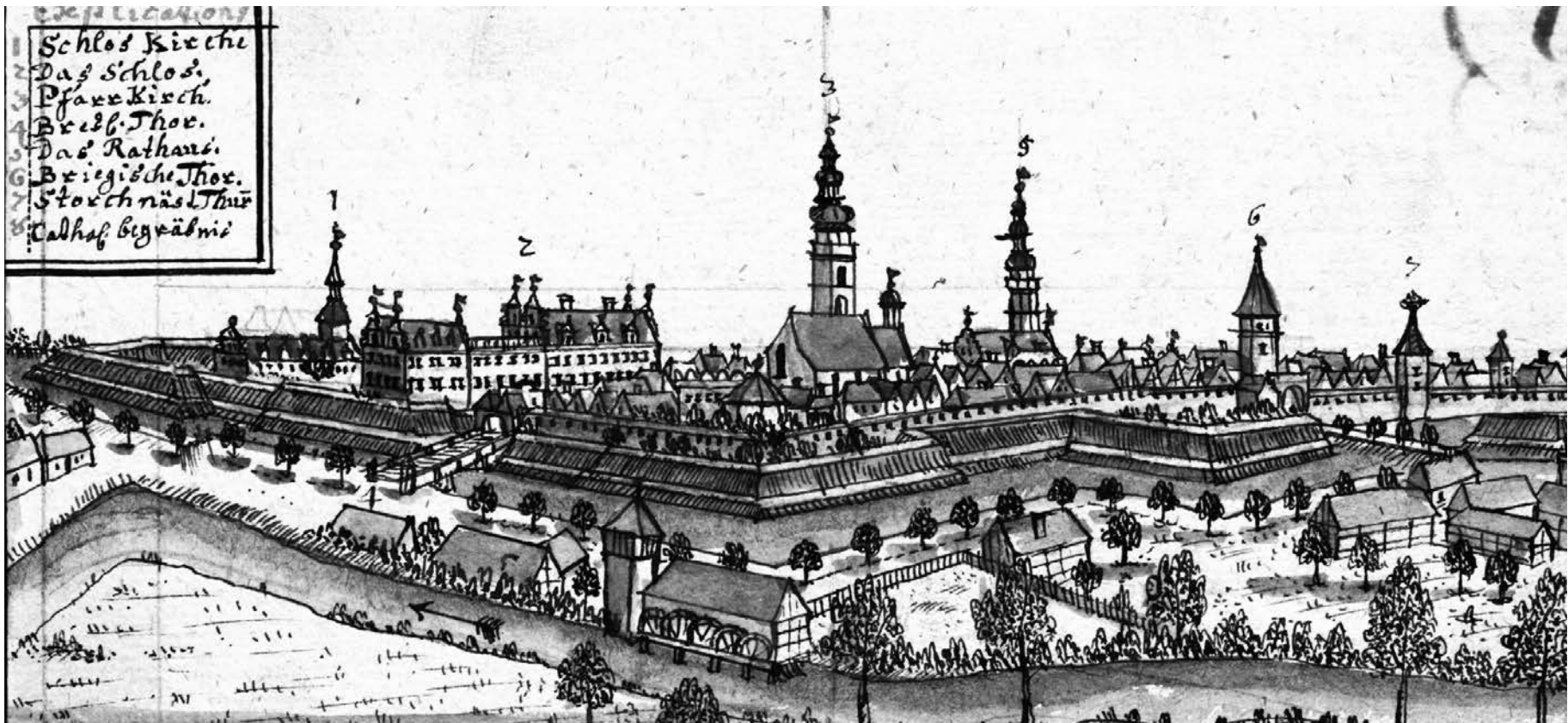
Pierwszy z precyzyjnych widoków miasta autorstwa Wernera, miedzioryt wydany w Augsburgu po 1737 r., przedstawia miasto podobnie jak pierwszy widok z 1712 r. – od strony północno-zachodniej, czyli od Wrocławia (plansza 8). Smukłe wieże miasta i zamku, wznoszące się ponad mury miejskie, widoczne za rozlewiskami Oławy i szerokim pasem fortyfikacji, musiały robić duże większe wrażenie niż dzisiaj. Portretując miasto od północy rysownik ukazał je dosłownie „od kuchni”, bo na pierwszym planie widzimy szachulcowe skrzydło północne zamku, gdzie mieściły się kuchnie. Ta, wydawałoby się, mało reprezentacyjna strona miasta portretowana była także na początku XIX w. Po prostu z tej strony Oławy nie zasłaniały zabudowania przedmieść i wsi *Baumgarten*.

Najbardziej interesujące widoki miasta i jego najważniejszych budowli genialny rysownik sporządził prawie 40 lat później i umieścił je w drugim tomie swojej śląskiej „Topografii” z 1750 r. (il. 19). Widok z lotu ptaka nosi precyzyjną datę 8 sierpnia 1750 r. Najważniejszej budowli, zamkowii, poświęcił Werner dwa wizerunki (il. 7, 9). Wykazał się przy tym precyzją, ukazując zróżnicowanie jej części renesansowej, wzniesionej prawdopodobnie przez warsztat włoskich murarzy, i barokowej. Jak wiadomo, w 1541 r. zamek gotycki rozebrano. Jerzy II książę brzeski – inicjator renesansowej przebudowy zamku w Brzegu, a także w Niemczy i Wołowie – rozpoczął również budowę zamku renesansowego w Oławie. Następną rozbudowę, w latach 1673–1680, podjęła wdowa po księciu Krystianie, księżna Luiza. Do wcześniejszego o kilkanaście lat wczesnobarokowego skrzydła dobudowano w latach 1672–1675 wschodnią część o takiej samej szerokości, lecz nieco wyższą (*Luisenbau*). Jak widać na XVIII-wiecznych rysunkach Wernera, nowa część zamku miała trochę inne podziały architektoniczne. Werner był precyzyjnym inwentaryzatorem, czy jednak oznaczenie żółtą akwarelą portalu tej części budowli oznaczać miało jego złocenie – trudno ustalić. W jego czasach budowla pokryta była również barwnymi tynkami – rysownik oznaczył błękitne płyciny pod oknami barokowej części zamku.

Innym rysowanym precyzyjnie przez Wernera budynkiem miasta był ratusz (il. 10). I w tym wypadku rysownik podkreślił barokowe pilastry nowszej części elewacji; starsza, renesansowa część budowli skrywa się za nią skutecznie, ukazując jedynie typowy wolutowy szczyt. Werner utrwalił budowlę powstałą w latach 1661–1668, która w uwiecznionym przez niego kształcie nie przetrwała zbyt długo. Dobrze więc, że ten niezachowany budynek został ukazany tak precyzyjnie. Werner podkreślił nawet, podobnie jak w budowli zamkowej, kolorystykę elewacji. Jednak, inaczej niż w zamku, podokienne płyciny nie są błękitne, lecz żółte. Barokowa budowla w 1823 r. została ponownie przebudowana, zgodnie z zasadami słynnego architekta Karla Fryderyka Schinkla i w takim kształcie przetrwała do dzisiaj. Jedy-nym elementem starszej budowli pozostała wieża ze słynnym zegarem ufundowanym w 1680 r. przez księżnę Ludwikę Anhalt, matkę ostatniego z Piastów, Jerzego Wilhelma, a uruchomionym dopiero w 1718 r.

F.B. Werner rysował miasto również „z lotu ptaka”, opisując się niezwykle wyobraźnią przestrzenną. Uwiecznił też Oławę „z profilu”, szczególną uwagę poświęcając jej wysokim wieżom. Artysta traktował swoje prace nie tylko jako dzieła sztuki, lecz również jako źródło informacji, opatrując wszystkie rysunki dokładnymi opisami. Dzięki czemu możemy zidentyfikować gospody „Pod Żółtym Lwem” w narożniku północno-wschodnim Rynku i „Pod Czarnym Orłem” w narożniku północno-zachodnim. Działalność „hotelowo- gastronomiczna” nie ograniczała się w czasach Wernera wyłącznie do Rynku. Usytu-owane tuż przed Bramą Brzeską „Czerwony Jelonek” był jedną z najbardziej imponujących instytucji tego typu i składał się z trzech osobnych budynków. Na rysunku Wernera dokładnie widzimy Rynek i jego zabudowę – ratusz, po jego południowej stronie pręgierz, po lewej stronie mały budynek pełniący funkcję odwachu policji, zaś po prawej widoczny jest dom sikawek i, powyżej ratusza, basen przeciwpożarowy, otoczony ozdobnym ogrodzeniem. Urządzenia te strzegły nie tylko, jak w innych miastach śląskich drewnianej, lecz w dużej już części murowanej zabudowy mieszkalnej; której początki sięgały średniowiecza (o czym świadczyła gotycka mennica istniejąca jeszcze w okresie międzywojennym na południowo-zachodnim narożniku). Nie było jej jeszcze w połowie XVIII w. wiele. Świadczy o tym mała liczba czerwonych plam – malowanych tak przez Wernera dachów pokrytych dachówką. Szare pozostawały dachy kryte gontem – niezwykle ryzykowne ze względu na niebezpieczeństwo pożarów i dlatego tępione przez pierwszego pruskiego władcę Śląska – króla Fryderyka II. Wśród murowanych domów na Rynku wyróżniał się już w czasach Wernera zachowany do dziś barokowy budynek apteki.

Widok Wernera ukazuje również najważniejsze urządzenia produkcyjne miasta, jakimi były od średniowiecza liczne młyny. Największy z nich, murowany, należący do zamku, usytuowany był nad Odrą na północ od miasta. Trójkątne lukarny świadczyć mogą, że wzniesiono go w podobnym czasie co renesansowe skrzydło zamkowe (1545). Natomiast młyn miejski, usytuowany nad dużą, słabszą jako źródło napędu, odnogą Oławy, widoczny na dole, po lewej stronie ryciny, choć zaopatrzony w pięć kół wodnych, nakryty był mniej wspaniałym dachem. Ambicje mieszczan kazały go zaopatrzyć w drewnianą wieżę. W żaden sposób nie spowodowało to chyba zwiększenia produkcji tego urządzenia.

19. Oława. Panorama miasta, ok. 1750 r.

Mniejsze widoczki F.B. Wernera poświęcone są dwóm najważniejszym świątyniom Oławy, m.in. kościołowi parafialnemu pw. św. Błażeja, z półokrągło zwieńczonymi oknami, zdradzającymi renesansowe pochodzenie tej formy architektonicznej (il. 8). Werner nie rysuje wnętrza fary, wypełnionej już za jego czasów wspaniałymi renesansowymi nagrobkami, wśród których wyróżnia się epitafium ku czci Jerzego Ernesta Piasta, zmarłego w 1589 r. najstarszego syna księcia Joachima Fryderyka i Anny Marii von Bernburg-Zerbst. Epitafium było znane jeszcze w XIX w., w 1874 r. na polecenie króla pruskiego Fryderyka Wilhelma przeprowadzono jego konserwację. Wspomnieć należy również o epitafium Johanna Gunna, zmarłego w 1649 r. dowódcy obrony miasta w czasie wojny 30-letniej. Najbardziej znaczącym elementem kościoła św. Błażeja była w czasach Wernera stosunkowo jeszcze nowa wieża. Kroniki podają, że w 1692 r. na jej szczycie osadzono kulę, co świadczy o zakończeniu budowy hełmu. Pochodzący z końca XVII w. hełm renesansowy został w 1886 r. zastąpiony hełmem neogotyckim, przez co wieża uzyskała wtedy wysokość 61,8 m.

Jeden z najpóźniejszych Wernerowskich widoków miasta pochodzi prawdopodobnie już z lat 60. XVIII w. Artysta namalował miasto od strony zachodniej (plansza 7). Rysunek ukazuje nieznaną z poprzedniego przedstawienia szczegół – statki przy przeprawie przez Odrę. Ich wysokie maszty powodowały, że most musiał być w części środkowej podnoszony, a jego konstrukcja przypominała znane nam z obrazów mistrzów holenderskich mosty zwodzone. Ruch na Odrze zwiększył się w sposób zasadniczy w końcu wieku XVII, a bezpośrednim tego powodem było otwarcie w 1668 r. kanału łączącego Odrę i Szprewę, który tworzył drogę ze Śląska na Morze Północne i dalej, na Atlantyk. Statki na Odrze są więc symbolem nowego, ważnego połączenia komunikacyjnego, zastępującego dawną lądową „wysoką drogę”, którą podróżował jeszcze w 1. połowie XVI w. palatyn Ottheinrich von Neuburg. Ukazany przez Wernera zwodzony most to poprzednik śluzy na nowym kanale Odry, wybudowanym w latach 1777–1779. Sama śluza powstała cztery lata później (przed 1784). Nowe urządzenia na Odrze, pochodzące już z XIX w., często były uwiecznione na pocztówkach wykonanych już w technice fotograficznej. Tam, gdzie niegdyś stały jedynie małe statki, w końcu XIX i w 1. połowie XX w. płynęły po Odrze wielkie zestawy

barek, ciągnięte przez parowe holowniki. Tam, gdzie za czasów Wernera były tylko małe magazyny, powstał w 1854 r. spichlerz i młyn z potężnym elewATOREM, do dzisiaj będącym jedną z dominant architektury miasta. Handel i komunikacja na starym szlaku wschód-zachód zawsze były zasadniczym bodźcem rozwoju. Nieprzypadkowo pewnie rozwój komunikacji wodnej i lądowej następował w Oławie prawie jednocześnie.

Do wizerunków miasta należą jego plany. Te dla Oławy dotyczą dwóch najważniejszych w jego dziejach zjawisk. Pierwsze z nich to potężne fortyfikacje, ilustrowane planem z archiwum wiedeńskiego; inne plany, przechowywane w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, ilustrują rozwój drogi wodnej na Odrze. Plan z 1826 r. ukazuje zespół śluz i nową kolonię w Zwierzyńcu – wsi położonej na odrzańskim wyspie, na miejscu dawnych książęcych zwierzyńców, w tym wymienianej osobno bażanciarńi (plansza 21). Wyspa ta była celem wycieczek mieszkańców Oławy nawet wtedy, kiedy śluza nie była już specjalną atrakcją techniczną.

Udokumentowany w licznie zachowanych we wrocławskim archiwum planach rozwój przedmieść potwierdzony jest również pochodzącymi z początku XIX w. projektami architektonicznymi nowych budowli. Kilka z nich podpisanych jest przez znanego śląskiego architekta Carla Gottfrieda Geißlera (il. 11). Podobnie jak we wcześniejszych rysunkach Fryderyka Bernarda Wernera, widoczna jest tu dbałość o szczegóły, objawiająca się starannym kolorowaniem rysunku i wyczelowanymi detalami architektonicznymi. Rysunki te są tym bardziej interesujące, że wiele podobnych, typowych dla tego okresu budynków, nakrytych długimi dwuspadowymi dachami, zachowało się do dziś na wschodnich przedmieściach miasta.

Współczesny widok miasta z lotu ptaka pokazuje, jak ważne dla jego kształtu pozostały etapy rozwoju, które formowały go od średniowiecza po wiek XVIII. Plan miasta, z dominującym Rynkiem i ratuszem, kościołem parafialnym i placem przyzamkowym, niewiele zmienił się od czasów Wernera. Zmieniły się natomiast poszczególne budynki i w zasadniczy sposób przedmieścia, na których, szczególnie po stronie północno-wschodniej, pojawiły się wielkie zespoły zabudowy osiedlowej, niczym nie odróżniającej się od podobnych budynków ówczesnych z wielkiej płyty w innych, większych lub mniejszych miastach.

¹ Niemcza, *Atlas historyczny miast polskich*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, t. IV, z. 4, Wrocław 2004, s. 8, ryc. 3.

² A. Rutkowska-Płachcińska, *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa*, t. 3, 1965, s. 39–51, 65–66.

³ M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński w XIII w.*, [w:] *Świat Słowian*, s. 161–165.

⁴ Zob. T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa*, t. 5, 1967, mapa nr 3: *Podziały administracyjne Polski Bolesława Krzywoustego*; mapa nr 4: *Sieć grodów kasztelańskich Małopolski i Polski Środkowej w okresie przed podziałami dzielnicowymi*.

⁵ M. Goliński, *Od czasów najdawniejszych do 1740 roku*, [w:] *Namysłów. Z dziejów miasta i okolic*, red. M. Goliński, E. Kościak, Namysłów 2006, s. 9–169.

⁶ Przed lokacją w 1266 r. osiedle to zwane było „Legnica”, w akcie lokacyjnym wydanym przez Henryka III w 1266 r. (SUB, Bd. 3, nr 552) miasto miało mieć nazwę „Fürstenwald”, w następnych latach wymieniane są: *Beroldi villa*, *Berolstadt*, potem *Bernstadt*, obecnie Bierutów; zob. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przestrzeń weichbildu. Studium metrologiczne na przykładzie uposażenia paru miast śląskich*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historiarum Annae Rutkowska-Płachcińska obłata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LXXI, 2006, s. 65 nn.

⁷ M. Walczak, *Obszar przedsudecki*, Warszawa 1970, s. 28–113; *Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego*, red. W. Pawlak, Wrocław 1997.

⁸ Olawa. *Zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, Wrocław-Oława 2004, s. 12–18.

⁹ 1234 r., SUB, Bd. 2, nr 81; 1253 r., SUB, Bd. 3, nr 55. Zob. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009, s. 76 i nn.

¹⁰ SUB, Bd. 3, nr 570; M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński...*, s. 163–165.

¹¹ Odnoszę się tu jedynie do obszaru dzisiejszego powiatu olawskiego, w tle analizy pozostaje całe hipotetyczne terytorium dawnej kasztelanii ryczyńskiej, sięgające miasteczka Rychtal na północy, Brzegu na wschodzie i Grodkowa na południu.

¹² F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Brieg, 1783–1796, Bd. 1: Vom Fürstenthum Brieg, 1783, s. 10.

¹³ Dotyczy to mieszkańców wsi Bystrzyca Olawska ulokowanej na skraju Pradoliny Odry. *Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis*, CDS, Bd. XIV, hrsg. v. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889, s. 52.

¹⁴ *Ibidem*, s. 52.

¹⁵ Zdaniem F. A. Zimmermanna, XVIII-wiecznego dziejopisa, lasy okęgu olawskiego, nawet po mniej zalesionej, południowej stronie *liefern mehr Bau- und Brennholz als der Bedarf der Einwohner erfordert*. Nie brakowało także zwierzyny leśnej, F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 1, 1783, s. 10–11.

¹⁶ R. Swzed, *Dendrochronological and radiocarbon dating of Early Medieval settlements on sites 4 and 5 at Polwica and Skrzypnik site 8, Olawa powiat*, [w:] *The Early Slavic settlement in Central Europe in the light of new dating evidence*, red. M. Dulinicz, S. Możdzioch, *Interdisciplinary Medieval Studies*, red. S. Możdzioch, P. Wiszewski, t. 3, Wrocław 2013, s. 111–131.

¹⁷ E. Krause, *Der Fund von Höckricht Kreis Ohlau*, Schlesiens Vorzeit in Bild und. Schrift, Neue Folge, Bd. 3, Breslau 1904, s. 46–50.

¹⁸ KdŚl, t. 1, nr 35; SUB, Bd. 1, nr 28; Bd. 2, nr 287.

¹⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, Scriptores Rerum Germanicarum*; n.s., Bd. II, ed. B. Bretholz, Berlin 1923, lib. III, cap. 1, s. 161–162; Kosmasa Kronika Czechów, opr. Maria Wojciechowska, Warszawa 1968, s. 314.

²⁰ Problematyka ta została ostatnio najszerszej zreferowana w pracy T. Jurka, *Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, Roczniki Historyczne, t. 60, 1994, s. 21–66.

²¹ J. Kramarek, *Pierwsze wykopaliska archeologiczne na Śląsku, Z Otchłani Wieków*, R. 24, 1958, z. 1, s. 25–33.

²² J. Kramarek, Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku, Ossolineum 1969, s. 14–19, tam omówienie stanu badań wraz z literaturą.

²³ S. Możdzioch, M. Przysiężna-Pizarska, Gród Recen – refugium episcopi, [w:] Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu, red. Justyna Kolenda, Wrocław 2008, s. 207–225.

²⁴ M. Krapiec, Analiza dendrochronologiczna drewna zabytkowego ze stanowiska nr 1 w Ryczynie, maszynopis, Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN we Wrocławiu, Kraków 2007.

²⁵ Dokumenty w których pojawiają się kasztelanowie ryczyńscy, najczęściej w charakterze świadków, zob. M. Młynarska-Kaletynowa, Gród ryczyński..., s. 162–163.

²⁶ Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum, wyd. K. Maleczyński, MPH, n. s., t. II, Kraków 1952, cap. I, 19.

²⁷ Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, op. cit., nova series, Bd. II, lib. III, cap. 16; Kosmasa Kronika Czechów, s. 335.

²⁸ 3 czerwca 1340 roku książę Bolesław III zatwierdził akt darowizny dokonanej ze strony Michała siodlarza z synami na rzecz zakonu dominikanów w Brzegu, którego przedmiotem była połowa grodu w Ryczynie *in monte castrī cum fossato*, SR, nr 6459, s. 125.

²⁹ SUB, Bd. 3, nr 125, s. 90.

³⁰ J. Nowakowa. *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 62, przypis 19.

³¹ *Ibidem*, s. 22, przyp. 79.

³² S. Możdzioch, *Znaczenie "pożytków wodnych" w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Rzeki. Kultura–cywilizacja–historia*, t. 2, 1993, s. 149–169.

³³ R. Żerelik, *Dzieje polityczne Olawy i ziemi olawskiej w średniowieczu*, [w:] *Olawa. Zarys*, s. 44–56.

³⁴ W dokumencie biskupa Wawrzyńca z 18 IV 1218 roku czytamy m.in. o „Niemcach z Olawy”, KdŚl., t. 2, nr 198; SUB, Bd. 1, nr 171.

³⁵ Zob. rozdział M. Chorowskiej, Rekonstrukcja programu lokacyjnego Olawy. Miasto i uposażenie rolne.

³⁶ KdŚl., t. 1, nr 25; SUB, Bd. 1, nr 19.

³⁷ W XIV w. pod nazwą Opatowice, obecnie część Wrocławia, zob. J. Domański, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967, s. 28.

³⁸ Opatowo w pow. ostrzeszowskim, zob. KdŚl., t. 1, nr 25, s. 63.

³⁹ KdŚl., t. 1, nr 70; SUB, Bd. 1, nr 60.

⁴⁰ SUB, Bd. 1, nr 95; KdŚl., t. 1, nr 107.

⁴¹ KdŚl., t. 1, nr 87; SUB, Bd. 1, nr 75.

⁴² KdŚl., t. 2, nr 122; SUB, Bd. 1, nr 101.

⁴³ R. Żerelik, *Lokacja, rozwój urbanistyczny i ustrój Olawy w średniowieczu*, [w:] *Olawa. Zarys*, s. 60–61.

⁴⁴ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV wieku, Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 2, z. 1, Kraków 1939, s. 24; H. Kapiszewski, Z. Sułowski, *Andrzej Świerad* [w:] *Hagiografia polska*, t. I, Poznań 1971, s. 85. Kościół św. Świerada wraz ze szpitalem w XIV w. położony był na północy poza murami miejskimi przy bramie wrocławskiej. 16 I 1429 r. został spalony podczas najazdu husytów. W 1468 r. biskup Rudolf zezwolił na przeniesienie beneficjum od św. Świerada na główny ołtarz w kościele parafialnym św. Błażeja. R. Żerelik, *Lokacja...*, s. 61.

⁴⁵ B. Zientara, *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, Przegląd Historyczny, t. LXVI, 1975, z. 3, 357 nn.

⁴⁶ Kościół parafialny św. Błażeja położony jest na zachodnim krańcu średniowiecznej przestrzeni miasta.

⁴⁷ KdŚl., t. 1, nr 25; SUB, Bd. 1, nr 19.

⁴⁸ M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Prace Komisji Archeologicznej PAN, Oddział we Wrocławiu, nr 4, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 30–31.

⁴⁹ KdŚl., t. 1, nr 68; SUB, Bd. 1, nr 61; niemiecka nazwa *Zobten*, obecna „Sobótka”.

⁵⁰ SUB, Bd. I, nr 101; KdŚl., t. 2, nr 122.

⁵¹ SUB, Bd. 1, nr 171; KdŚl., t. 2, nr 198.

⁵² SUB, Bd. 1, nr 209; KdŚl., t. 3, nr 264.

⁵³ SUB, Bd. 1, nr 263; KdŚl., t. 3, nr 326.

⁵⁴ SUB, Bd. 2, nr 86.

⁵⁵ SUB, Bd. 2, nr 107.

⁵⁶ B. Zientara, *Walonowie...*, s. 357 nn.

⁵⁷ SUB, Bd. 2 nr 107.

⁵⁸ SUB, Bd. 3, nr 106.

⁵⁹ J. J. Menzel, *Jura ducalia. Die mittelalterlichen Grundlagen der Dominialverfassung in Schlesien*, Würzburg 1964, s. 131.

⁶⁰ A. Gieysztor, *Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle*, [w:] *Les libertés urbaines et rurales du Xle au XIVe siècle*, „Collection Histoire” 19, 1968, s. 103–125.

⁶¹ *Zbiór dokumentów i listów miasta Plocka*, wyd. S. M. Szacherska, t. I, Warszawa 1975, nr 9, s. 14–17; zob. S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005, s. 133 nn.

⁶² B. Zientara, *Walonowie...*, s. 357 nn.

⁶³ R. Żerelik, *Lokacja...*, s. 65.

⁶⁴ SUB, Bd. 3, nr 396a.

⁶⁵ SUB, Bd. 3, nr 22.

⁶⁶ SUB, Bd. 3, nr 55.

⁶⁷ SUB, Bd.2, nr 409.

⁶⁸ SUB, Bd. 6, nr 33.

⁶⁹ SUB, Bd. 5, nr 29.

⁷⁰ SUB, Bd. 6, nr 15.

⁷¹ SUB, Bd. 2, nr 81.

⁷² SUB, Bd. 6, nr 191.

⁷³ R. Żerelik, *Stosunki społeczne, narodowościowe i gospodarcze w średniowieczu*, [w:] *Olawa. Zarys*, s. 71.

⁷⁴ SUB, Bd. 6, nr 33.

⁷⁵ Dziś w granicach miasta.

⁷⁶ Obecnie Jaczkowice.

⁷⁷ Obecnie Godzikowice.

⁷⁸ Obecnie Ścinawa Polska.

⁷⁹ SUB, Bd. 5, nr 367.

⁸⁰ SUB, Bd. 5, nr 29.

⁸¹ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, s. 49.

⁸² SUB, Bd. 5, nr 196.

⁸³ SUB, Bd. 5, nr 390.

⁸⁴ Sub, Bd. 6, nr 273.

⁸⁵ SUB, Bd. 6, nr 15.

⁸⁶ Mapa z lat 1810–1813, która stała się podstawą przeprowadzonej analizy metrologicznej, została opatrzona podziałką liniową, gdzie 1 cm odpowiada 100 prętom reńskim. Według ustaleń z 1816 r. 1 pręt reński = 3,766 m, co przyjęto jako podstawę przeliczeń odległości ukazanych na mapie na system metryczny.

⁸⁷ Na lata po najeździe mongolskim (1241–1248) lokację Grodkowa z inicjatywy komesa Mrocza z rodziny Pogorzeliów wyznacza; T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzeliów* [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško i inni, Wrocław-Praha 2002, s. 89 nn.

⁸⁸ Jak wskazują wyniki badań metrologicznych wytyczenia miasta i jego uposażenia rolnego dokonano bardzo starą jednostką miary o długości 4,7 m, zwaną prętem flamandzkim albo *virge regalis*. Stopa 31,3 cm powstawała przez podział *virga regalis* na 15 odcinków. Strukturę małego łanu flamandzkiego wyznaczał prostokąt o bokach 9 x 10 sznurów, co daje 90 sznurów kwadratowych, czyli tzw. pólek; E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936, s. 7–9, 13–14, 32–34.

⁸⁹ R. Żerelik, *Lokacja...*, s. 57–65.

⁹⁰ M. Młynarska-Kaletynowa, Gród ryczyński..., s. 161–165.

⁹¹ Odległości zmierzono na Mapie Ewidencji Gruntów w skali 1:1000 (województwo dolnośląskie, powiat olawski, jednostka ewidenc. 021501–1, Olawa, obręb ewidenc. Nr 0003, Olawa), wykonanej przez Powiatowy Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Olawie. Przedwojenny plan katastralny z 1859 r. też nie stanowi dobrego materiału do badań metrologicznych, gdyż wykazuje kardynalne rozbieżności z cytowaną mapą współczesną odnośnie geometrii rynku i przebiegu głównych ulic.

⁹² Zob. rozdział M. Młynarska-Kaletynowa, Dzieje Olawy w średniowieczu.

⁹³ *Lehns- und -Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 1, Leipzig 1881, s. 306–307, nr 5; s. 321–322, nr 21. Pozycję miasta z zamkiem w księstwie legnicko-brzeskim posiadały: Legnica, Chojnów, Brzeg, Niemcza, Namysłów, Bierutów i Kluczbork.

⁹⁴ A. Kudła, *Badania archeologiczne fragmentów dawnego zamku w Olawie*, Raport IHASiT PWr, maszynopis w archiwum IHASiT PWr.

⁹⁵ Co podnosi ostatnio R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 461.

⁹⁶ W świetle dawniejszych hipotez najstarsza Olawa miała mieć kształt owalu ograniczonego ulicami Brzeską i Browarnianą oraz Wrocławską i Krótką, poza którym pozostawał kościół św. Błażeja. Poza placem targowym osadnictwo miało się skupiać na południe i na północ od niego (R. Żerelik, *Lokacja...*, s. 58).

⁹⁷ J. Domański (z zespołem), *Źródła dla dziejów miasta Olawy. Ważniejsze grupy materiałów zachowane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, [w:] *Studia z dziejów*, s. 188–189.

⁹⁸ SUB, Bd. 5, nr 29; *Historia Śląska*, red. K. Maleczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960, t. I, cz. 1, s. 461.

⁹⁹ W. Gładkiewicz, *Z dziejów średniowiecznej Olawy*, [w:] *Studia z dziejów*, s. 32; A. Boysen, Ohlauer Kreis-Blatt, 1 Jhrg., Brieg 1828, s. 6.

¹⁰⁰ M. Haisig, *Herb miasta Olawy*, [w:] *Studia z dziejów*, s. 18–19.

¹⁰¹ Sub, Bd. 6, nr 15.

¹⁰² M. Haisig, *Herb miasta...*, s. 15.

¹⁰³ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauyten*, Bd. 2, Fürstentum Brieg, Breslau 1941, s. 74–75.

¹⁰⁴ H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.

¹⁰⁵ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 1, 1783, s. 14; A. Boysen, Ohlauer..., s. 10.

¹⁰⁶ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów Sobieskich*, wydanie II zaktualizowane, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 15.

¹⁰⁷ J. Domański, (z zespołem), *Źródła dla dziejów miasta...*, s. 188–189.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 15.

¹⁰⁹ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, s. 59.

¹¹⁰ A. Boysen, *Ohlauer...*, s. 9.

¹¹¹ R. Żerelik, *Dzieje polityczne Olawy...*, s. 66 nn.

¹¹² F. Szafrąński, *Ludwik II brzesko-legnicki, feudal śląski z doby późnego średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.

¹¹³ K. Matwijowski, *Dzieje polityczne od lat 20. XVI w. do wymarcia dynastii Piastów (1675)*, [w:] *Olawa. Zarys*, s. 77–84

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 77–84

¹¹⁵ J. Poraziński, *Sobieski Jakub Ludwik (1667–1737), syn króla Jana III Sobieskiego, Polski Słownik Biograficzny*, red. M. Horoch, P. Jaroński, t. 10, Kraków 1962–1964, s. 490–

496; W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*

¹¹⁶ Większość danych historycznych dotyczących architektury pochodzi z: R. Eysymontt, *Architektura i sztuka*, [w:] *Olawa. Zarys...*, op. cit., s. 199–224, który to tekst powstał na podstawie opracowania: M. Frankowska (z zespołem), *Olawa. Studium historyczno-urbanistyczne*, P.Z. Monopol Legnica 1987, maszynopis, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy we Wrocławiu. Dalsze dane na temat zabytków Olawy podaje również: *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Woj. wrocławskie (dolnośląskie)*, red. M. Zgliński, t. IV, z. 4, *Powiat olawski*, red. E. Kołaczekiewicz, Instytut Sztuki PAN Warszawa 2013, s. 135–184; K. Eistert, *Ohlau*, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stöob, P. Johaneke, Bonn-Stuttgart-Berlin-Köln 1995, s. 313–314; *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk*, red. S. Brzeziński i inni, Warszawa 2006, s. 640–643.

¹¹⁷ Na temat olawskiego zamku: K. Bimler, *Das Piastenschloß zu Ohlau*, [w:] *Schlesische Burgen und Renaissanceschlösser*, Breslau 1936, sporo informacji na ten temat podaje: W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*

¹¹⁸ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau und ihre Umgebung*, Ohlau 1929, s. 22.

¹¹⁹ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, s. 42.

¹²⁰ K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 41–43.

¹²¹ K. Bimler, *Die Piastenschloß...*, s. 44.

¹²² F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, Frankfurt a/Main 1689, s. 1404–1409.

¹²³ K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 54–57.

¹²⁴ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, s. 50.

¹²⁵ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1905.

¹²⁶ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 24; *Galerie Schlesischer Städte. Beschreibung der Königlichen Kreisstadt Ohlau*, Neuntes Stück, Breslau 1809, s. 39.

¹²⁷ APWr, Konserwator Zabytków sygn. 633, s. 56; E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 16.

¹²⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche, am 11 November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg 1837, s. 3.

¹²⁹ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*, s. 15.

¹³⁰ K. Eistert, *Ohlau...*, s. 313.

¹³¹ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 14.

¹³² *Ibidem*, s. 18.

¹³³ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1405.

¹³⁴ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 5.

¹³⁵ Badania architektoniczne prowadzone przy ulicy Brzeskiej nie wykazały w mieście istnienia murowanej zabudowy mieszczańskiej z okresu średniowiecza. M. Chorowska, Cz. Lasota, *Mieszkalna zabudowa murowana w średniowiecznych miastach na Śląsku*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 47, przyp. 84.

¹³⁶ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1403.

¹³⁷ K. Eistert, *Ohlau...*, s. 314. Podaje daty budowy 1830–1831.

¹³⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 13.

¹³⁹ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1582, s. 15–16, 270, 312, 377; sygn. 1565, s. 188,

189.

¹⁴⁰ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1579, s. 13.

¹⁴¹ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1581, s. 270.

¹⁴² E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 35.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 26.

¹⁴⁴ Rozdział ten jest nowszą wersją tekstu: M. Frankowska, *Rozwój urbanistyczny miasta (XIII–XX w.)*, [w:] *Olawa. Zarys*, s. 179–198. Liczne informacje na temat rozwoju miasta w okresie nowożytnym podaje także: G. Heinz, *Kreis und Stadt Ohlau in Schlesien 1521–1740*, Iserkorn 1988. Patrz też: M. Frankowska (z zespołem), *Olawa*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczne*.

¹⁴⁵ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 22.

¹⁴⁶ Dane o przebudowie zamku według K. Bimler, *Das Piastenschloß...*

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 42.

¹⁴⁸ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*, s. 16.

¹⁴⁹ E. Schrick, *Zur Geschichte der Ohlauer Apotheken* [w:] *Heimatblatt für die Kreise Strehlen–Ohlau*, Jg 20, 1971, nr 11, s. 16.

¹⁵⁰ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3: *Beschreibung des Ohlauseischen Kreises*, Brieg 1784, s. 19.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 19.

¹⁵² J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 3.

¹⁵³ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, s. 20.

¹⁵⁴ V. Mohaupt, *Ohlaus Denkwürdigkeiten bis 1804* [w:] *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau, wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche am 11. November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg, 1837, s. 17.

¹⁵⁵ K. Bimler, *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934, s. 75.

¹⁵⁶ Olawa. Plan umocnień według. v. von Säbisch z 1633 r., w: K. Bimler, *Das Piastenschloß zu Ohlau...*, s. 43.

¹⁵⁷ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1402.

¹⁵⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 10.

¹⁵⁹ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1403; A. Boysen, *Ohlauer...*, s. 49.

¹⁶⁰ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, s. 78; F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1406.

¹⁶¹ *Podróże polskie po Śląsku w XVIII i XIX w. (do 1863 r.)*, oprac. A. Zieliński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, s. 29–40.

¹⁶² F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1402–1407.

¹⁶³ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 3.

¹⁶⁴ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, s. 22.

¹⁶⁵ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1404.

¹⁶⁶ K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977, s. 41–42.

¹⁶⁷ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, s. 1405.

¹⁶⁸ *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku...*, s. 29–40.

¹⁶⁹ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, s. 56.

¹⁷⁰ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 24.

¹⁷¹ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 13.

¹⁷² *Ibidem*, s. 14.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 4.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 27, 29.

¹⁷⁵ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 4.

¹⁷⁶ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, s. 30.

¹⁷⁷ Plan lokalizacji cmentarza żydowskiego w funduszu grodkowskim, 1817, APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 2673, s. 4.

¹⁷⁸ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 2673, s. 4.

¹⁷⁹ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 2.

¹⁸⁰ Plan sytuacyjny regulacji gospody „Pod Złotym Słońcem” przy ulicy M. Nowotki, 1826, APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1564, s. 282.

¹⁸¹ Mollene, *Schlesischen Städte*, Breslau 1800, s. 40.

¹⁸² J.G. Mahaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 29.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 18.

¹⁸⁴ *Ibidem*, s. 20.

¹⁸⁵ *Ibidem*, s. 30. Plan sytuacyjny zabudowy południowej strony placu Zamkowy z 1821 r., APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1574, s. 1.

¹⁸⁶ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 31.

¹⁸⁷ *Ibidem*, s. 18, 31. Plan sytuacyjny budynków zamkowych ok. 1800, APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 17; Plan sytuacyjny posiadłości zamkowych. Kopie planu z 1846 r. wykonane w 1857, APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 18; Plan sytuacyjny posiadłości zamkowych w 1857, uzupełniony w 1868 r., APWr, Kartografia Miasta Olawa, sygn. 21.

¹⁸⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 31.

¹⁸⁹ Olawa. Plac Zamkowy. Widok zamku, kościoła i odwachu z ok. 1929, APWr, Karta Miasta Olawy, sygn. 1611, il. 63, s. 50.

¹⁹⁰ Olawa. Plan sytuacyjny posiadłości zamkowych. Kopia planu z 1846 r. wykonana w 1857, APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 18.

¹⁹¹ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 18.

¹⁹² J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 30–32.

¹⁹³ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 4.

¹⁹⁴ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 27.

¹⁹⁵ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 30.

¹⁹⁶ *Ibidem*, s. 29.

¹⁹⁷ *Ibidem*, s. 30.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 31.

¹⁹⁹ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1562, s. 11, 48, 51, 118, 229.

²⁰⁰ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 34.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 31, 32.

²⁰² Zob. rozdział E. Kościak, *Olawa. Ludność, gospodarka*

²⁰³ Informacje uzyskane z korespondencji firmy z magistratem z 1928 r., APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 1611, s. 262.

²⁰⁴ APWr, Wydział powstały w Olawie, sygn. 1.

²⁰⁵ Plan sytuacyjny miasta w 1859, APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 5

²⁰⁶ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 5.

²⁰⁷ E. Wissemach, *Die Stadt Ohlau...*, s. 16.

²⁰⁸ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1582.

²⁰⁹ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1602.

²¹⁰ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1658.

²¹¹ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 2113, s. 46.

²¹² APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1604, s. 8, 11.

²¹³ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1601, s. 32.

²¹⁴ Plan zaznaczony w: *Ohlau und Umgebung*, Ohlau 1935; Plan zagospodarowania przestrzennego z 1938 r., APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 14.

²¹⁵ APWr, Rejestr Wrocław, sygn. IV/534.

²¹⁶ Widok wnętrza kościoła przed przekształceniami z 1933 r., APWr, Ikonografia, sygn.

425.

²¹⁷ Olawa. Mapa topograficzna w skali 1:28 000 na podst. pomiarów w 1885 r. ze zmianami naniesionymi przez miasto z 1912 r., APWr, Rejon Wrocław, sygn. 1852.

²¹⁸ W. Pyrek, *Wstęp do inwentarza magistratu miasta Olawy*, maszynopis, APWr, Wrocław 16.11.1961, s. 2.

²¹⁹ *Ibidem*.

²²⁰ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 1658.

²²¹ Plan zamieszczony w: *Ohlau und Umgebung*, Ohlau 1935; Plan zagospodarowania przestrzennego z 1928.

²²² Niezrealizowany plac osiedla przy Zwierzyńcu Małym, 1922, APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 2457, s. 53.

²²³ APWr, Akta Miasta Olawy, sygn. 2457, s. 122.

²²⁴ APWr, Kartografia miasta Olawy, sygn. 14; Mapa topograficzna miasta według pomiaru z 1885 r. aktualizowane w 1940 r., Katalog Kartografii Biblioteki Uniwersyteckiej, sygn. 6541IIIC.

²²⁵ Opracowanie przygotowano na podstawie tekstu: E. Kościak, *Dzieje gospodarcze miasta od wojen śląskich do 1945 roku*, [w:] Olawa. Zarys, s. 133–158; *Eadem, Przemiany społeczne od wojen śląskich do 1945 roku*, [w:] Olawa. Zarys, s. 159–174; H. Weczerka, *Ohlau*, [w:] *Schlesien. Handbuch der historischen Stätten*, red. H. Weczerka, Stuttgart 1977, s. 373–378.

²²⁶ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, s. 34–35.

²²⁷ M. Frankowska (z zespołem), *Olawa*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*

s. 82.

²²⁸ V. Mohaupt, *Ohlau Denkwürdigkeiten...*, s. 31–32.

²²⁹ *Ibidem*, s. 27.

²³⁰ M. Frankowska (z zespołem), *Olawa*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*

s. 183.

²³¹ *Ibidem*, s. 72–73.

²³² M. Frankowska (z zespołem), *Olawa*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*

s. 72–75.

²³³ F. Kusiak, *Osadnictwo polskie w Olawie w latach 1945–1949*, [w:] *Studia i materiały*,

s. 264.

²³⁴ *Ibidem*, s. 270.

²³⁵ *Ibidem*, s. 302.

²³⁶ *Ibidem*, s. 271, 272

Marta Młynarska-Kaletynowa

THE LOCATION OF THE TOWN OF OŁAWA

The town of Oława is situated only 27 km to the south-east of the city of Wrocław, between the Odra River and the downstream section of its left-bank tributary, the Oława River, at a place where the two rivers approach one another to a distance of less than one kilometre. From its inception – in the 11th and at the turn of the 12th centuries – the town of Oława was, for the capital of Silesia, the nearest and a very convenient resting place on a long-distance route that led along the left-hand bank of the Odra marginal stream valley to the south-east, through Opole, Cracow and then to Rus and Hungary. The settlement was also an important intraregional transit centre at a crossing through the overflow areas of the two rivers to the opposite, right-hand bank of the Odra. The route connected thickly populated, western territories of central Silesia with densely forested land on the eastern side of the Odra. In the 11th and 12th centuries, it ran from the castellan burg at Niemcza¹ through Strzelin, a knight trade-and-urban centre mentioned in the early 13th century², and on the opposite bank of the Odra reached not only the burg at Ryczyn³, which was located among the waterside forests. It went on through the wild forest of the Rudzie land at the border with Silesia on the south-eastern frontier of Great Poland⁴ and then towards Central Poland. During the 13th century, the road connection between the districts that ran latitudinally through Oława gained in importance. The backwoods in this section of the Silesian borderland was at that time intensively colonized, and in the second half of the century, towns such as Namysłów⁵ and Bernstadt (today: Bierutów)⁶, were founded there under German law.

A factor of equal importance to the development of the town settlement at Oława, apart from a convenient location at a crossing of transport routes, were its favourable environmental conditions – Oława grew at a meeting point of two different physiographic zones⁷. In the west, there was a wood-less Wrocław Plain, covered with fertile soil, with rich, old settlement and agricultural traditions. To the right of the Odra, the areas of Wrocław marginal stream valley to the east and north-east are still today covered with dense broadleaved and pine woods, and enclaves used for agriculture have weaker, sandy and loamy soils⁸. For centuries, the wild forests protected the area against enemy attacks and, at the same time, provided many needed resources – wood for construction, industry and fuel, fruits of the forest, honey and game. Riverside meadows were used for grazing farm animals and cutting grass for hay. Although the proximity of a river posed a threat of flooding, it was mostly a source of measurable benefits for Oława's inhabitants and economy. Flowing water, old river beds and small ponds enabled fishing. The thickets and riparian forests in the valleys of the two rivers were rich in fowl and small animals, and were attractive hunting grounds. These utilities facilitated the daily existence of the settlement's inhabitants; some of them, especially fish, could be sold on the local market. The watercourses also provided energy used to put in motion various types of mills; their existence at Oława and in its hinterland is mentioned in 13th-century written sources. They were also used to operate facilities that supplied the medieval Silesian towns with running water⁹. Both rivers, particularly the Odra, were also excellent, navigable transport routes. Of particular importance, which was mentioned as early as the 13th century, was the floatation of wood, acquired by felling forests on the opposite, right bank of the river, to the nearby Wrocław¹⁰.

Sławomir Moździoch

THE HISTORY OF THE OŁAWA LAND BEFORE THE FOUNDATION OF OŁAWA

Each settlement action conducted by man in the past has been a resultant of mutual impacts of humans and the environment. The features of the land to be settled had to comply with the aims of the settlement action. This means that in order to understand the development of a given place in the Middle Ages, it is necessary to recreate the underlying motives of the settlers and the characteristics of the medieval landscape – the natural, settlement and symbolic ones. The medieval landscape of the Oława region was a result of the transformations that had taken place in the area from the beginnings of the human presence there.

The Oława land covers areas on the right- and the left-hand banks of the Odra, which form two distinct landscape zones. The axis of the Oława land is constituted by the Odra and its valley¹¹. Towards the end of the 18th century, the left bank part of the district (powiat) of Oława was referred to as a 'German' one, while the right bank section – as a 'Polish' one¹². From the point of view of a division into physico-geographical units, the area comprises Kącka Plain and Grodkowska Plain in the south, which are separated by the Wrocław marginal stream valley from Jelczańska Plain and Namysłowska Plain in the north.

The highest elevations in the region reach 170–178 metres above sea

level; and the relative elevation differences only amount to 30–40 metres. The area is flat, which significantly facilitated overland transport. At the same time, the Odra was an excellent transport route, as despite its numerous meanders, it was always navigable.

The soils in the Oława's hinterland have a varied usefulness for cultivation. In the north, they are predominantly light, sandy and not very fertile, while in the south, they are black soils that originated from dust – these are difficult to cultivate, but very fertile. It is no wonder then that it is this zone that bears most traces of old settlements. Also riparian areas in the Odra valley, which were favourable to cultivation, were used intensively. In the Middle Ages, the local meadows were harvested for large amounts of hay, which was given as a duty to, for instance, Wrocław bishopric¹³.

Mainly because of the soil types, but also on the basis of results of analyses of successive settlement actions, it is possible to distinguish four regions of more or less intensive economic activity during prehistoric times and the Early Middle Ages.

Region I, the most popular and settled for longest, comprises the interfluvium between the Ślęza and the Oława, the south-eastern part of Kącka Plain, characterised by the presence of fertile, black soils. Remains of former settlements have been found principally in the area between today's village of Węgry and the town of Wiązów.

Region II, settled both in prehistoric times and the Early Middle Ages, is an area of black soils created from sands, loams and clays, which extends, in the form of a long strip, from today's Wrocław to the village of Zabardowice, along the left-bank edge of the Oława valley, which is nearly the western suburb of Oława. Archaeological sites, both prehistoric and Early Middle Ages ones, are clustered around the villages of Lizawice, Sobocisko, Jankowice, Marcinkowice.

Region III is considerably smaller and less agriculturally attractive. It has islands of brown soils near the villages of Dębina and Miłocice, north of the dense forested areas to the right of the Odra.

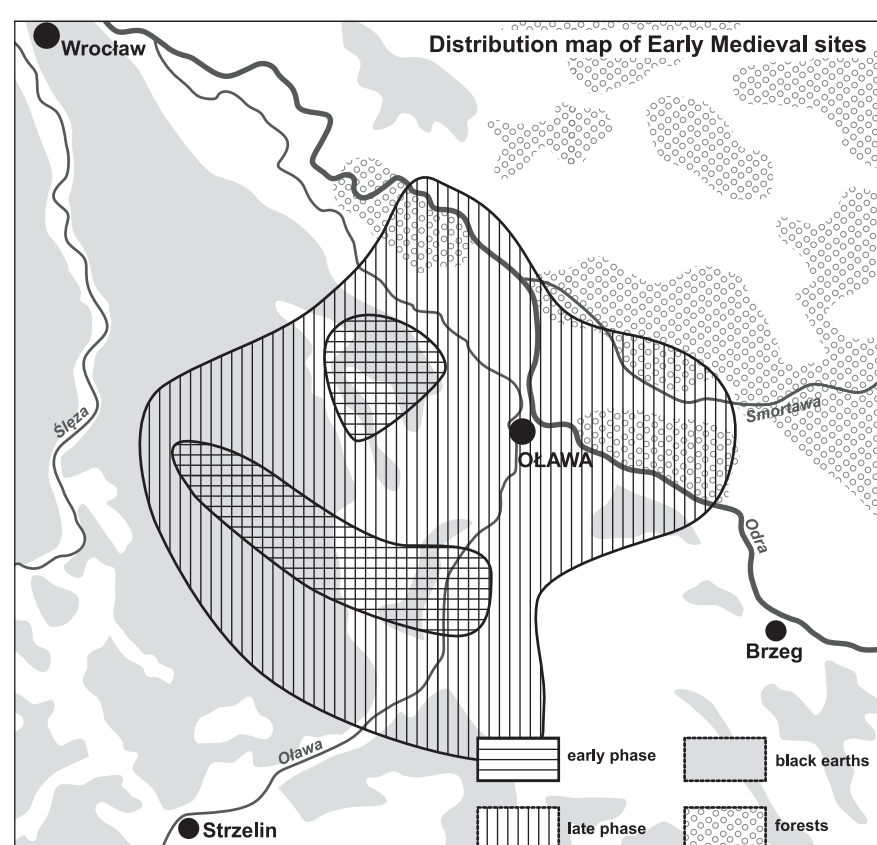
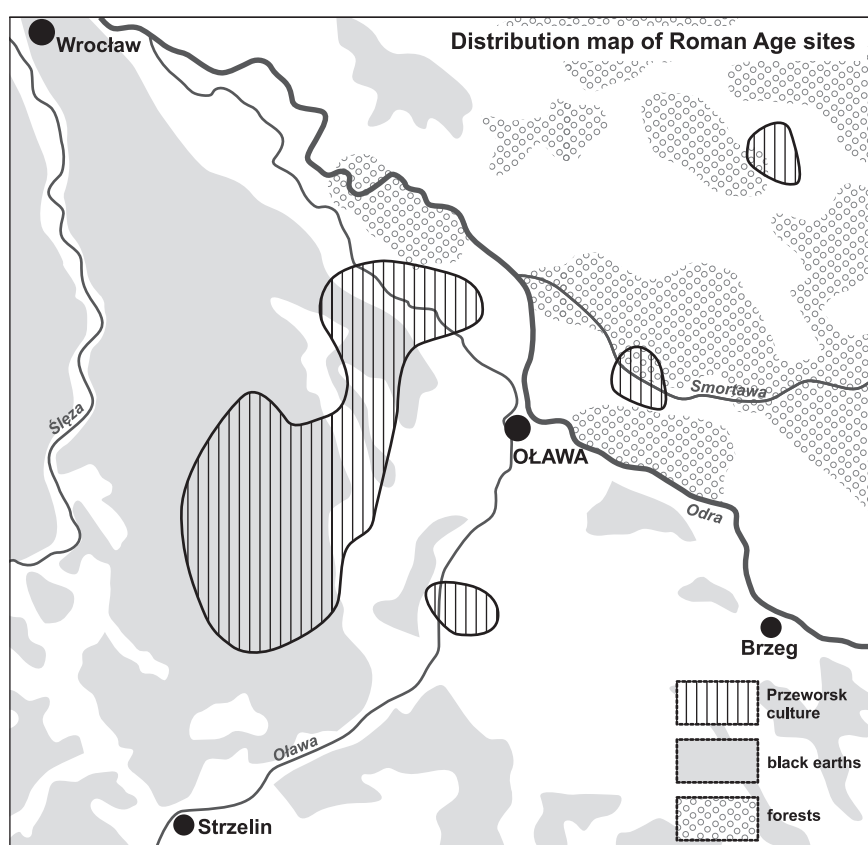
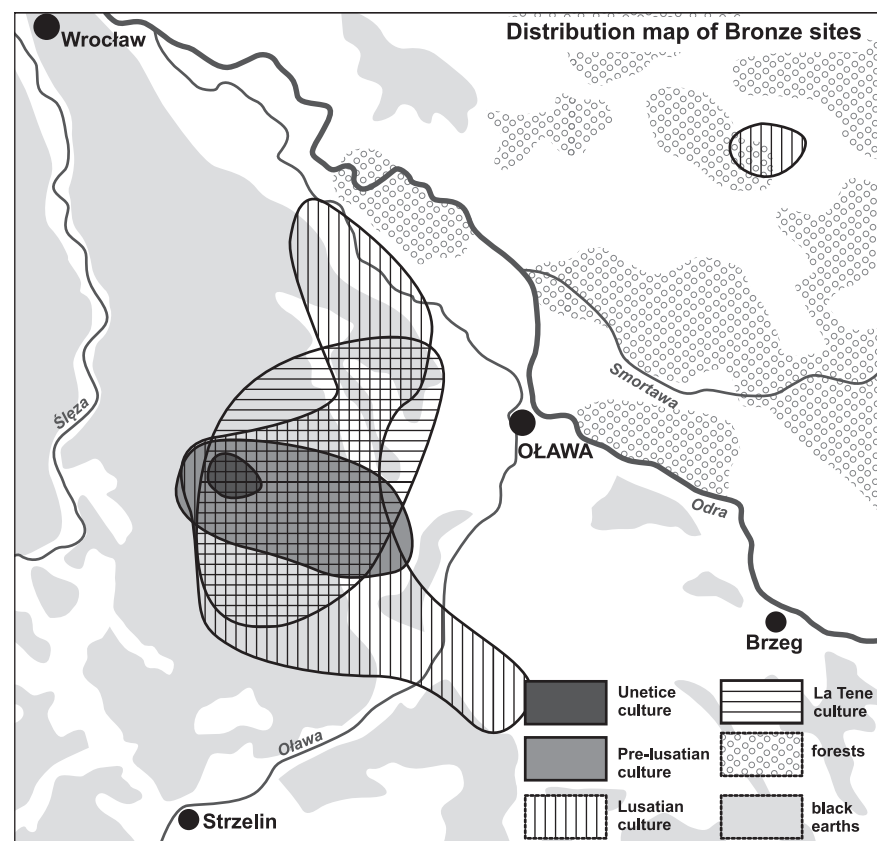
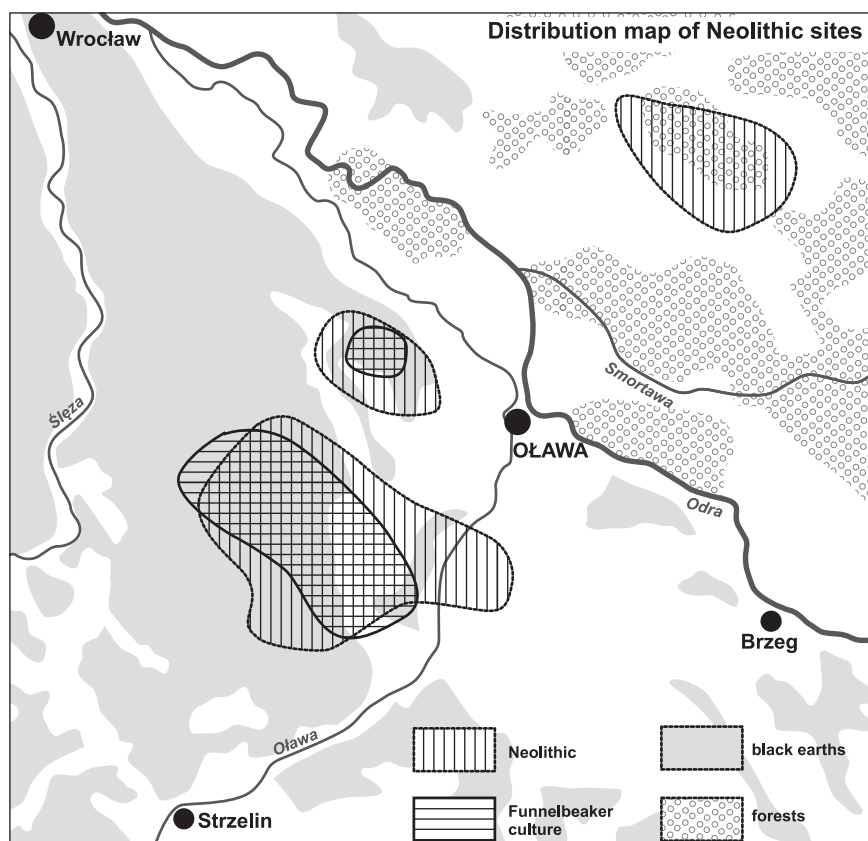
Region IV comprises the forested areas on the right hand bank of the Odra. Although maps of archaeological sites indicate a small degree of settlement of the area, it is worth noting that forest utilities had a considerable economic importance, which is attested to in medieval sources. The castellan district of Ryczyn (the burg district of Ryczyn), located in the borderland between the right and the left bank regions of the Odra, may have generated some part of its income by making use of forest resources. A confirmation of such practice, although referring to another situation, can be found in a 14th-century book of endowment of Wrocław bishopric, according to which the village of *Scelschiche sive Biscopitz* (Biskupice Oławskie) *prope Beraldstat* was obliged to supply 50 urns of honey on the feast day of St Michael¹⁴. Despite the fact that Ryczyn's forests were used for centuries, it is clear that their resources were not seriously depleted, as even towards the end of the 18th century, they met the raw material needs of the nearby inhabitants¹⁵.

There is evidence of human presence in the region in question as early as the Stone Age – flint tools have been discovered in the Smortawa River valley near the villages of Bystrzyca and Stary Otok. The daily life of Mesolithic hunters depended on the living routines of the game they hunted and so this prevented them from settling in one place for long. Camps set up on sandy soils, in valleys of small rivers, were relatively impermanent, and the dwelling structures in the form of twig and branch shelters did not leave numerous remains that can be found using archaeological methods. Forest landscape predominated, and the hunting and gathering economy of Mesolithic peoples did not have much impact on the natural environment.

The 6th millennium before Christ saw significant changes in economy. From the south, there came into the area of today's Poland societies engaged in agriculture and animal husbandry. An undoubted technical achievement of the population, who lived in an epoch referred to by archaeologists as the Neolithic Period (or the New Stone Age – which on the Polish land lasted from about 5500 to 2300/2200 BC), was the ability to make clayware, the raw material for which was widely available in nearly any environment.

The earliest evidence of settlement of Neolithic farmers, who adorned their pottery with a motif of incised lines (hence the name Linear Pottery culture), was found at Jankowice, Lizawice, Sobocisko and Skrzypnik. Many of the discoveries from the period are only fragments of vessels that can be ascribed to Neolithic peoples. All of them indicate three main zones of penetration by Neolithic farmers: the strip of black soils in the interfluvium between the Ślęza and the Oława, extending from Stary Śleszów in the east to Osiek in the west; the region near today's villages of Jankowice and Sobocisko in the Odra marginal stream valley and an area on the right-hand bank of the Odra, near Miłocice, where lighter soils were used.

In the early 4th millennium BC, some radical changes in the material culture of the societies inhabiting the European Lowland occurred. One of them, clearly seen by archaeologists, was the appearance of vessels in the form of a funnel that opens upwards. The societies that used such vessels are referred to by archaeologists as the Funnelbeaker culture. Today, we know of at least a dozen settlements of this culture in the Oława land. Archaeological excavations conducted at several of them (e.g. the villages of Skrzypnik, Polwica and Piskorzów) have uncovered a significant number of clayware fragments. At Radłowice, stone-structured graves containing a large number of burials have been found. We know from what we have

1. Distribution of Prehistoric and Early Medieval archaeological sites near Oława. Study by S. Możdżioch

been able to discover so far that to the Funnelbeaker culture population, the architecture of burial grounds was as important, or perhaps even more important, than that of settlements.

During that time, people learnt to use the animal powered plough and the cart. The inventions enabled them to cultivate more arable land, even where it was much far away from their dwelling places. Crops started to be grown not only on heavy, fertile soils, but also on lighter, sandy soils, such as those in Kącka Plain. Admittedly, soils on sandy bases were less fertile, but they were able to be cultivated using animal-powered, wooden ploughing implements. A larger acreage produced a better harvest, even despite poorer soils. Long-term use of such soils led to significant deforestation, but after a while, the areas gradually covered with forest again, often composed of pines and oaks.

The agricultural use of the land situated to the south-west of today's Oława was continued by the peoples of the so-called Globular Amphora culture (traces of their presence in the area have been discovered, for instance, at Miłocice, Polwica and Skrzypnik).

Towards the end of the New Stone Age, the economic model changed. Animal husbandry started to become increasingly important. This type of economy was characteristic of societies referred to as the Corded Ware culture, whose settlements have been found, for instance, at Godzikowice and Ścinawa Polska.

It can be assumed that during the entire Stone Age, which lasted for about 3,000 years, at any given moment not more than a dozen or so (at some points, up to a few dozen) human settlements existed on the Oława land. Although local deforestations may have brought about soil erosion, the scale of such transformations was insignificant, and the human impact on the geographic environment was very small indeed.

At the beginning of the 2nd millennium BC, the Oława land became home to representatives of the so-called Unetice culture, who knew how to cast bronze. Though the use of the alloy did not revolutionise the range of implements used (despite the fact that the metal was used to make sickles and axes as well), it contributed to significant social changes. Metal objects were

not only better tools, but also constituted an indicator of the social status and prestige. Bronze ware is frequently found in graves in inhumation burial grounds from the period – some has been found at Gostkowice, Polwica and Radłowice. Many remains of Unetice culture settlements have been discovered in the south-western part of the Oława land. During the period in question, the fertile, black soils in that part of Kącka Plain, which had already proved their worth to Neolithic farmers, were used for agricultural purposes.

Particularly numerous traces of settlement in the interfluvium between the Ślęza and the Oława are connected with representatives of the cultural features that are jointly referred to as the Lusatian culture. For nearly eight centuries, starting from the three last centuries of the 2nd millennium BC, farmer-breeders, who were also very able metalworkers, settled near today's town of Oława. Lusatian culture archaeological sites can now be found in all three regions in which Neolithic settlement occurred, i.e. in the interfluvium between the Ślęza and the Oława, from Bogunów to Chwali-bożyce (burial grounds and settlements at Radłowice, Skrzypnik and Polwica), in the Odra marginal stream valley from Groblice to Zabardowice (burial grounds at Lizawice and Sobocisko) and on the right-hand bank of the Odra, in the belt from Laskowice to Minkowice Oławskie. During this long period, urns were unchangeably used for burying cremated remains of the dead – a custom that, to a large extent, constitutes an identification of the Lusatian culture.

From the 8th century BC, more and more peoples in Central Europe learnt how to cast iron, which revolutionised many activities. Insofar bronze was a metal for ornaments, a symbol of wealth and prestige, iron constituted a good material for implements and weapons. A special role in perfecting the skill and using it in production activities was performed by Celts, who came to Silesia in the 4th century BC. In the Oława region, unique pottery furnaces used in Celtic societies have been discovered (sites at Kurzątkowice and Radłowice). Their burial grounds and settlements are mainly to be found in the interfluvium between the Oława and the Ślęza, although the earliest ones have been discovered in the Odra marginal stream valley (a burial ground at Sobocisko).

From the moment Celts arrived, the development of the Oława land intensified. Towards the end of the 2nd century BC, the population that lived in the interfluvium between the Oława and the Ślęza continued to treat the bodies of their dead as before (with the exception of the Celtic population, who buried their dead uncremated). After cremating a body, its remains were put in a burrow dug up in the ground; only infrequently they were first placed in a special container. The changes are connected with the occurrence on the Polish lands before the turn of the next age of a set of new phenomena in the material and symbolic cultures which are referred to as the Przeworsk culture. Whether the change was brought about by an influx of Germanic peoples or whether it was a result of the adaptation of new cultural models by the population that had lived here before is an issue open to discussion. A distinct feature of the period is undoubtedly the spread of the ability to cast iron in smelting furnaces. At the time, iron was exported to the Roman empire. It was exchanged for Roman coins and various luxury items, which were also brought to today's Oława land.

Przeworsk culture settlements have been found in the two regions that were most willingly settled before. Spectacular discoveries have been made at Skrzypnik and Polwica, where not only remains of numerous buildings and structures, but also fragments of many wooden wells have been found. Their good state of preservation has enabled them to be accurately dated using the dendrochronological method¹⁶. The cultivation of the soils in the interfluvium between the Oława and the Ślęza was continued until the 5th century, when a period of settlement destabilisation, referred to as the Migration Period, began. It is from this time that the famous grave of a 'Hun princess', discovered at Jędrzychowice, comes¹⁷. The discovery of a Hun grave near Oława attests to the great importance of the region in overland transport between the East and the West of Europe at the time.

After Germanic peoples left the Oława land in the 6th or 7th century, it was populated by Slavs.

Material traces of early Slav settlement from the earlier phase of the Early Middle Ages (6th–10th centuries) are, considering that the region is so big (today's urban district of Oława), relatively few. About a dozen settlements and other traces of settlement from the period have been found, mainly in Kącka Plain and in the interfluvium between the Ślęza and the Odra – a region traditionally settled by farmers before. Scarce traces of settlement have also been discovered on the left-hand bank of the Oława, where a narrow strip of fertile, black soils occurs.

The only burg from the older phase of the Early Middle Ages is located at Niemil, but it has not been studied sufficiently well to enable the dating to be confirmed.

In the second half of the 10th century, Silesia came under the sphere of influence of Piast rulers. In the last twenty years of the century, on the initiative of the Piasts, burgs were erected along the Odra, which in most cases permanently organised the socioeconomic space of Silesia. One of the major early Piast burgs was *Recen*, whose remains can be seen in the forests on the right-hand bank of the Odra. It was within the area of the Ryczyn burg district that the settlement of Oława was set up.

The Ryczyn burg was built in the years 983–984, almost simultaneously with the other Piast burgs located then on Odra islands along the entire Silesian section of the Odra. The territory of the castellan district of Ryczyn encompassed two zones (a northern one and a southern one) that differed in usefulness for agriculture and husbandry. In the north and east of the district, a barrier to settlement was constituted by forests, which grew on poor, sandy soils. In the east, the settlement area was clearly delineated by the wild forests of Przesieka, and in the south-west – by the forests of Grodkowska Plain. Only in the west were there no distinct physiographic barriers that would constitute a clear-cut border between the castellan districts of Ryczyn and Wrocław.

The name of the burg at Ryczyn is mentioned in important papal documents that describe the property and income of the Wrocław bishopric, such as a bull of Hadrian IV from 1155 or a bull of Innocent IV from 1245¹⁸. Ryczyn is also mentioned in chronicles, such as the 'Chronicle of Bohemians' by Cosmas (before 1093 and 1103). According to Cosmas, an invasion by Prince Bretislav II in 1093 was a cause for a nearly complete destruction of the Silesian region between Ryczyn and Głogów *ex ista parte fluminis Oderi a castro Recen usque ad urbem Glogov*¹⁹.

A special place of the burg in the history of the Silesian Church is confirmed by a mention in the 'Chronicle of Polish dukes' by Piotr of Byczyna, a court chronicler of Duke Ludwik I of Brzeg. According to the work, Ryczyn appears to have been the second, after Smogorzewo, and the first, before Wrocław, seat of the Silesian bishopric²⁰. This account of the location of a seat of a bishopric at Ryczyn, later elaborated on by Długosz, has found its permanent place in the Polish historiography. There must have been a grain of truth in it, as the very duke of Brzeg Ludwik ordered a search for bishop graves at Ryczyn in 1390²¹.

However, regular archaeological excavations at Ryczyn did not start until nearly 600 years later. In the seasons of 1958–59 and 1962, they were conducted by Janusz Kramarek, a staff member of the Archaeological Museum in Wrocław²². As a result of the work, it was determined that the burg dates back to the 10th–13th centuries; remains of open settlements in the immediate vicinity of the burg and a fragment of the local graveyard were found. Archaeologists returned to Ryczyn in the years 2004–2009²³. Work done by the staff of the PAN Institute of Archaeology and Ethnology

resulted in a more specific determination of the time of the burg's origins. Thanks to dendrochronological analyses of the oak wood that constituted the burg base, the time was put at the years 983–984²⁴.

The results of the excavations in the burg graveyard proved very important to understanding the burg's history. Under a thin layer of humus, scattered human bones mixed with bricks from a demolished church were found. They came from the time of the destruction of the village, which, according to Tomasz Jurek, happened during the invasion of Silesia by the troops of Casimir IV KG in 1474. Despite the fact that many elements of a masonry church have been found, the exact location of its construction remains unknown. During the excavations in the years 2004–2009, remains of the trench dug up during the search for graves of Ryczyn bishops in 1390 were discovered. The diggers sent by Duke Ludwik I probably worked inside the former wooden church, which after the excavations was replaced with a masonry structure erected nearby. The new building survived less than 100 years.

Most mentions about Ryczyn do not refer directly to the place itself, but to the connected office of castellan. The castellans of Ryczyn appear in the early 13th century as witnesses to duke's documents. The earliest one is mentioned in 1203 – it is Imbram, son of comes Gniewomir a member of the family of Strzegomie. The last castellan of Ryczyn known from documents was, between 1275 and 1284, Raclaw Drzemlik, son of Bogusław Starszy of Strzelin. What is interesting, they appear in duke's documents relatively often, usually just after the castellan of Wrocław, sometimes as first among the castellans acting as witnesses, and in some cases, as the only castellans among other duke's dignitaries. According to Marta Młynarska-Kaletynowa, 'undoubtedly, the castellans of Ryczyn were in the closest circle of Silesian rulers'²⁵. It remains a mystery whether their significance was a result of the wealth of their families or whether it was connected with their office, and if the latter is true, then what was the reason for such importance of the office of the burg master at Ryczyn?

Perhaps it resulted from the former existence of a bishopric seat there. Perhaps Ryczyn was a 'place of power' connected with the beginnings of the formation of the Piast state's elites. The discovery during the excavations in the years 2004–2009 of a place where the dead had been cremated and of barrow burials dating back to the beginnings of the burg confirms the speculation about the considerable role of Ryczyn during the beginnings of the Piast state in Silesia. According to oral tradition, it was home to a rally venue, which was frequented by Piast dukes still a long time after the burg declined. Perhaps Ryczyn, thanks to its 'place of power' tradition, was the burg, unnamed by Gallus Anonymus, from which Casimir the Restorer began the rebuilding of the Piast state²⁶. It was there that in 1103 Zbigniew planned the conquest of the Piast heritage after the death of his father, Władysław Herman²⁷. In this way, he referred to the tradition of 'a place that granted power'.

We can guess on the basis of a document from 1340 that talks about a transfer of land within the burg to the Dominicans based in Brzeg²⁸ that the burg of Ryczyn had stood uninhabited for some time. From when? We know that in 1254²⁹ discussions were held in Wrocław about the demolition of former, unused burgs. However, the existence of the seat of a burg master at Ryczyn was not a *sine qua non* requirement for the existence of the office of the castellan of Ryczyn, because such officials – as follows from the fact that they often acted as witnesses in documents drawn up by the duke – relatively often stayed at the ruler's court. The village of Ryczyn and its parish church still operated for two centuries.

One of the reasons for the decline in importance of the burg at Ryczyn may have been a change in the hydrographic conditions and the resultant shift of the overland transport axis connecting the East with the west, from the right bank of the Odra to its left bank. This would explain the interest of Henry I the Bearded in Oława, which he acquired in 1206 in exchange for Psie Pole. The settlement at Oława had been in possession of Piotr Włost, who gave it to the Benedictine monastery of the Virgin Mary and St. Vincent established in the 12th century at Ołbin in Wrocław. After acquiring Oława, Duke Henry I established a duke court at Wysoki Brzeg (later: Brzeg).

Was the road on the right-hand bank of the Odra that ran through Ryczyn and Bystrzyca (possibly Stary Górnik) used until the early 13th century? That we do not know. The run of this transport route may be indicated both by the settlement traces from the period and the silver deposits discovered at Bystrzyca Oławska (hidden after 999) and Kotowice (hidden after 1000). The existence of a route alternative to the one on the left bank seems to be confirmed by a document dated 24 October 1310, issued by Bolesław and Henryk, dukes of Legnica, which imposed the obligation to travel via the town of Brzeg³⁰. From then on, wagons from Skorogoszcz or Lewin were not allowed to go *per stratas aut vias alia*³¹.

On the left-hand bank of the Odra there were two parallel roads from Brzeg to Oława – one closer to the Odra, which went through Lipki and Ścinawa and which was at a greater risk of flooding, and another one, which was at a bigger distance from the Odra. The left-bank road from Oława to Wrocław may have run through Gaj Oławski, Marszowice (a treasure from the late 12th century) and Sobocisko (a treasure of coins hidden after 1037). Sobocisko, as its name suggests, may have been a former trading post on the border between the castellan districts of Wrocław and Ryczyn. As the town of Oława developed, it got closer to the Odra, gaining the ability to use the river for transport. The importance of the Odra as a watercourse

from at least the Early Middle Ages is attested both by archaeological finds and written sources³².

Because the locality called Oława was a gift bestowed by Piotr Włost upon the monastery of St. Vincent that he endowed, traces of such an early existence of the settlement may be expected to be found within today's town. Unfortunately, although more than 100 salvage operations and archaeological inspections have been conducted in recent years, very few historical objects from the period have been discovered – only pottery from the period of town foundation has been found. This proves the hypothesis that the town was established from scratch. Where was the oldest Oława situated then?

The results of a spatial analysis of the archaeological finds against the features of the natural environment indicate that long-term settlement transformations in the Oława land, which constitutes a significant portion of the former castellan district of Ryczyn, created conditions for the formation of the town of Oława (1234–1235)³³ and probably a trading settlement before that (1206), providing it with an excellent economic hinterland. Newcomers from western Europe³⁴ were placed there, near a former Polish settlement, whose exact location still remains a mystery³⁵.

Marta Młynarska-Kaletynowa

THE HISTORY OF THE TOWN OF OŁAWA IN THE MIDDLE AGES

The existence of the town of Oława is attested to for the very first time in a document from 1149, in which Bolesław IV the Curly endows and approves the earlier donations to the monastery of the Blessed Virgin Mary and St. Vincent at Olbin in Wrocław³⁶. These include Oława, two villages: the nearby Wierzbno and Odra, at a distance of about 22 km to the north-west, on the river of the same name³⁷, and a third one, located on the border of Great Poland, called *Crescenice*³⁸ – all those formed part of a grant of comes Piotr Włost, who endowed the Benedictine abbey. Thus, the beginnings of Oława, a former estate of the Włost family, go back to earlier times – the 11th century or at least the turn of the 12th century. The bull of Pope Celestine III from 1193, which confirms the assets owned by the monastery at Olbin, which was then already held by the Premonstratensians, states the same about Oława³⁹. As an asset owned by the abbey of St. Vincent, it is mentioned, together with the nearby villages of Wierzbno, Sobocisko, and Odra, in a document of Henry I from 1204; the duke, among other things, releases the villages of that monastery from the duty to pay the so-called *podworowe* (a type of tax on the plot of land on which a house was built) as part of the burdens under the duke's law⁴⁰. In 1201, Pope Innocent III takes the abbey and all its endowments under his care, also mentioning the churches that belonged to Olbin's Premonstratensians, including *sanctorum Blasij et Sperati in Oleua*⁴¹. This ambiguous record, which suggests that Oława had one church with two dedications, is explained by a mention in a 1206 diploma⁴² about two churches, which was confirmed in later sources⁴³. The patrons saints of Oława's churches deserve special attention. The dedication to St. Swierad, recorded in the bull of Pope Innocent III in the changed version *Speratus*, was connected with a very early local cult of the saint, still alive in the 15th century, and a legend about his stay or even origin from somewhere near Oława. The creation of the church of St. Swierad at Oława may thus be ascribed to an initiative of Piotr Włost, at a time when the settlement was held by that magnate, before it became property of the monastery when the abbey at Olbin in Wrocław was established in the 1130s⁴⁴. On the other hand, the dedication of St. Blaise of the parish church at Oława, as pointed out by Benedykt Zientara⁴⁵, is of a foreign, Roman nature. When analysing the origin of this *patrocinium*, the researcher did not rule out that the initiative had been taken by the very Premonstratensians at Olbin, who may have named the church after that patron saint when Oława belonged to the monastery. At the same time, he suggested that the centre and its hinterland had been subject to strong influences of a colony of Walloon weavers that had existed in Wrocław from the end of the 12th century. From the 13th century, Oława was a centre of cloth production and trade partly handled by Walloon settlers, and in the Middle Ages, St. Blaise was regarded as a patron of weavers. The issue still remains a mystery, as the dedication of the church at Oława is attested to quite early, at the very beginning of the 13th century. Only in the first decades of that century, did Henry the Bearded promote colonisation of Walloons and Germans in this area⁴⁶. However, the existence of two churches in the 12th and at the beginning of the 13th centuries would indicate that Oława was a large, developed settlement at the time. Can we assume, despite no mentions in the available sources, that it had a permanent trading centre – a market – then?

The village of Sobocisko is located about 9 km to the north-west of Oława, in the upstream section of the Szalona, a right-hand tributary of the Odra. It was mentioned, just like Oława, in a document from 1149, and was owned by the monastery of St. Vincent, having been granted to it by Władysław II the Exile⁴⁷. Of note is its name, which, as can be assumed, was

originally *Sobota*⁴⁸ (= Saturday), and referred to the weekly fair held there on Saturdays, just like the *forum in Sabat*⁴⁹ near the Ślęza mountain that was confirmed in 1193 as belonging to the Canons Regular of the Holy Virgin Mary. The linguistic form of *Sobocisko*, similarly to *grodzisko* (= burg) and *cmentarzysko* (= a burial ground), indicates a former meaning and function of a given place. Can it then be assumed that already about the mid-12th century, when the village of Sobocisko is mentioned in the sources for the first time, or even earlier, the role of the fair centre on the left-hand bank of the Odra was taken over by Oława, which was conveniently located on the transport routes, at a crossing through the Odra, on the border between two physiographic zones – an agricultural one and a wild forest one, which provided all the necessary conditions for the existence of a centre for permanent, weekly trade and services, i.e. a fair?

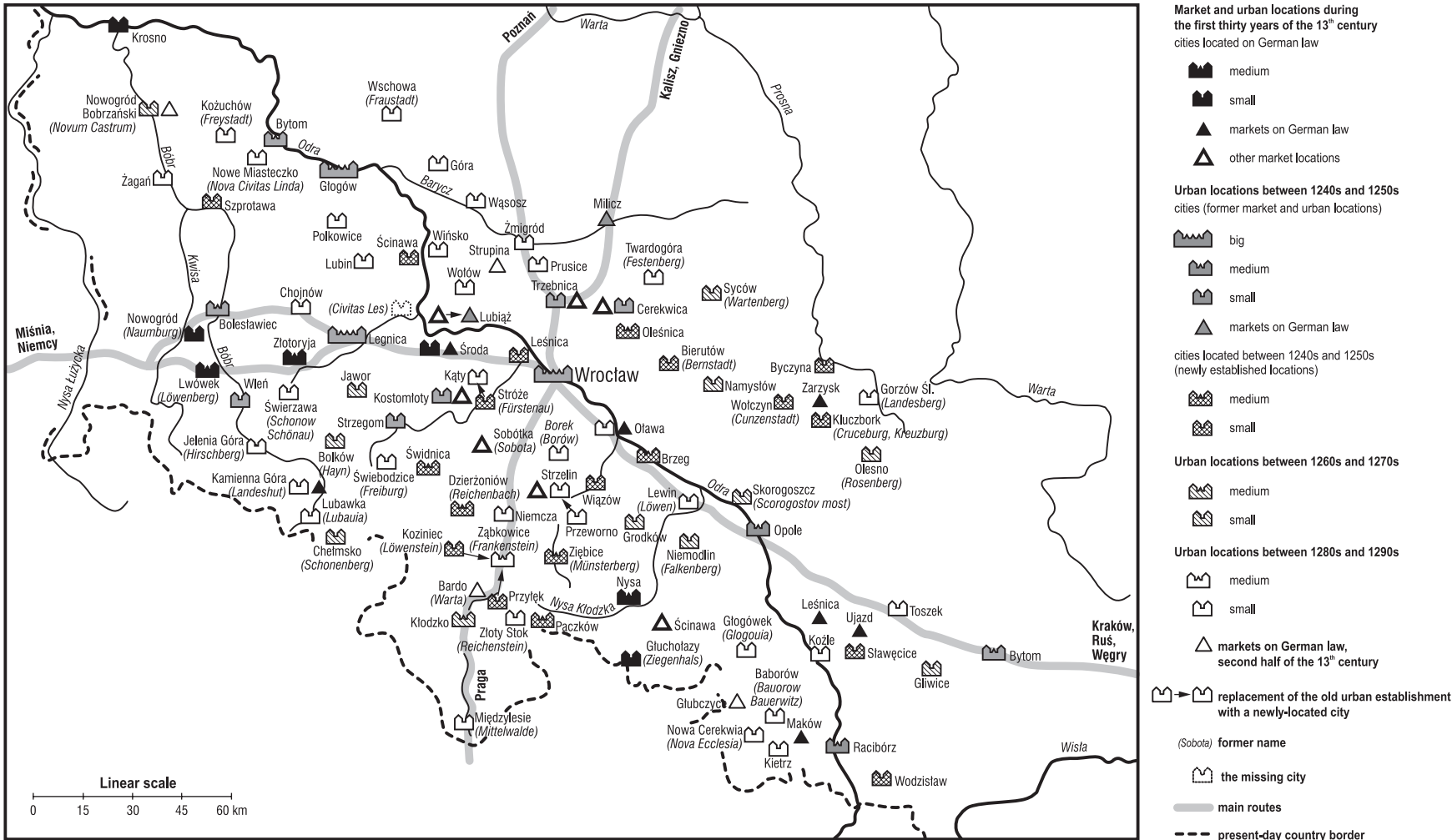
This question cannot be answered definitely. It seems that only an exchange of property between Henry the Bearded and the abbey of St. Vincent, which occurred in 1206, resulted in a marked change in Oława's fate⁵⁰. The duke gave to the Olbin-based Premonstratensians his estate of Psie Pole, which was adjacent to the monastery and covered the large area from the Widawa River to the Dobra Rivulet, together with the church and the local German settlers. In exchange he received *predium* – Oława with two churches, all income and benefits and the tithe *in circuitione prenominata*. However, the *extra circuitum* tithe, in line with the agreement, was still due to the monastery. The transaction involved two properties, encompassing, apart from a settlement with a church and its German population in the case of Psie Pole and two churches in the case of Oława, also more extensive rural regions and the associated income. However, the terms of the 1206 agreement do not mention any fair at Oława, which appear to have been an extensive rural estate at the time. It seems that it was only the new owner of Oława who contributed to the creation there of a permanent trading centre.

The reforms within the Oława *predium* – the laying out of lans and the settlement of colonists – undertaken by Henry the Bearded in the years immediately following his taking over of the estate, are referred to indirectly by three documents of Lawrence, bishop of Wrocław. In 1218⁵¹, the tithe due to the monastery at Lubiąż from the 'Germans from Oława', i.e. from the Oława property, in the form of six malters of grain, was to be received, by exchange, by Jakub, archdeacon of Wrocław chapter. As explained by the document, the amount of the performance was at that stage projected, not exactly specified exactly. In 1221⁵², Bishop Lawrence granted to the Hospital of the Holy Spirit in Wrocław, and in 1226⁵³ – to the monastery of the Holy Virgin Mary in Piasek in Wrocław, tithes in the actual amount of one measure of grain and eight measures of grain respectively. Those performances, which were at the disposal of Wrocław bishop, made by the 'Germans of Oława' were paid by the settlers from the villages belonging to the Oława estate. This is confirmed by a document made by Gertruda abbess of Trzebnica in 1234⁵⁴, who, with the consent of her father, duke Henry, in her own, monastery estate *grangii* at Domaniów near Oława, settled Germans, granting them rights such as *circa Olauam fruuntur Teutonici villani*. It also emphasised that they were subject to the court jurisdiction of the duke's commune head of Oława. Similarly, in the next year, Henry the Bearded, when releasing the Walloon settlers (Romani) from the village of Wierzbno near Oława from the burdens under Polish law, granted them German law, at the same time, submitting them to the jurisdiction of the duke and his commune head in Oława⁵⁵. As pointed out by Benedykt Zientara⁵⁶, in this way, Henry the Bearded created a 'separate district under German law, headed by the duke's commune head of Oława'. Its jurisdiction covered foreign settlers in villages, such as Wierzbno, that belonged to various owners – in this case, to the domain of Olbin-based Premonstratensians, or – like at Domaniów – to Trzebnica-based Cistercians. At the same time, the 'Romani' of Wierzbno were obliged to provide their annual tithes of two grains per lan not to Oława, but to the steward of the duke's court *in Visokebreg*, i.e. to Brzeg, which was about 15 km to the south-east⁵⁷ of Oława.

Less than 20 years later, in 1253⁵⁸, the abbot of the monastery of St. Vincent again subjected Wierzbno to German law. The function of the village head was to be held by a Jan, and the terms of the agreement, including remuneration and obligations towards the abbey, were specified in the charter. Higher instance court sessions were to be held at the village three times a year, presided over by the abbot or his representative. Thus, the monastery took over illegally, perhaps following a Tartar invasion, the court competence, and officially received it only in 1504⁵⁹.

The diplomas from the years 1234–1235, which attest to the fact that a commune head operated at the time, show his role in the higher instance jurisdiction of German law of the rural settlements near Oława. They suggest that he also acted as the town administrator. However, one should not expect the existence of a foundation charter for Oława. The earliest such municipal investments were done in Silesia and in other parts of the country under oral agreements⁶⁰; an exception to this is a 1237 document by Konrad I of Masovia drawn up for Płock⁶¹.

It should be assumed that not later than in the mid-1230s, the urban settlement in Oława was laid out, with a market square, major transport routes and living plots, which the new inhabitants acquired for hereditary possession. They certainly included Walloon settlers. They are mentioned in later sources, and their ethnic affiliation is indicated by their Roman names; sometimes the nickname *Gallici* hints at their foreign origin⁶². As noted by Rościsław Żerelik⁶³, not only the early dedication to St. Blaise of the parish

2. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland) study by M. Młynarska-Kaletynowa

church in Oława, but also the oldest town seal with an image of a cock – the Roman national symbol – on a document issued on 19 October 1334 attest to the existence of a sizeable group of settlers of Valloon weavers, who apparently played an important role in the medieval community of Oława.

Of note is the fact that after the defeat of Legnica in 1241, during the regency rule of duchess Anna, widow of Henry the Pious, and during the rule of their oldest son Bolesław II the Bald, as well as during the 17-year-long (from 1249) rule of the Wrocław district by Henry III, his younger brother, there are no duke's charters for the town of Oława that had been founded by Henry the Bearded.

The documents of Henry III that indirectly mentioned Oława and regarded its nearby villages were devoted to other issues. In a diploma dated 6 June 1250⁶⁴, the ruler allowed the monastery of St. Vincent at Olbin in Wrocław to grant German law to Sobocisko and Stanowice, two villages located near Oława and owned by the abbey, imposing on them the obligation to pay to the duke a rent in the form of grain from every lan of land under German law. The document made by the ruler the following year at Oława, where he went *pro quibusdam negociis terminandis una cum baronibus*, did not regard any local matters, but the witnesses listed in the document included Bertold, a parish priest of Oława⁶⁵. Two years later, on 20 January 1253⁶⁶, the priest, not only referred to as a parish priest of Oława, but also a duke's chaplain, together with his brother Zygfryd, a servant of Henryk III, were given two villages near Oława for their service and work for the duke: *Jacobi Domaniz* and *Zbachowicz*, which the donor joined into one estate called *Seifersdorf* (today: Zabardowice), allowing the beneficiaries to have a mill built on the Odra.

Apparently, Henry III was not interested in developing an urban centre, though it was situated on a busy route from Wrocław, which, as indicated above, split into two: to the south, towards the bishop's estate at Otmuchów and Nysa, and to the south-east, along the Odra River to Brzeg and further on to Opole and Cracow. Brzeg, where the duke's court had been located since the time of Henry the Bearded, was only about 15 km away in a straight line from Oława. That duke's seat, located on the edge of the district of Wrocław, bordering with the duchy of Opole, was regarded by Henry III as a convenient place for building an urban centre from scratch. He must have been particularly interested in that project, as in a 1250 diploma issued without no date of issue given⁶⁷, after an initial failed attempt by three founders: Henryk, village head *de Richinbach* (today: Dzierżonów), Gerkin *de Auro* (of Złotoryja), and Orthlif, decided to sell right of foundation of a town in Brzeg to a Konrad of Nysa – this time, the project ended in success. Oława, located too close to the capital in Wrocław, among areas flooded by the river, without any real development capability, undoubtedly lost to the newly founded town, which had been dynamically developing from the 2nd half of the 13th century.

Much more attention was paid to the town and its inhabitants by Henry III's successors – his son Henry IV the Right and Henry V, a cousin nephew from the Legnica line. The first one granted the burghers the right to use, in any way, the suburban fields, meadows, pastures, forests and thickets; the right is only mentioned in a later document, from 1291, issued by Henry V⁶⁸. Furthermore, in 1282⁶⁹, Henryk Probus allowed Oława's inhabitants to erect 12, and if need be even more, cloth stalls that would sell cloth cut by the ell. In this way, the duke limited competition in the retail trade in this valuable, essential article, and forbade weavers to sell cut cloth outside

the stalls in town as well as outside the town. Apart from this message that hints at the development of cloth making at Oława at the time, there is scarcely any information about the local trade or crafts. It is not known, for instance, how many active consumer production or trade facilities there were in the town; there is one mention from 1291⁷⁰ of a grant of the right to erect three new shambles, with the obligation to pay the duke three stones of suet as annual rent. We know much more about the use of the natural environment and so the town's resultant economic development. Oława's existence, as emphasised above, was, to a large extent, connected with water economy. In the town's immediate vicinity or sometimes even within its boundaries, there were built mills, probably not only for grinding grain, but also, for instance, fulling mills, mills for grinding iron ore or oak bark for use in tanning. We learn from the earliest grant of Henry the Bearded dated 1234 for the Premonstratensian nunnery at Czarnowąs that it was not the only facility near Oław at the time, namely *molendinum superius in Olaua*⁷¹. In a document dated 2 May 1295⁷², Henry V announced a transaction of purchase of a mill and a fish pond near Oława by Wilhelm, a Wrocław burgher, from a son of Eberhard Gallik, who bore the same name. The 14th and the early 15th centuries bring further information about operating mills, for instance about a floating mill on the Odra, mentioned in a document dated 25 January 1326⁷³.

An important aspect of the lives of Oława's inhabitants was fishery; both rivers and artificial reservoirs – ponds, which were set up in marshy meadows or old riverbeds, were used for the purpose. A lot of space was devoted to the matter in a right granting document dated 31 October 1291⁷⁴ of Henry V, who allowed Oława's burghers to fish in the Odra within half a mile from the town in both directions, specifying in detail the types of nets and other equipment to be used. At the beginning of the document, the ruler stated that the most important issue of the rights granted to the burghers was to set up town boundaries: *metas ipsorum et eiusdem civitatis sic distinguimus, ut ab ipsa civitate Olavia metae, quae Polonice graenizen dicuntur, usque ad campos villarum hic positarum usque Baumgartem, Iexendorff⁶⁶, Rosenhain⁷⁷ et Polonicalis Stinaviae⁷⁸ porrigantur*. Then, referring to the right to use the suburban land granted by his uncle Henry IV to Oława's burghers, he confirmed it. Much indicates that the boundaries had been set and the right to use the suburban land had been granted, which is referred to in the 1291 document of Henry V in open text, by his predecessor, Henry the Right. Of interest is the fact that Henry IV, when providing funds for the construction of the collegiate church of the Holy Cross in Wrocław⁷⁹, endowed it with, among other things, rents in grain from the villages listed in the description of the town boundaries presented by Henry V: *Baumgart*, *Jasowitz*, *Stinavia*, and in *Rosenhaim* the church received *plenum dominium et proprietates sex mansorum, que omnia olim ad parrochiale ecclesiam in Olauia pertinebant*. Already earlier, when Henry IV granted the right to trade in cloth at Oława in 1282, defined the notion of 'town space' when talking about trade in town and outside it⁸⁰.

In the last third of the 13th century, Oława, under the rule of Henry IV and his successor Henry V the Fat, seems to have been a spatially developed urban centre with a well developed economy, which apart from traditional cloth making, was based on the exploitation of the resources of the natural environment: agricultural resources from the area to the west of the town, water and forest resources from around the town and from the east. The town also earned profits from transit traffic, both from overland and river

transport. Probably, already during that time Oława operated a customs house, which was certified in 1317⁸¹. At the same time, as indicated by the sources, Oława was a centre of local administration. In the documents of Henry IV, the notion of *territorium Olaiuense* is used twice. In 1285, the duke allowed the monastery of St. Vincent to sell or to found under German law their estate at Miłonów, which was located *in territorio Olaiuensi*⁸². Similarly, in 1288, Henry the Right, when approving the sale of a certain number of lans at the village of Stanowice, defined its location as *in territorio Olaiuensi*⁸³. This notion was probably not an abstract notion that only referred to the location of a given village or town in respect of Oława. One can assume that Oława was a centre for an administrative and court unit that was referred to as such in a 1296 document of Bolko of Świdnica⁸⁴, who at that time ruled temporarily in the district of Wrocław on behalf of the minor sons of the dead Henry V. In the diploma, the duke certified a transaction of sale of, among other things, the allodium of *Thuderow* (today: Czadrów) *in districtu Olaiuensi*.

Oława, apart from a municipal commune head, who exercised the judiciary in the town and the associated district, also had a ducal court presided over by a *landwójt*: in 1291, the function was held by Gotfryd *de Lubavia*, awarded for his good service by Henry V with a permit to build three shambles in town⁸⁵.

Małgorzata Chorowska

A RECONSTRUCTION OF OŁAWA’S FOUNDATION PROGRAMME THE TOWN AND ITS AGRICULTURAL ENDOWMENT (A COMMENTARY TO PLATES 3 AND 4)

Oława is located on a flat promontory, which from three sides is surrounded by the waters of meandering rivers – the Odra and the Oława, their old riverbeds, ponds and boggy areas. In the Middle Ages, the ratio of the water-covered area to the total area near Oława was much higher than today. It can be said that water was a determining factor when setting field boundaries around Oława. The parcelling out of the very town resulted from its trading functions and the location of the main transport routes. This is why even a partial and approximate reconstruction of the topography of the area in question is helpful if one wants to understand the Oława foundation process. This has been done on the basis of two oldest measurement maps of Oława’s environs: one from 1810 and another one from 1810–1830, made by the Royal Building Inspector Tiede⁸⁶. Particularly the latter one, which covers the town, all its agricultural endowment up to the neighbouring villages – *Baumgarten*, Jaczowice, Godzikowice and Ścinawa Polska, has been of much use.

The riverbeds of the Odra and the Oława formed a shape of an hour-glass in the area. At the biggest narrowing point, it was only about 350 m wide, and then, towards the north and the south, it suddenly expanded. The promontory on which the town of Oława was founded, constituted its southern part. From the west and the north, it was closed with a bend of the Oława riverbed. The narrowing of the hourglass was also blocked with a sizeable pond, designated on the 1810 map as a ‘former Palace Pond’. It had been connected with a short canal with the Odra, but had been drained in 1807. Originally, it was probably a relic of the old Oława riverbed. From the east, the promontory was closed with the new Odra riverbed, which had meandered before, an Odra branch – the Młynówka, and a cluster of old ponds called *Młyński*, *Środkowy*, *Stock-Teich* and *Ścinawsko-Niemiecki*, from the end of the 18th century turned into meadows and pastures. Originally, they also formed the old Odra riverbed, which is confirmed by a map of F.B. Werner from the mid-18th century.

THE TOWN

Oława’s settlement centre, i.e. the town proper was threaded on the longitudinal Wrocław-Grodków⁸⁷ road (in the direction of Nysa and Otmuchów). It had a form of an oval with a length equal to 100 Flemish bars (10 ropes) and a width of 60 bars (6 ropes), which translates into an area of 2/3 of a small Flemish lan⁸⁸. The locations of the main roads were strictly connected with the transport route, which after going through the town, split into two directions. In the south of the town the streets joined each other navicularly, and then ran together towards the Brzeska Gate and two churches – a chapel of St. Roch and a church of St. Swierad (burnt down in the 14th century; located within the site of a later hospital), situated outside the defence wall⁸⁹. It is there that the road forked out – one road went on south to Grodków, and the other south-east to Brzeg. In the north of the town, the two main streets opened up into a perpendicularly positioned Zamkowy Square, and then a moat and a castle, which forced them to change direction to a perpendicular in respect of the Wrocław-Grodków-Otmuchów route and to go around the castle from the north. The deformation was probably created together with the castle in the 14th century. As a result, the new Wrocławska Gate was located in the shorter side of Zamkowy Square.

Before the castle was erected, Oława was probably a spindle-shaped, two-gate town, similar to Środa Śląska. The first Wrocławska Gate may have been situated on the road from Wrocław, on the northern edge of the later castle. Until archaeological excavations are conducted, the question about its exact location will remain unanswered.

Transport along the east-west direction, i.e. Strzelin-Oława and Oława-the right bank of the Odra, did not exert any distinct impact on the town’s shape. The road from Strzelin went through half of the village of *Baumgarten* and reached the Wrocław road at the crossing on the Oława River. Its direction did not correspond to the location of the 14th-century Wrocławska Gate, but rather its alleged predecessor on the Wrocław-Oława route. Certainly, the Odra was not crossed to its right-hand bank, i.e. to the castellan burg and the parish church at Ryczyn⁹⁰, very often, as no town gate was built in the eastern part of the town. However, some form of a small gate must have existed there as early as the Middle Ages, as a street connecting the market square, the suburbs and the Odra crossing was built. Such a gate is visible on the view plan by F.B. Werner from about the mid-18th century. An increase in the traffic in this direction most probably occurred after Namysłów’s foundation, which took place in the 1260s.

The centre of the medieval town was constituted by a trapezium-shaped Rynek square, approximately 87–97 metres by 112–150 metres. The dimensions were read from a modern town map presenting the post-war status of the Market Square frontages, 80% of which was created in the years 1960s–1970s⁹¹. After converting the measurements into units that were universally used in Silesia in the first third of the 13th century, i.e. a foot, corresponding to 31.3 cm, and a bar, which was 4.7 m long, they amounted to 278–310 feet x 358–479 feet, i.e. approximately 300 feet by 360–480 feet. The market square was located between two streets, which more or less copied the direction of the road connecting Wrocław and Grodków. The distance between them was not accidental, as it amounted exactly to 360 feet. This constitutes an exception against the irregularities of Oława’s layout. The eastern frontage of the market square had three passages of various width and gauge. The narrowest one was a nameless little street in the northern section, opposite the end of the western frontage of Krótka Street. The second, widest passage is the above-mentioned street that is today called B. Głowackiego Street, connecting the town with Rybacki (*Fischergasse*) Suburb in the east and an Odra crossing. The third one is a connector through which Starozamkowy Square and Słodowa Street (today: M. Kopernika Street) were linked with the market square. All three were rather accidental in terms of their geometry. Also the lack of symmetry in respect of the western market square frontage and its extension into Wrocławska Street, which were not crossed by any street, indicates that the eastern passages were cut through. Of note is also the fact that their exits into the market square were, at some point in time, blocked by the southern and northern frontages of the market square.

The spindle of the main streets were framed from the outside with long blocks of houses. Probably they were divided into kurias 60 x 180 feet, which is still visible in today’s town layout, in the area to the north of the market square. Below there is a table with widths of building facades converted into feet, where 1 foot = 31.3 cm. Several pairs of neighbouring buildings filled up plot fonts with a width of about 60 feet. Unfortunately, Oława has so few pre-WWII buildings that it has not been possible to check whether the assumption holds true on a sufficiently large sample.

house address	front width (m)	front width (feet)	total width of adjacent houses (feet)
Rynek 26	10.7	34	63
Rynek 27	9	29	
Rynek 28/29	16	30.5	51
Wrocławska 2	7,5	24	65
Rynek 35	6.5	21	
Rynek 36	7.5	24	
Wrocławska 4	10	32	60.75
Wrocławska 6	9	28.75	
Wrocławska 8	8	26	56.25
Wrocławska 10	9.5	30.25	
Wrocławska 12	9	28.75	54.75
Wrocławska 14	8	26	
Rynek 22	8.5	27	53
Rynek 24	8	26	
Rynek 25	15	48	60.5
przejście	4	12,5	
Krótka 1	9	28.75	60.75
Krótka 3	10	32	

The parish church of St. Blaise stood in a small square, which shared a corner with the market square. This solution, so typical of many medieval towns, in the case of Oława does not show a geometrical accuracy, as the church’s chancel was extended too much to the east, which broadened the south-western corner of the market square too much and shortened the western frontage of the market square frontage. A considerable disturbance in the regularity of the town’s layout can also be seen in its south-eastern region, near Starozamkowy Square (today: J. Sobieskiego Square). How-

ever, both of this elements of the town space were of a pre-foundation origin – the church, mentioned from 1201, had existed in the pre-town market settlement, while Starozamkowy Square may have been a remain of the court from the time when Oława had belonged to Piotr Włostowic. Perhaps it was the location of the seat of Oława’s commune head appointed by Henry the Bearded and confirmed in 1235⁹². To date, the hypotheses have not been proved by archaeological excavations.

The Late medieval Oława contained within the town walls two sections of separate origins and layout – the town and the castle. The town was created in the 1230s as an investment of Henry the Bearded connected with the route from Wrocław to Cracow. The castle was added to it in the second half of the 14th century – it operated as a stronghold and the seat of the dukes of Legnica and Brzeg. Earlier, Oława had no protection provided by a castle, as still in the first half of the 14th century, in the duchy’s fiefdom documents, it was consistently referred to as a *Stadt* (a town), not as a *Stadt und Haus* (a town with a residence, a town with a castle)⁹³. Also the results of archaeological excavations carried out within the castle located in the north of the town confirm its 14th-century origin⁹⁴. In the light of the above-mentioned fiefdom documents, it is doubtful whether Starozamkowy Square should be linked with the alleged 13th-century defence complex, which is supposed to have been located within the area of the early medieval Oława, and even more so with the stone structure mentioned by F. Lucae, allegedly standing there until the beginning of the 18th c., and then demolished⁹⁵. Also, the alleged castle did not include *Bocianego Gniazda* Tower (a crow’s nest tower), which on the axonometric map of F.B. Werner from the mid-18th century does not differ at all from the other three towers presented as forming part of the south-east section of the defensive town walls.

Although the castle was separated from the town by a moat, from the outside both these elements were encircled with a shared ring of wall and water moat. The wall was single, with a gallery and a parapet crowned with a crenellation; its eastern section was strengthened with densely spread small towers or buttresses (?), and the southern one – with quadrilateral towers. The presence of towers in the south was a result of the lay of the land. This was the only direction not cut off by water, from where an attack could be launched against the town. On an axonometric map of F.B. Werner from about the mid-18th century, one can see three quadrilateral towers located to the right of Brzeska Gate, while on an 1810 map of Oława – outlines of two towers to the left of the gate. The number and positions of the buttresses in the eastern section have been accepted on the basis of the 1810 map. The wall was then still well preserved nearly around the town and it was only there that square-shaped strengthenings 10–15 m apart were marked. The view plan by Werner shows two other such buttresses to the right of Brzeska Gate.

THE TOWN’S AGRICULTURAL ENDOWMENT

As the agricultural hinterland for Oława was used the land that wedged itself between the Oława riverbed and the series of ponds, which had originally been the Odra’s old riverbed. The three-field system was used, which was typical of lowland areas, that consisted in the division of an agricultural complex into three sections, subdivided into individual fields. The system called for a joint commencement of work and joint fallowing, and so for a land cultivation obligation. In the case of Oława, the land was divided into three rectangular sections. Their short sides on the east reached the line of ponds, and on the west – on the Oława riverbed. The 1810–1813 map shows very distinct lines perpendicular to the ponds that were used to measure the widths of the sections. The same units of measurement as those used for town parcellation were applied for the purpose – a foot equal to 31.3 cm, the rod *virga regalis* amounting to 4.7 m, and a rope (1 rope = 10 rods) equal to 47 m. The measurements of individual sections were as follows:

- the north section – 150 rods x 300 rods, i.e. a total area of 5 small Flemish lans,
- the north section – 180 rods x 300 rods, i.e. a total area of 6 small Flemish lans,
- the south section – 120 rods x 300 rods, i.e. a total area of 4 small Flemish lans; the section also divided lengthwise into two fields: one with a width of 90 rods and the other with a width of 30 rods, i.e. with areas of 3 lans and 1 lan respectively. The latter one, divided independently of the others into three separate sections, may have been a separate endowment, for instance for a commune head.

To the east of the town, there was the above-mentioned suburb with Rybacka Street (*Fischergasse*) that led to the Odra crossing (in the 18th century, there was a bridge there) and then on towards Namysłów. The street, with its adjacent living plots, looks like the central square of a nameless village. The suburb had a roughly rectangular shape, with an area of 1 Flemish lan (9 x 10 ropes). All in all, Oława’s agricultural endowment (*Stadtische Burger Aecker*) had an area of 16 lans. All together, with the town (10 ropes wide), the strip of land between the town and the north section (5 ropes), the suburb, some ponds and the entire farmland, occupied two squares with an area of 10 lans each, i.e. a total of 20 small Flemish lans. The town’s endowment also included meadows (*Stadtische Burger Wiesen*), forest pastures (*Hutung*) and the remaining ponds (*Stadt Teich*).

3. Oława. A town panorama, ca. 1709

At the beginning of the 19th century, burghers’ gardens were situated on the post-fortification land. It is not known where they had been originally. The town mill was marked to the west of the town, on the Oława River, while on the east, where the Młynówka and the Odra met each other, there operated a castle mill.

HYPOTHESES REGARDING OŁAWA’S SPATIAL TRANSFORMATIONS IN THE EARLY MIDDLE AGES

We do not know that the pre-foundation Oława looked like, but as early as the beginning of the 13th century, the existence of two churches, whose locations can be determined with a high degree of probability on the basis of later written sources, was attested. The church under the Roman dedication of St. Blaise was located where it is today, i.e. slightly to the west of the later marketplace. The church under the Slavic dedication of St. Swierad was situated within the grounds of the later hospital, which was south of the Brzeska Gate, where the road from Brzeg joined the Wrocław-Grodzów-Otmuchów road. The wooden church and hospital burnt down to the ground in 1429, and the hospital was turned into a fish pond and an animal shed. Both churches were then at the road connecting Wrocław with the castellan burg at Otmuchów. In 1223, the bishopric town of Nysa was built on the road as well. If the post-manor house location or the allodium from the time of Piotr Włost can be identified with the later Starozamkowy Square (which perhaps will be clarified by archaeological excavations that are to be conducted there), the churches would have been at the same distance from it – one towards Wrocław, the other towards Otmuchów.

‘The German rent from the lans from Oława’ granted by bishop Lawrence in 1218 to Wrocław’s hospital of the Holy Spirit were probably from those 16 lans laid out using the Flemish units to the south-west of Oława. The adjective *villani* indicates that Oława was then a village with contiguities. It was, however, laid out together with farmland lans, putting aside 5 ropes of width for the area around St. Swierad’s church, and the next ten for the proper settlement with the church of St. Blaise. Its characteristic shape, with a spindle of streets on the Wrocław-Otmuchów road (Nysa, Grodzów), makes one think of the *villa forensis* function. We do not know where Valloons, specialists in settling in boggy areas, were put within this complex. Perhaps in the later Rybackie Suburb, which was situated near the old Odra riverbed. The church of St. Blaise was pulled inside the settlement, just like the former mansion of Piotr Włost. The marketplace may have originally occupied the entire interior of the spindle. The town gates were in road forks at its both ends.

Oława received town rights in the years 1234–1235 at the latest. The spindle-shaped yard was reduced in size to the dimensions of a trapezium-shaped marketplace; the remaining portion was used for building houses⁹⁶. The spindle-like street layout was deformed about the mid-14th century, when a new castle was erected to its north. One of the consequences of the castle location was the transfer of Wrocławska Gate to the western side of Zamkowy Square.

Maria Frankowska

OŁAWA’S URBAN DEVELOPMENT

THE TOWN AFTER THE FOUNDATION – 13TH–14TH CENTURIES

The plan of the founded Oława tends to put in order previously developed land in accordance with the principles applied in towns at that time. The process was probably initiated when repairing the damage to the town after the Tatar invasion in 1241. From Rynek Square, with an irregular, trapezium shape, which had survived from the earlier period, ran two gate streets, along which passed the main transport route. Those were the following curved streets: Brzeska and Wrocławska. The north-east corner of Rynek Square was the starting point of a minor street, which was named Zamkowa (today: Krótka) Street probably as late as the second half of the 14th century, after the castle was erected. From the same corner, a nameless little street ran east. The long block of houses along the eastern frontage of Rynek Square was also cut with a street, which until 1945 was called Środkowa (today: B. Głowackiego). From the south-eastern corner of Rynek Square ran two streets: Słodowa (today: Tadeusza Kościuszki), parallel to Brzeska Street, and Łazienna (today: Mikołaja Kopernika). Łazienna Street consti-

tuted the southern border of the eastern Rynek Square block. It may have been called that after 1361, because in that year the duke allowed the town to open the first two bath houses (the name of the street means a ‘bath’)⁹⁷. The function of the streets going from Rynek Square east was probably connected with the traffic towards the Odra at a time when there were still no fortifications, i.e. until the early 14th century. Afterwards, they functioned as roads leading to the defence walls. The shallow single-facade blocks were not supposed to form back streets, except for Rzeźnicza Street, which was an auxiliary transport route and separated the two southern blocks of houses built in Rynek Square.

The houses of the eastern and western blocks in Rynek Square form relatively regular shapes. Some deformations of the blocks indicate unrecognizable elements of an earlier development. Of note is, for instance, the trapezium-shaped north block in Rynek Square and the wavering line of the southern boundary of the western block, which is a result of an earlier existence of a burial ground and some other land owned by the parish on the site.

Perhaps upon the foundation, there was a branch of the Oława to the north of the town, which was later used to fill up the castle moat. This would constitute a natural boundary of the town on this side, partly explaining the border line of the northern blocks.

In the northern and eastern parts of the town, attempts to introduce regular house divisions at the time of the foundation are visible; in the south-western part the oval space arrangement has been preserved. While the southern quarter adjoining Rynek Square shows a certain degree of regularity, the small block of houses separated from it by a back street called Rzeźnicza copies the oval shape imposed by Brzeska Street. The situation is similar in the case of the houses clustered between the eastern frontage of Słodowa (Tadeusza Kościuszki) Street and the western frontage of today’s Jana Sobieskiego Square.

Probably at the time of the foundation nearly all of the blocks of houses represented the single-frontage type of development, which is clearly visible still in the drawings of F.B. Werner from about the mid-18th century, and even partly on the site plan of the town from 1859.

The complex of houses located to the south of the block in Rynek Square is shown in one of the drawings of F.B. Werner, which takes account of the oval shape of the block; the drawing also suggests that it is subdivided into two smaller complexes (an eastern one and a western one). According to the drawing, there was a passage between them, which reached Rzeźnicza Street at the back on the axis of Brzeska Gate. The buildings from the east surrounding the passage formed a curve, along the southern section of Słodowa (Tadeusza Kościuszki) Street and Browarniana Street. From the west, a similar block of houses was being created along Brzeska Street. This spatial layout, visible in a drawing by F.B. Werner, is confirmed by a plan from 1859. The breaking of the southern line of the block on the axis of Brzeska Gate may indicate the existence of such a passage in the past. An additional argument would be constituted by the two plots occupying the entire depth of the block (which is unique in the case of this type of development). The other plots were probably grouped radially, imitating the curve of the two main streets: Brzeska and Słodowa (Tadeusza Kościuszki).

A proper development of Oława began in the last quarter of the 13th century. It left a visible trace in the form of a preserved chancel of the parish church. From that time (1282)⁹⁸ came the first market structures – 12 cloth stalls, and soon afterwards (1291) – another three fish stalls⁹⁹. They were certainly made from wood and were impermanent. In the second half of the 13th century, there was also a duke’s mint, probably located next to the parish church¹⁰⁰.

In a document from 1291, the duke defined the boundaries of Oława’s lands (fields, meadows, etc.) that extended from the town limits established at the time of the foundation¹⁰¹. No mention of defence walls indicates that Oława was still an open town at the time. They were erected in the early 14th century. The castle, located to the north of the developed area, was certainly built when the fortifications were being constructed. This is attested to by the fact that the walls surrounding the castle premises and those connecting it with the town were created at the same time, which has been confirmed by archaeological surveys. It cannot be ruled out that the above decision, made because a castle in the north provided better defences as a result of the lay of the land there (a pond and possibly an Odra branch), was taken when the town became the second residence of the Piasts of Brzeg and Legnica, i.e. about 1311¹⁰².

One thing is unquestionable: the 14th-century town walls show irregularities at two locations, which indicates that they had to be adapted to the structures that already existed there. A detailed analysis of the very fortifications was done by K. Bimler, having access to much more extensive historical substance than we have today¹⁰³. He concluded on the basis of the preserved fragments that the Gothic walls had originally had battlements. They were about 8 metres. Their thickness varied between 0.90 m and 1.25 m.

According to the map by von Säbisch from 1633, in the south the town had six towers, while there were four in a drawing by F.B. Werner from about 1750. Apart from them, there is also a ‘a crow’s nest tower’. K. Bimler also draws attention to the existence of guardian turrets, whose traces were still to be found at his time. As a result of archaeological excavations, in the eastern section of the wall, relics of semicircular towers have been found,

4. Oława. A sketch of a town panorama from the north-west, 1760s.

which confirms the information provided by modern time plans. There were two gate towers (Brzeska and Wrocławska) and Odrzańska door in the defence wall. A three-storey, quadrilateral Brzeska Gate had an arch passage and, like the other towers in the southern part of the wall, was covered with a pyramidal roof; they also constituted the town’s dominant features.

On the north edge of the town, within the walls of the later castle, there was a quadrilateral gate tower with a three-metre-wide entry; it provided the castle with a transport route towards the old road leading to Wrocław, which was independent of the town’s Wrocławska Gate. In the Middle Ages, it must have had a form similar to that of the remaining gate towers. Odrzańska Door, depicted in drawings by F.B. Werner and on the map by Tiede, functioned as a less important passage to the castle pond and the nearby gardens and fields. Along the defence wall, there ran a road that enabled traffic and necessary access to the wall during a defence of the town. The road has been partly preserved in the layout of some of today’s streets.

During the reign of duke Ludwik I (1359–1398), in the south-western corner of the trapezium-shaped yard, a Gothic style castle was built; apart from the above-mentioned entry from the north, it also had an entry from the south (from the side of the town). In the castle yard, there were probably also wooden auxiliary structures. 1455 saw the erection of a castle chapel by the northern section of the wall¹⁰⁴.

The construction momentum, whose important element was the erection of defence walls, was not hindered by a fire in 1353. In the same year, Oława was granted the right to open a town hall cellar licensed to sell beer and wine, which indicates to us the date of construction of that structure, so important to the town¹⁰⁵. In 1353, a hospital chapel of St. Barbara was erected to the south-east of Brzeska Gate, which suggests that a hospital existed there at the time¹⁰⁶. In the second half of the 14th century, there occurred an increase in the number of market square structures (a document from 1362 mentions 15 meat stalls, 15 shoemakers’ stalls and 16 bread stalls). In the same year, the town obtained the right to open two bath houses¹⁰⁷, whose locations are not certain. Perhaps they were located near the defence walls, in the south east, in Łazienna (today: Mikołaja Kopernika) Street. In 1370, Rynek Square received a cloth hall, town scales and another ten stalls clustered in the mid-Rynek Square block. At the time, first masonry burgher houses were built, whose existence has been confirmed by archaeological surveys. There is no doubt, however, that most of the houses in town were still wooden.

Most probably the 14th century saw the beginnings of first suburbs. In 1361, the first, permanently operating ferry across the Odra was put into service; this event should be associated with the creation of the section of today’s Bolesława Chrobrego Street between today’s Odrzański Bridge and Młyńska Street. This would be the former road connecting the town and the crossing, which then went on to the north-east, towards Oleśnica and Namysłów. Still in the 18th century, it was called Pieprzowa Street (*Platea Piperis, Pfeffer Gasse*) – after the exotic products brought by merchants by the Odra. The road led through an area with urban-type houses that was known as Odrzańskie Suburb in the 19th century.

Along the main route that forked towards Grodków, Nysa, Brzeg and Opole, inns, smithies and homesteads started to be located; their presence had traditionally been connected with heavy traffic roads. This probably was the beginning of the later Grodkowski Suburb (today: 1 Maja Street). The same must have happened in the case of the former Wrocłowski Suburb.

There were two mills operating on the Oława River: a town mill – mentioned in 1353, and a church one – mentioned in 1400¹⁰⁸. To the north-west of the town, there was a village of *Baumgarten* (no Polish name), known from documents from 1291, which extended along today’s Lipowa Street. Probably to its south-east, where the distance between the Oława and the Odra is the smallest, there was a connection between the two rivers, used from 1291 to fill up the moat around the town, while the canal (mentioned

from 1334) was used to regulate the water level in the Oława; for this reason, the town was obliged to keep it operational. There was another mill on the Odra (mentioned in 1377), in the eastern part of *Baumgarten*, which was purchased by the town a year later¹¹⁰.

The 15th century was to the town a period of failures and bad luck. Wars, famine and epidemics depopulated the town and were not conducive to any major building undertakings. From that time comes the lower part of the tower of the parish church of St. Blaise, the already-mentioned castle chapel, a Polish church demolished in 1822 (named after the fact that the services were held in it in the Polish language). In drawings by F.B. Werner it is situated at the defence walls, just before the western elevation of the parish church, and is depicted as a small, towerless building covered with a saddle roof.

Marta Młynarska-Kaletynowa

OŁAWA’S POLITICAL HISTORY SINCE THE 14TH CENTURY UNTIL 1ST HALF OF THE 18TH CENTURY

The changing political fate of the town of Oława from the first decades of the 14th century until the dying out of the Piast dynasty (1625) reflects the restless history of the region ruled by Henrys and fragmented into provinces. Following the death of Henry V the Fat in 1296 and a short guardian rule of Bolko of Świdnica, the district of Wrocław was taken over by the three sons of the dead duke. The joint rule of the brothers lasted for a short time and the combined duchy of Wrocław and Legnica was divided at the beginning of the second decade of the 14th century. The oldest brother, Boleslaw III, named later the Wasteful, was given the region of Legnica and Brzeg with Oława. The duke, as indicated by his nickname, is known for his wastefulness, not only in respect of the town, but also the entire land he had inherited. The bad financial condition was accompanied by an unfavourable political situation throughout Silesia, which was a result of the decisive hegemony of power of John of Bohemia (John the Blind). This led to the resignation from independent rule by the duke of Legnica and Brzeg as well as by other Piasts ruling in Silesia. On 9 May 1329, Boleslaw III was granted his hereditary land as fief by the Bohemian ruler. This arrangement was repeated twice in respect of John of Bohemia – in 1331 and 1343, with the participation of duke Boleslaw and his son. In the fief acts concluded, Oława was referred to as *Olow die stat*, i.e. a town with no fortified seat of a duke, which most probably did not exist at the time.

The inheritance after Boleslaw III was divided between his two sons – the younger, Ludwik I, received Oława, and his over 30-year-long rule (1361–1398) was a period of town development. The duke was a wise ruler and a good administrator. During his time, the town council, with a mayor and councillors, whose existence is confirmed by an earlier document from 1317, obtained a hereditary function of a commune head. It existed at Oława, as we know from an indirect source, as early as 1324. On the occasion of the purchase of the function of a commune head we learn about the endowment of the urban commune head. This included: 1/3 of the income from exercising the judiciary, 1/6 of the rents from the farmland (fields and gardens) cultivated by the burghers; the commune head also owned some trade and production facilities in town: 16 shambles, 16 bread stalls and 15 shoemakers’ stalls. Furthermore, he had two bath houses and the floating mill on the Odra, which was referred to earlier.

After the death of Ludwik I, the duchy of Brzeg was divided between his two grandsons – Henry IX and Ludwik II¹¹². Oława together with Niemcza, Lubin and one half of Chojnów was obtained by the first one, and after his death – his sons Waclaw and Ludwik III (in 1420). As a result of yet another division of the duchy after the death of Ludwik III between his heirs – Henry X and Jan, Oława was passed on to the former, who ruled over it until his death in 1452. Afterwards, Oława got into the hands of his brother Jan – only for a short time, until his death in 1453. His widow Jadwiga (a daughter of Ludwik II, duke of Legnica) acted as a regent on behalf of her minor son Fryderyk I, who became independent already in 1455.

The first half of the 15th century was a period of political shake-ups and long-term financial problems of several generations of Piast dukes that ruled at Oława. The Hussite war, which reached Silesia in 1428, caused a significant damage to the town. Another defeat occurred during the Polish-Bohemian war caused by a negative reaction of Silesian rulers to the fact that Casimir Jagiellon wanted to become Bohemian king. The troops of both sides approached Oława, and the intervention Polish units, who were launching an attack from the direction of Great Poland, burnt it down.

Despite those political shake-ups and financial problems of Oława’s rulers, during the reign of Fryderyk I, the town was recovering from the massive damage sustained during the Hussite Wars and the intervention attack of the royal troops of the Polish king. After the death of Fryderyk I, the region was inherited by his sons: Fryderyk II and Jerzy I. After a short common rule, in 1504 the inheritance was divided, as a result of which the

younger Jerzy I received Oława together with Brzeg, Strzelin, Niemcza, Kluczbork, Byczyna and Lubin. In 1503, still during the reign of Fryderyk I, the developing town was totally destroyed by fire. It was rebuilt over 20 years later, after the death of Jerzy I (1512), when the town was taken over by his brother, Fryderyk II, duke of Legnica.

The battle of Mohacz with Turks in 1526 and the childless death of the young Bohemian king Ludwik Jagiellon on the battlefield was an event that changed the course of history not only for Bohemia but also for Silesia. The Piast rulers of the land became liegemen of the Austrian Habsburg dynasty that had been called to rule Bohemia.

Fryderyk II, who ruled Oława from 1521 to 1547, was a very good administrator and he also pursued an ambitious foreign policy, which was independent of the Habsburgs, forming an alliance first with his brother-in-law Sigismund I, King of Poland, and after the death of his wife – looking for alliances at the court of the Hohenzollerns. ‘His external political activity was accompanied by a drive to strengthen the duchy’. He is regarded as one of the most outstanding Silesian Piasts; his policy had positive consequences for the very town of Oława and the whole region.

After the death of Fryderyk II in 1547, the district of Brzeg, including the towns of Brzeg and Oława, was ruled for 39 years by Jerzy II, known as the Black or the Wonderful. Just like his father, he was active in external politics. To main good relations with the house of the Brandenburgs, he married a daughter of the Brandenburg elector. Also as a liegeman of the Habsburgs, he did not neglect his obligations, assisting the emperor in connection with the threat of a Turkish invasion. He also established contact with Poles, and during the passage through Silesia to Poland of Henry III of France to the coronation ceremony, he accompanied the future monarch together with a military escort on horses. He made a huge contribution to the development of education and culture in his district; he erected the Renaissance castle in Brzeg.

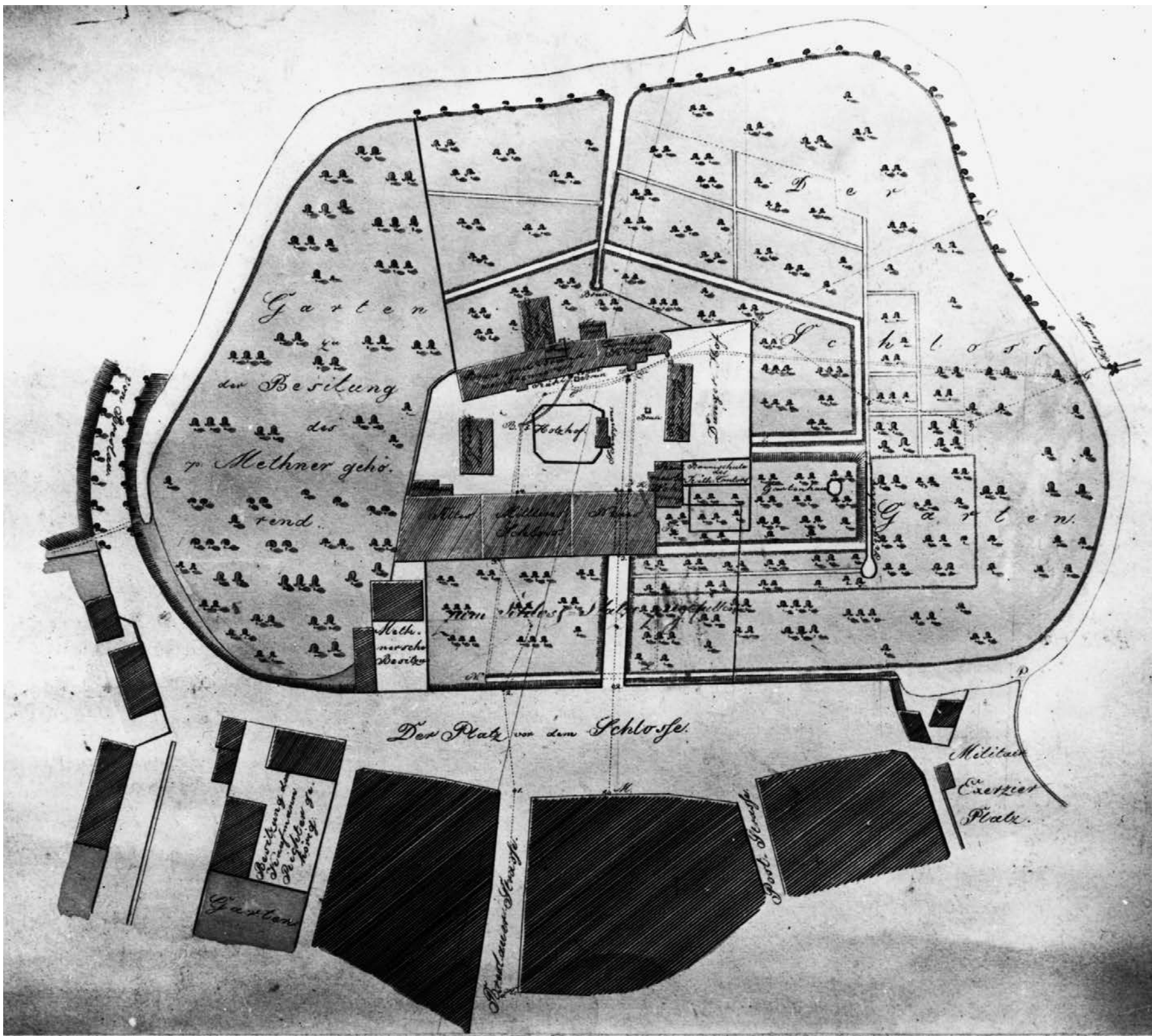
The two sons of Jerzy II – Joachim Fryderyk (1586–1602) and Jan Jerzy (until 1592), when ruling independently in the district of Brzeg, made Oława their capital, leaving the castle at Brzeg to their mother Barbara. After the deaths of his brother and mother, Joachim Fryderyk moved to Brzeg, and in the last years of his life, after the death of Fryderyk IV, duke of Legnica, he became the ruler of an extensive duchy, and at the same time, he was appointed Silesian district governor (*starosta*) by the emperor. He had a chance to strengthen economically and organisationally the land that belonged to him, including Oława and its hinterland.

After a seven-year-long regency, the older son of Joachim Fryderyk, Jan Chrystian I, ruled in the duchy of Brzeg, which for thirty years (1609–1639) also encompassed Oława. Well educated outside his native Silesia, he was an enlightened ruler, and during the Thirty Years’ War, showed sympathies to the ideas of Protestantism, and together with his brother Jerzy Rudolf, duke of Legnica, adopted Calvinism. In 1617, he was appointed the general district governor of Silesia, but after the Protestants’ defeat at Biała Góra, he resigned. The changeable fate of the Thirty Years’ War did not bypass Oława. The winning party at the peace negotiated at Prague in 1625 was the Austrian emperor. Jan Chrystian rebelled against his superior and emigrated. He passed over the rule to his older son Jerzy III and settled in Ostróda in Ducal Prussia, where he died after several years, in 1639.

Jerzy III, just like his father, was very well educated, had travelled extensively in Europe, gaining experience that would come in useful when he took responsible positions as a ruler in the future. As a result of divisions between the brothers Ludwik and Chrystian, Jerzy III received the duchy of Brzeg with a large portion of the district of Oława. Emperor Ferdinand III appointed him, just like his father before that, general district governor of Silesia. Representing the interests of the Habsburgs in Silesia, he also headed the Superior Office, and because of a threat of a Turkish invasion, he took active steps to prepare Silesia against it. After his sudden death in 1664 and the death of his second brother Ludwik IV in an accident, the district of Brzeg, with Oława and Brzeg, and the district of Legnica came under the rule of Chrystian II (1654–1672).

The new ruler was very interested in the economy of his duchy and worked hard to improve the welfare of its inhabitants after the damage and losses inflicted by the war. He was also very much in favour of promoting Calvinism in his duchy. His strong ties with Protestantism proved a hindrance when he tried to be elected king of Poland; despite a significant advantage, i.e. his descent from an ancient family of the Piasts, he lost to Michael Wisniowiecki. He died unexpectedly in 1672, orphaning an almost twelve-year-old, only son Jerzy Wilhelm. The young duke, after studies at the University of Frankfurt on the Odra, approached Emperor Leopold I, who allowed him to make an oath of fealty and then appointed the young duke his diet commissioner at the meeting of the rulers of Silesian districts. Any further plans of the last Piast from the Silesian line of Jerzy Wilhelm were stopped in the autumn of 1675, when he fell ill and died after less than a year of autonomous rule in the duchy of Legnica and Brzeg. He was buried in the mausoleum of the Piasts in the church of John the Evangelist in Legnica¹¹³.

In 1677, the Emperor granted duchess Ludwika, the widow of Chrystian and the mother of the last Piast –Jerzy Wilhelm, the right to rule Oława until her death. Until then, i.e. 1680, she governed the town, and for the last three years of her life, the castle was her seat. Attempts to take over Oława were unsuccessfully made by August, a son from the second mar-

5. Olawa. A site plan of the royal castle, ca. 1800

riage with duke Chrystian, and by the Sobieski family – for the oldest son Jakub, as his chances to be elected, like his father before him, were slim; the Saxon elector Augustus II the Strong enjoyed a much bigger support of the influential circles in Poland. The issue of Olawa for duke Jakub became more realistic after the battle of Vienna on 12 September 1683, whose hero, although underestimated by the Emperor, was his father, king John III Sobieski. The Austrian side proposed that duke Jakub should marry a sister of the wife of Emperor Leopold I, Hedwig Elisabeth of Neuburg, a daughter of Elector Palatine of Neuburg. The dowry of the bride, according to a written contract, amounting to a specific sum of florins, was to be a form of a pledge on Olawa and its district. Jakub Sobieski and his family were to settle in the castle of Olawa, renovated and taken care of by its recent user, duchess Ludwika. He was not allowed to keep any armed guard. Jakub's wedding took place in 1691 in Warsaw, and he and his court settled in Olawa six years later. The presence of many people living in the town or its environs is regarded by Krystyn Matwijowski as a town-creating factor, which had a conducive impact on the development of trade and services at Olawa¹¹⁴. Prince Jakub conducted a lively cultural, social and political life. A special reason for dabbling in politics occurred, when 1700 saw the outbreak of the Great Northern War. There emerged new chances to compete for the Polish throne, with the backing of the interested Charles XII, king of Sweden. The hope disappeared, when Jakub and his brother Konstanty were kidnapped by Augustus II the Strong and imprisoned away from Olawa for two years. 1717 saw a conflict between Jakub and Emperor Leopold I due to an unsuitable – in the latter's opinion – choice of husband for one of Jakub's daughters. The dispute was serious and fraught with consequences, as the Emperor is supposed to have ordered prince Jakub and his family to leave the castle within eight days. A commuted sentence allowed Jakub's wife Hedwig to live until her death at Olawa, where she died on 10 August 1722, while Jakub moved out for good in the autumn of 1734 and died three years later at Żółkiew, the family estate of the Sobieskis¹¹⁵.

Following a short Austrian rule at Olawa in the years 1737–1741, there broke out the first war for Silesia between the Habsburgs and King of Prussia Frederick II, who during the First Silesian War gave Olawa, which had been occupied by Prussian troops, to his general H.A von Kleist.

Rafał Eysymontt

THE ARCHITECTURE OF THE TOWN OF OŁAWA¹¹⁶

THE CASTLE

Over the centuries, the castle at Olawa was changing its architectural character. Unfortunately, its medieval or Renaissance parts have not survived, and the later one – a Baroque section from the second part of the 17th century – was significantly altered in the 20th century. The castle, located near the northern edge of the wall-surrounded town, near the Olawa River, was probably erected between 1359 and 1398, during the reign of Ludwik I, duke of Brzeg.

Not much has survived from the medieval castle, although still in the 1950s photos were taken of a rectangular passage gate tower and a fragment of a castle wing. The medieval structure was a typical castle forming part of an urban system. Its main defence section was also part of the town's external walls. Its silhouette was dominated by a tower, and the living and utility wings, having perhaps a wooden or wattle-and-daub construction, were located inside the town walls. In order to imagine the shape of the castle at Olawa, of use might be the Silesian analogue structures, for instance the castle at Jawor, also situated in a corner of town fortifications or the left-bank castle in Wrocław known from iconography. According to K. Bimler, the Gothic castle was partly a masonry, and partly a wattle-and-daub structure¹¹⁷. The wing intended for women, a so-called *fraucymer*, may have been entirely a wattle-and-daub structure. Along the northern and western sections of the walls, there were located kitchens, bakeries, laundries and bath houses; to the east of the big northern tower, there was a chapel of St. Barbara. The eastern part of the yard was used as a utility area. There were stables, barns and servants' quarters there. The residential wing, located to the south of the yard, can be described on the basis of the basements that were still existing at the time of K. Bimler, the plan by Tiede from 1784,

6. Olawa. The castle, ca. 1750

and 18th century town drawings. It was a two-storey structure, both of which was divided with wattle-and-daub walls into three chambers. In the central room of the ground floor there was a porte cochere – a vestibule; the last two big room in the east of the second storey were used as a dining room and a drawing room – a *Festsaal*. The castle, as it was located on the road between Brzeg and Legnica, duchy capitals, had to be used for residential purposes.

In 1541, the Gothic castle was demolished¹¹⁸. Jerzy II, duke of Brzeg, the initiator of the Renaissance-style redevelopment of the castle at Brzeg, as well as Niemcza and Wołów, began the erection of a Renaissance castle on the site of the demolished southern wing of the Gothic one. In connection with the work, in 1543 there was a mention at Olawa of master Jakub of Milan, who was perhaps the famous builder Jakub Parr, known for instance from the Renaissance redevelopment of the castle at Bolków. The construction was continued when Olawa became the seat of Jerzy II's sons – Joachim Fryderyk and Jan Jerzy. In 1588, master Bernard Niuron from northern Italy, an author of the design for the expansion of the town hall and the church of St. Blaise at Olawa, started to work there¹¹⁹. Other workers who participated in the construction work in the years 1584–1600 include: bricklayers Caspar Klette and Hans Luks (in 1597, bricklayer Hans Luks, most probably the court bricklayer at the time, became the godfather of Joachim Fryderyk's daughters). From 1593, the interior was decorated by Jakob Knobloch. The residential wing, located in the south-western corner of the fortifications, was composed of twin, parallel, joined buildings with gables. The wing received a typical double window openings, and its walls were covered with sgraffito. As it follows from the reconstruction of the structure made by K. Bimler, in the ground floor contained a big vestibule and next to it, a 'court chamber', which was used as a duke's chancery. On the upper floors, there were three large halls, which were reputedly used not only by the duke's family, but also by Olawa's merchants. The staircase, as shown in the plan by Walentin Säbisch, was in the north. In the second half of the 17th century, it was incorporated in the width of the new wing, which was connected with the construction of a corridor linking the older building with the 17th-century section. During the Renaissance redevelopment, in the northern part of the yard, a new, utility wing of the castle was erected. The only part of the structure that has survived is the sgraffito-covered tower, in 1588 covered with a Renaissance come, demolished in the 20th century, and also the original Gothic wall that surrounded the entire estate. The building must have been rather impressive, as in 1620, it was visited by Emperor Frederick V.

The next material transformations of the structure took place in the second part of the 17th century, when the castle was taken over for residential purposes by Krystian, duke of Legnica, Olawa and Brzeg, a grandson of Joachim Fryderyk, which was in 1650 – this is the origin of the historical name of this part of the castle – *Christianbau*¹²⁰. It was then that the residence became Early Baroque in style, which arrived in Silesia, just like the previous epoch, via Italian masters. A new, two-storey pavilion, annexed from the east to the Renaissance part became the core component of the edifice. The construction began in 1659 and was supervised by master Carlo Rossi of Como, who having worked at Olawa for nearly 15 years, was granted the title of Duke's Servitor, and in 1672 took steps to obtain the master title from the masonry guild at Nysa. From 1661, the construction staff also included: Carlo Serena – a stonemason, Joachim Possariano –

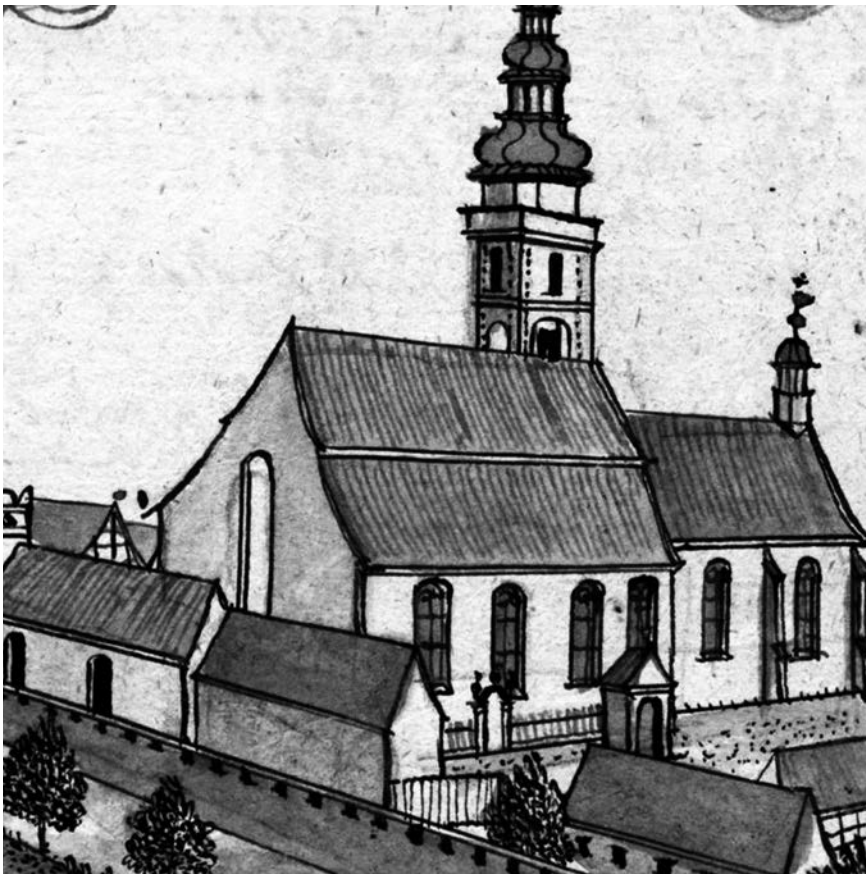

7. Olawa. The castle, a bird's-eye view, ca. 1750

a master stonemason, and Andreas Cornelis – a stonemason, and, what especially important during the Baroque period – stucco artists. The contract regarded two structures – one with 40 windows and 13 doors, and another, small one with 32 windows and 15 doors. This probably refers to the castle's southern wing and a redevelopment of the northern wing, perhaps known as the 'women's wing'¹²¹. The undertaking was treated very seriously, as – according to the contract – the feudal obligation was made use of. The inhabitants of Byczyna and Kluczbork had to make their carts available to the duke. An extraordinary, Italian-style building was crowned with a terrace, on the balustrade of which there were vases. Inside, there was a hall with life-size figures, covered – according to written sources – with magnificent wall papers. A small garden was also set up. During that time, the former chapel in the northern part of the yard was redeveloped, receiving Baroque stuccowork. This is how it was described by F. Lucae¹²²: '... in the church, next to which a tower with a clock, a blue interior, simple, and only a pulpit, duke's box and many gilded elements. From 1618 the church was empty, and in 1655 repaired by Krystian. You can walk to it via a covered porch from the royal chambers...'. The castle chapel of St. Barbara, referred to by F. Lucae as a 'church', was probably built in the 14th century, perhaps during the reign of Duke Ludwik I (1359–1398). From 1534 it was an Evangelical church, and in the years 1587–1595 – a reformed Lutheran church. Then, for 50 years, the church stood empty, and only regained its glory at the time of Duke Krystian. Until 1680, it was used by Evangelicals, and then, once again, Catholic Mass was said there. It was purchased by the Catholic parish in 1829. Because it was neglected, in 1836 it was sold to the brewery owner, who redeveloped it entirely.

In the northern part of the yard, there was also an 'armoury with cannons and double arquebuses'. In the years 1665–1671, Michael Ziegler, and then Krystian Marienberger also expanded the defence system around the castle. The next expansion of the castle at Olawa, in the years 1673–1680, was undertaken by Duke Krystian's widow, Duchess Luiza. A new, eastern part of an equal width, although slightly higher was built next to an Early Baroque wing, which was a dozen or so years younger. The new section was called *Luisenbau*. Its entrance portal comes from 1675 and bears the inscription: *Moenla siC aVgVsta noVat LoVIsa regenDo/ FinlIt. aMplIfiCet natVs ab uXore Datus* – 'this building was renovated by Regent Luisa and completed by he. It may be expanded by her son'. The inscription was in fact a chronogram which denoted two dates: 1672 and 1675 – the beginning and the end of the principal stage of the work. As seen in 18th-century drawings by F.B. Werner, the new part of the castle had architectural divisions slightly different than those of the earlier structure. According to K. Kalinowski, an expert on the 17th-century Baroque in Silesia, it was made by the very Carlo Rossi, who was also the author of such objects of the Early Baroque as the chapel of the Holy Sacrament in Wrocław's cathedral, the mausoleum of the Silesian Piasts at Legnica or the Jesuit collegium at Nysa¹²³. During that second phase of the construction work, the terrace of the older part of the castle was also redeveloped according to a model similar to that used in the case of the castle at Toszek erected by master Serena. The location on it of a wooden pavilion made it look like a southern European residence, for instance 16th-century papal villas and Roman palaces. From the yard, the three wings: the Renaissance one, Krystian's and Luiza's ones were joined by loggia, a characteristic feature of the architecture in the south of Europe, which also served as a yard corridor joining individual internal rooms of the older and younger wings¹²⁴.

The architecture and external ornamentation of the edifice, which belonged to the Early Baroque period, characterized by relatively shallow ornamentation and clear, linear divisions with a so-called superposition of the architectural order, from the Doric to Corinthian order, and a big order on the last two storeys, was still based on the Italian Renaissance models. This means that being one of the earliest harbingers of the Baroque style in Silesia, the new part of the castle did not contrast very significantly with the previous, Renaissance part of the building. Inside the new wing, there was a representative hall, devoted to the glorification of the ancestors, adorned with unfortunately non-extant life-size polychrome figures of Piast dukes, including Duchess Ludwika and Duke Krystian from the years 1673–1675, executed by Domenico Antonio Rossi, the principal plasticatore in the workshop of his father Carlo Rossi (Domenico is also known as the author of the modifications to the ballroom at Książ, and to the castle chapel at Żmigród in 1683). Work was also done here by stucco artist Johan Jäger, perhaps the author of the decoration in the mausoleum of the Piasts at Legnica – Matthias Rauchmüller, as well as carpenter Georg Kaltenbrunn and bricklayer Christoph Keitsch. The hall decoration, which 'resembled a church', as remarked by F. Lucae, was probably to inspire the last Piast, Jerzy Wilhelm, to take over the political inheritance after his Piast ancestors. The new wing also had Ludwika's parlour with stucco decoration executed by Jan Jäger. The old castle yard, from the time of the earlier structure, was surrounded by stables, the old chancery and *Rentkammer* (a tax office), a kitchen, a bakery and a church. The extraordinary character of the castle at Olawa was described in 1689 by the author of 'Silesian bizarre peculiarities' as follows: 'The new edifice looks decoratively because of an Italian pavilion placed on top, with big windows, in which one is able to walk. From the yard, there are two-storey galleries, via which one can enter the interiors, wide and comfortable stairs from polished stone from Przeworno near Strzelin, similar to alabaster. A large dining room, occupy-

8. Olawa. The parish church, ca. 1750

ing the entire width of the new wing, with a painted ceiling, life-size family figures, polished stone sculptures standing on either side, mirror floors and magnificent wall papers... In another big hall, resembling a church, life-size polychrome white-marble figures of Luiza and Krystian in natural colours and ducal clothes.¹¹²⁵

The redevelopment of the residential wings had to result in a strengthening of the castle's fortifications, which in 1689 were described as follows: 'From the other sides, the castle is surrounded by marshy moats, quite strong bulwarks, with a simple curtain and bastions in the corners, surrounded by palisades or chevaux de frise. To the west of the castle, where slaughter houses and laundries are located, one walks through a covered gate onto a bridge and over moats to Wrocław's suburb and a stone causeway to the Odra'.

This means that Olawa was an important object in terms of Early Baroque architecture. In 1680, upon the death of the mother of the last Piast, the castle became the property of the Emperor, and four years later – of Jakub Sobieski, who took it over through his wife, Jadwiga Elżbieta, a daughter of Elector Palatine, who lived here until 1734. In 1741, the castle was visited by conqueror of Silesia Frederick the Great. Three years later, a field hospital was set up in the castle, and in 1761 – a field bakery. In line with an order of the Prussian king, in 1764, the ramparts around the castle and the town were removed; the land was planted with mulberries, and the castle started to be used as a silk manufactory¹²⁶. In the early 19th century, it was also used as a grain store. In 1829, its part was given to the Catholic church, and another one was used for education.

Unfortunately, the oldest part of the castle at Olawa did not survive the 19th century because of its poor state of repair. In 1831, the demolition of the western and central part (*Christianbau*) of the castle wing started. A drawing of the Catholic church, built from a part of the castle buildings, was executed by royal building director Karl Friedrich Schinkel, who altered the design of the local builder Held, and ordered that its location be shifted so that it was situated along the axis of Wrocławska Street. The construction lasted from 1833 to 1835¹²⁷.

In 1836, the church was consecrated and dedicated to SS Peter and Paul. Upon the consecration of the new structure, the former castle chapel in the north of the yard was transformed into a police station. Most of the church's interior decoration comes from 1836. Inside the church there probably stood the extant Baroque stone figures of saints (currently in the attic), which may come from the chapel located in the north of the castle yard.

In 1928, the church of SS Peter and Paul burnt down. During the next reconstruction, the church's new interior decoration was created, and a tower was built next to it in 1938. The church's high altar comes from 1934. The murals, which possess certain features of painting in historical styles, and allude to the times of Georg Pencz and Albrecht Dürer, and modernism as well, were executed by Ludwik Piotr Kowalski – a painter from Wrocław Academy of Fine Arts, also known as KO.

Serious damage was also done in the last days of WWII in the eastern part of the edifice erected by Duchess Luiza, which resulted in a later, nearly complete transformation of its interiors. Only small fragments of Early Baroque tablatures survive. 1976 saw the collapse of the tower – the last surviving element of the northern castle wing.

THE PARISH CHURCH

The church of St. Blaise (today: the parish church of the Mother of God of Consolation) comprises, among other things, a Gothic chancel, perhaps from the end of the 13th century. From this first structure there survive some

architectural details: an Early Gothic vault responds (the present-day stellar vaulting comes from the 15th century) and an external frieze from crossing ogives, as well as a three part tracery and a trefoil rose window. The time of construction of this part of the edifice is also attested to by buttresses at the corners of the chancel at an angle of 45 degrees and the Gothic brick bond. Still during the Late Middle Ages the tower between the body and the chancel must have been built, which is indicated by a partly bricked up tracery in the east elevation of the tower and the sacristy.

A Gothic chancel is adjacent to a Renaissance pseudo-basilica body (i.e. a body whose nave is slightly higher than the aisles and without its own lighting). It was erected on the site of a demolished Gothic structure in the years 1587–1589 by the workshop of Italian master Bernard Niuron¹²⁸, referred to in the church chronicle as Bernard the Italian, the court architect of the Piast dukes Jerzy II and Joachim Fryderyk. The temple was remodelled to be used for Evangelical services (from 1534 to 1699 it was Evangelical, and between 1699 and 1707 – Catholic), obtaining an extraordinary and nearly model shape for performing a typical preaching function. The north aisle, located opposite the pulpit, was divided into two storeys, and the entire structure was covered with groin vaults with transverse arches, dividing individual spans with prominent lesenes. During the remodelling by Niuron, a Renaissance portal of the northern vestibule was created. Also the little church bell over the chancel comes from that time. In 1634, a large part of the church burnt down, but must have been reconstructed fast, because as early as 1642, there is a mention of its having been looted by Swedish troops. In the next year, the tower received two small bells and in 1679 – a large one. In 1692, it was crowned with a ball, which attests to the completion of the dome construction. The ball and the cross on the new dome was gilded and the galvanized sheet metal roof was painted green. In 1886, the Renaissance dome from the end of the 17th century was replaced with a Neogothic one designed by secret advisor Adler. It was then that the tower reached a height of 61.8 m. In 1804, under the supervision of the royal building inspector Tiede, known as the author of one of the town's oldest maps, the church's roof was repaired once again. In the 19th century, considerable changes were made to the church's furnishings.

THE CHURCH OF ST. BARBARA, THE CHURCH OF ST. ROCH

Before Brzeska Gate there once stood the chapel of St. Barbara¹²⁹, mentioned in 1385 as a hospital chapel, *capella infirmorum*, when Ludwik I, duke of Brzeg, handed over its rent. The chapel was immortalized in a view of the town from the years 1538–1539, as a structure covered with a steep roof¹³⁰. In the years 1602–1604, the site of the former chapel was occupied by the church of St. Roch, which operated as a chapel on a Polish cemetery¹³¹. The simple architecture of this single-space structure, which was originally covered with a ceiling, indicates that it may have been built quite early, in the 17th century. Remodelled in the Baroque style in 1707 on the initiative of Duchess Jadwiga Elżbieta v. Pletz-Neuburg, a wife of Jakub Sobieski, the church has a single-space interior covered with a ceiling, with a separated chancel closed on three sides, behind which there is a sacristy. During the Baroque remodelling, tabulatures that enriched the side elevations were executed. From the west, the temple was adjoined by a porch with a curved gable, and from the east a sacristy was erected in the second half of the 19th century.

9. Olawa. A Catholic cemetery church, ca. 1750

The foundation of the temple's Baroque altar is connected with the Baroque figure of St. John Nepomucene from 1706, which stands next to the church and was executed by an artist who signed his name as 'F.F'. In 1935, the church's burial ground was liquidated.

THE CHURCH OF ST. JOSEPH

In today's Żołnierza Polskiego Street, there is a small church of St. Michael erected in 1877 as an Evangelical temple for the Prussian military garrison¹³². It was reconsecrated and dedicated to St. Joseph in 1974, after it was reconstructed following the damage suffered during WWII.

THE POLISH CHURCH

We know some other churches, which do not exist today, only from old descriptions. Among them was a burial ground 'Polish church', located next to the parish church, which was described in 1689 as follows: 'to the north of the parish church stands a Polish church with a big priest's house and a school, which church was repaired by Duke Chrystian'. Still depicted in a drawing by F.B. Werner, it was destroyed during the Hussite Wars. In 1822, it was demolished and its altar was moved to the sacristy of the parish church. The site of the former church was used for a new pastor's house, and in 1826 the site of the former priest's house of the Polish church was taken by another house of the pastor and the teacher of the Evangelical temple – the former parish church of St. Blaise.

THE CHURCH OF GOD'S MERCY

In 1989, in the west suburb of Olawa, in today's Zaciszna Street, there began the construction of a church of God's Mercy, which was consecrated in 1991. The work on the temple, as it so often happens nowadays, done with substantial assistance of the parishioners, is nearing completion. The structure, visible from the road between Wrocław and Olawa, designed by architect Ferdynand Wiśniewski, based on a stellate plan, and its silhouette resembles a rising bird. The interior architecture, in line with the recommendations of the 2nd Vatican Council, emphasizes the contact between the faithful and the altar by surrounding it with galleries that open towards it.

THE TOWN HALL

As in a majority of Silesian towns, the construction of the town hall in Olawa is connected with the creation of the town council. The first mention of a small, three-member council comes from 1317. The town hall was built in the middle of the market square, next to an earlier cloth hall, which we know already existed in 1282, and stalls, already mentioned before 1291. In 1353, a wine cellar at Olawa was mentioned. It was frequented by merchants who visited Olawa, which was also helped by the fact that in 1348 Olawa was granted the right to trade in salt, in 1364 to hold a fair, and in 1370 the right to build stalls and chambers in which cloth was cut. Unfortunately, we do not know what the first Gothic structure looked like. We also do not know whether it was a masonry or wooden building. The Renaissance town hall was erected in 1585 as a work of architect Bernard Niuron, and its tower can be seen in the town's panorama from 1539. The structure burnt down in 1634, and a replacement was built in the years 1661–1668 (according to another chronicler, in 1665 the town hall tower was repaired)¹³³. It follows from 18th-century descriptions and a drawing by F.B. Werner that it was a single-wing building, with an elongated plan, with an ornate triangular gable in the middle of the south elevation, which was divided by pilasters. From the north, the town hall was adjoined by a number of stalls, which are partly surviving; their present condition reflects their 18th-century remodelling. The structures were crowned with Baroque gables, and indicate their original function by their smaller size and a simplified plan. The most significant element of the block in the middle of the market square was a high tower covered with a two-clearance dome, with a clock described by 18th-century travellers. During the full moon, the clock shows a full face of the moon, every hour – a cock and a hen, and every quarter of an hour the death figure moves the scythe, and King Solomon with a sceptre utters inaudible words. The clock, commissioned in 1680 by Duchess Ludwika Anhalt, the mother of the last Piast, Jerzy Wilhelm, was executed until 1718 by three watchmakers in turn: *Sallat* (salad), *Kraut* (cabbage) and *Riebe* (beet). In 1792, the clock face was renovated, which is attested by a gilded date placed on it.

In 1823, the town hall was remodelled in line with the principles formulated for such public buildings by Karl Fryderyk Schinkel and in accordance with his corrections. The town hall design was ascribed to Fryderyk Schinkel. No proof for this has been found so far; what is more, Wrocław's archive has a drawing of the facade design, signed rather illegibly by a Maurer or Mrauer¹³⁴ in 1823. Also a detailed chronicle of the town from the period, written by a Winter, who was connected with the town's authorities, does not mention Schinkel as the designer of the town hall or a slightly later church of SS Peter and Paul, which was also ascribed to him. A stylistic analysis of the two structures indicates a cycle of influence of the artist.

The old building was demolished down to the basement. The new one was widened in respect of the old one, and at the same time, three former stalls to the west of the structure were pulled down, thanks to which it was possible to make it seven ells and six inches wider, as a chronicler wrote. The foundation document was set in the pillar to the left of the entrance and in November 1824 the town council held its first meeting in the new seat of the municipal authorities. A characteristic feature that monumental-

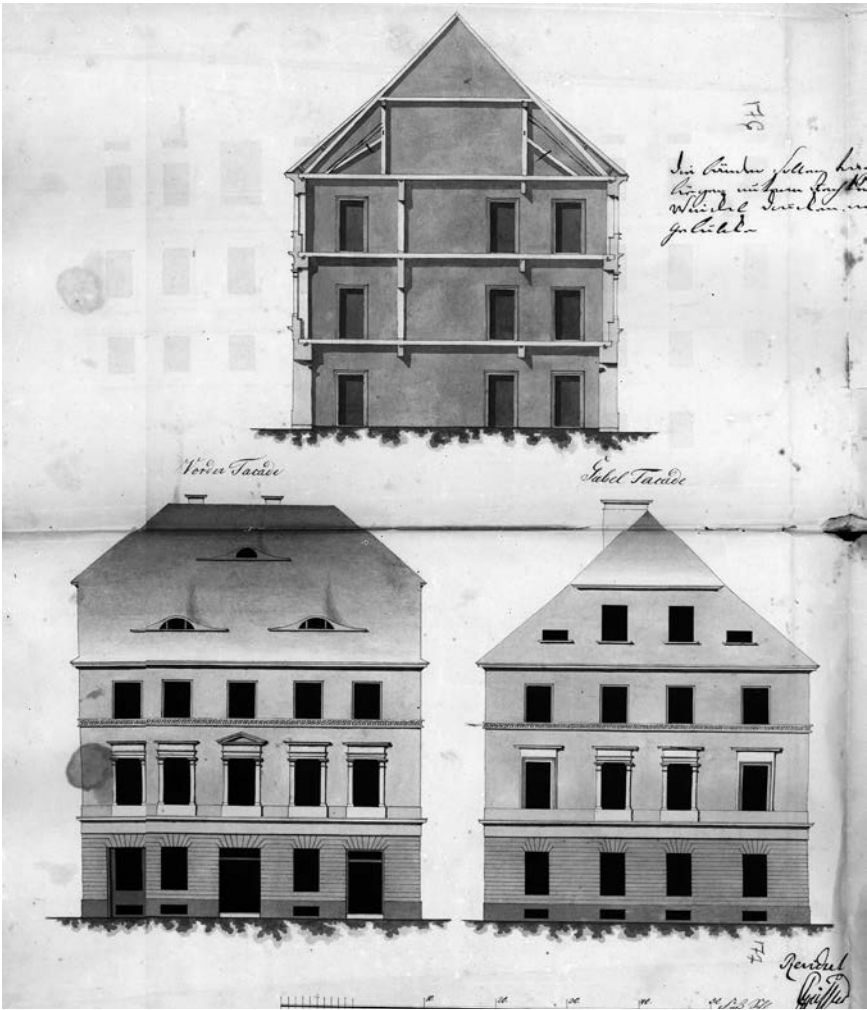
10. Olawa. The town hall and its surroundings, ca. 1750

ised the town hall mass was a centrally placed three-axis projection with doubled, sectionally closed windows, crowned with a low, triangular gable with a frieze, considerably simplified in the 1930s. Unfortunately, the former furnishings of the structure's interior have not survived. In the big hall of the town hall there were once portraits of the last Piast Jerzy Wilhelm, and on either side of it – portraits of Austrian rulers Josef I and Charles VI. In the years 1910–1915, the town hall interior was remodelled; from that time comes, for instance, the staircase. The only old element that has survived on top of the building is the coat of arms with a rooster against a red background, with an inscription *Sig. universitatis vivia Olaviensum*. The next renovation took place in 1924. Since 1935, next to the town hall has stood a flogging pillar, which used to be in front of the castle square. In 1997, a Baroque figure of St. John Nepomucene with an inscription of thanks for saving the town from being flooded was placed next to it.

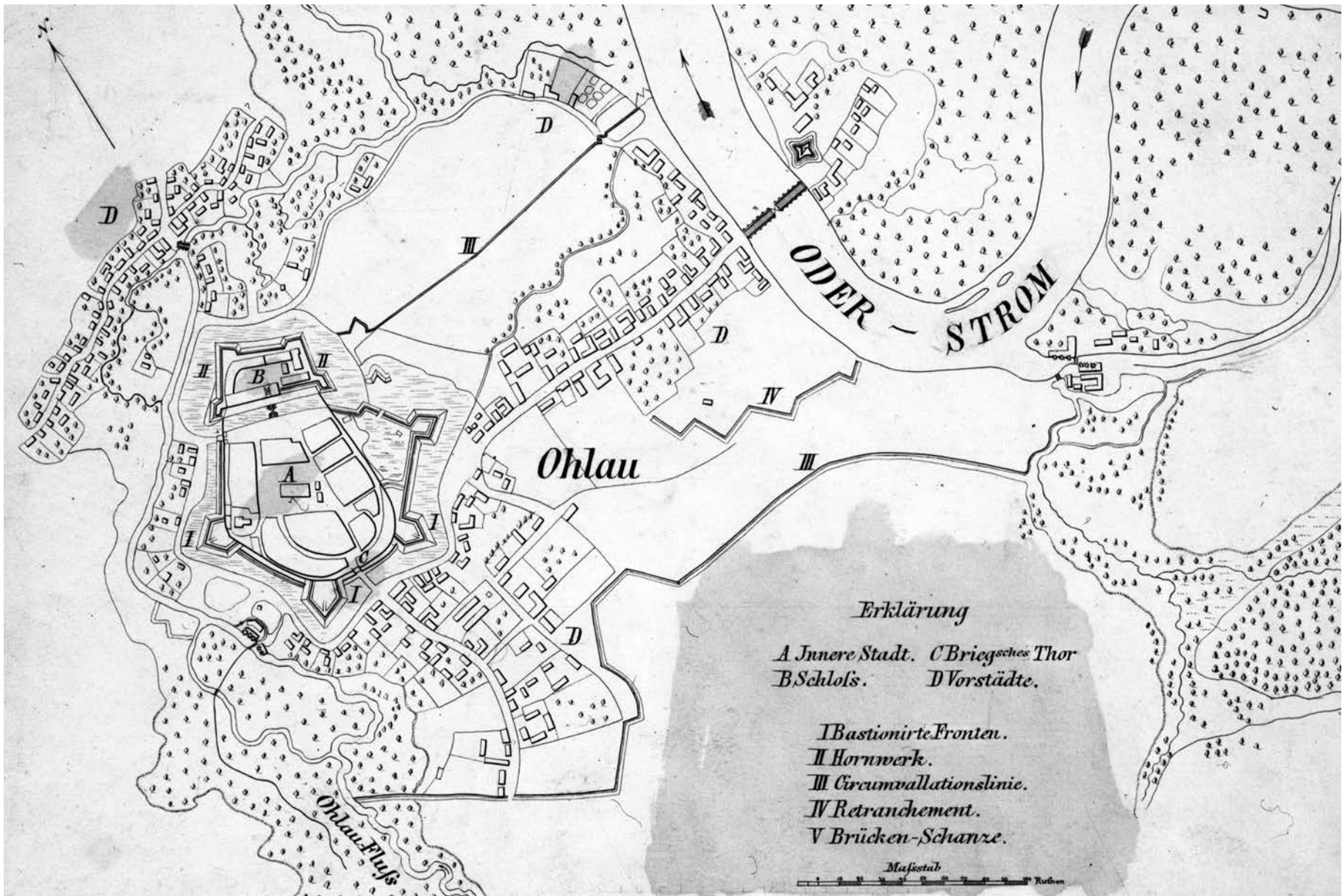
SECULAR ARCHITECTURE¹³⁵

The oldest existing buildings at Olawa date back to the Renaissance. At Rynek 12 (currently the building of a state school of music), stands one of the more interesting burgher houses in the town, which belongs to the rare type of semi-detached houses (Wrocław, Nysa). They were built in the 16th century on peculiar, irregular plots, one of which is to be found in the south-east corner of Rynek square. The interior, in which relics of 14th-century brick and stone walls have been discovered, indicates – according to some scholars – that the first wave of at least two-storey houses was built in the town very early. In the 17th century, the building was remodelled; the staircase vaulting shows that this part of the building came most probably from the end of the 16th century or the early 17th century. The 1st-storey vaulting comes from the 18th century. It was then that another remodelling work must have been undertaken; also the decorations on the main facade come from the same period.

We know that masonry buildings in Olawa's Rynek existed as early as the 17th century. According to a description of Rynek Square by F. Lucae: 'On a quadrangular Rynek Square, surrounded with masonry building on

11. Olawa. A design of a (nonsurviving) house of builder Lasgott, 1822, Karl Gottfried Geissler, Arch.

12. Olawa. A town map, 1675

all four sides, stands a town hall, renovated in 1667, with halls inside and a clearance tower, on which musicians can stand, adorned with an accurate clock. Under the town hall, there are cellars, where both locals and visitors can drink pleasantly. Hedwigerisch's big house with a ducal coat of arms over the entrance; since 1621, the duke's mint in it, and opposite Rynek Square a tax house and the House of the National Estates at the church's entrance. The other masonry (stone?) buildings have strong arcades (Passage); there is good beer and food there.¹³⁶

One of the earliest Renaissance residential buildings is the one at Rynek 24, with a curved, triangular gable. From about 1600 comes the building at today's 8, Wrocławska Street, with a curved gable and rustication on the ground floor. Some buildings, like the one at 9, Brzeska Street, have well-preserved 17th-century vaults in the cellars, halls and staircases. In one of the basement rooms there is a net vault with bosses that imitates a medieval one. The oldest buildings in the town include some located in Zamkowy Square: No. 16 – a house erected in the 2nd half of the 19th century on the ruins of a former castle wing, No. 24 – with an 18th-century portal, according to some, constructed in the 17th century. It still has inside fragments of a Baroque, marble, two-colour floor.

The most famous surviving Baroque building at Olawa is, already mentioned in old guidebooks and in the inventory description of Hans Lutsch, the chemist's at 25, Rynek Square – today housing the Civil Registry Office. The earliest elements of the building, mentioned in 1594, are fragments of a Renaissance portal in the back facade as well as the cellar vault. In 1659, the building was remodelled, which can be concluded from a working permit issued by Duke Krystian; some of the vaults come from that time. A thorough remodelling took place during the Prussian era in the years 1742–1746. A deep, three-bay structure has a palace-like interior layout. The building is covered with a mansard roof, and in the facade axis there is a Baroque portal and a gable crowned with stone vases. The building still has its original entry door, wrought iron, decorative transom and a plate, decorative, metal door to the cellar.

Another Baroque building – at 29, Rynek Square – comes from the 1st quarter of the 18th century. Of special interest are Olawa elevations with high pilaster gables crowned with segment pelicans (as in the building at 36, Rynek Square) or with a gable crowned with a triangular pelican (as at 2, Wrocławska Street). The elevation decorations show Late Baroque elements from the turn of the 19th century.

Old guidebooks to the town also mention a commanding officer's seat in the south-east corner of Rynek Square. One of them also talks about a mint's house – a mint (for some time an inn *zur Alte Münze*), which was erected in the 16th century; this was connected with the right to strike coins that the town received in the years 1586–1602 from Duke Joachim Fryderyk. The new construction was started in 1621. Two years later, the mint was closed down, and in 1643, the building was transformed into a tobacco manufacturing plant (*Tabakspinnerei*), and then an Austrian imperial tobacco manufactory.

Some of the buildings still indicate their earlier plot divisions, although their facades disclose later remodellings. In Rynek Square, the original plot divisions with narrow facades are visible in the case of the buildings at 4, 27 and 28, Rynek Square. They are typical, three-axis buildings located on the sites of former wattle-and-daub houses known from a drawing by F.B. Werner.

In Brzeska Street, there is a row of eclectic four-axis and four-storey buildings. The most interesting of them, at 13, 15 and 19, Brzeska Street, show medieval plot divisions. The layouts of some of them – at 21 and 23 (buildings with a depth of two bays, with a narrow connecting entrance hall) – are medieval or early modern.

Masonry buildings were also to be found on the town's outskirts as early as the 17th century. Beautiful granges in Wrocławski and Brzeski Suburbs were described as early as by chroniclers Lucae and Henelius at the end of the 17th century and in the early 18th century. They survive, for instance, in the form of a Baroque granary with a curved gable at 18, Lipowa Street and, next to it, a residential house from the early 19th century with a mansard roof, eyebrow dormers and a pelican.

At the present-day 6, Piastów Square, to the west of the church of SS Peter and Paul, stands a building from the late 18th century, which was owned by the brewery owner for some time.

Olawa's architecture is characterised by the stylistic variety and architectural phases typical of other Silesian towns and cities. Buildings with peaked roofs are typical of the architecture of the early Prussian state, constituting a uniform town planning and architectural composition appropriate for the period; such buildings are to be found at 12, 13, 14, Starozamkowy Square, 29–31, Brzeska Street – a long, classical building with oxeyes over the entrance axis, or in Maksymiliana Kolbe Square – the former brewery buildings. Of interest are also the former town prison from 1833 (today 1, K. Miarki Street). The period architecture was greatly impacted by military construction. In 1824, Olawa received a new garrison field hospital and stables (today 19, Bolesława Chrobrego Street). Classical in nature are also the buildings of the former pastor's house, located next to the parish church, dating back to 1822 and 1826. Among the buildings from the early 19th century, there stood out the House of the National Estates, erected in the years 1828–1831 in the west frontage of Rynek Square, next to the parish church, unfortunately destroyed during WWII¹³⁷. Reportedly, Prussian King Frederick the Great lived in it. From there, he commanded several military operations; it was also there that the famous Prussian cavalry general, Graf von Seydlitz, died. Typical of the period is also the building at 29/31, Brzeska Street, erected in the years 1825–1859, partly on the site of the former prison near Brzeska Gate.

Classical buildings from the early 19th century also stand outside the town centre. The same style was adhered to when the Olawa 2 sluice complex at 41, Zwierzyniec Wielki was built. The construction of the colony started in 1784, one year after the opening of a new sluice on the Odra¹³⁸. Worth noting is also the mill complex at today's 5, H. Sienkiewicza Street,

with an administrative building from 1839. The former roadhouse from the first half of the 19th century is to be found at today's 7a, 11 Listopada Street; it has a lovely decoration with putti and fauns. A typical suburban farm with buildings with pélican roofs was erected about 1830 at today's 3, Lipowa Street.

The 1860s saw the ultimate formation of the Oława-type building originating from the previous era, characterised by a rusticated basement, similar to that from the 1820s/1830s. We know it largely from preserved architectural designs, for instance that of a non-extant building at 3, T. Kościuszki Street¹³⁹. Initially, as it is seen in building designs (e.g. from today's Brzeska Street), the facades had almost no stucco decoration; when it appeared, it was relatively rich (with floral ornaments and acroteria). This type of decoration, enriched with figural motifs and women's heads, overtook facades principally in the 1870s. From 1864 comes an interesting design of a Rynek Square building of a merchant and a copper product manufacturer Dettmar, which was originally located near a non-surviving 'Black Eagle' hotel. Adjacent to it, a small stall with a scroll saw decoration was designed. It is an interesting example of small architecture, whose ephemeral presence also affected what streets and squares looked like then¹⁴⁰. In the first half of the 1870s, facades of newly erected buildings usually had various projections and bay windows and in the 1880s/1890s – brick decorations.

A certain homogeneity of the architecture at Oława in the second half of the 19th century, as in the previous period, was a result of the monopolization of design by a group of local builders. Sometimes, houses were designed by their owners, perhaps even not connected with the building guild. The town lacked investors with an ambition to have a villa or an edifice erected to a design of a famous architect from outside Oława.

The application of historical styles in the architecture of the 2nd half of the 19th century is reflected in, for instance, a Neo-Renaissance villa with a portico at today's 28, J. Piłsudskiego Street; in a building with a Neo-Renaissance gable at today's 10, 3 Maja Street; with a building with a bay window and prominent rustication in the lower part of the facade at today's 11, 12, 1 Maja Street; and the primary school in today's Bolesława Chrobrego Street. The French Neo-Renaissance court building from multi-coloured face brick, covered with a mansard roof, is located in today's 19, 1 Maja Street, and is characterized by a richly decorated interior. A two-family villa in today's 35, 1 Maja Street was erected in a similar style¹⁴¹. The most impressive buildings from red brick, dating back to the end of the 19th century, are: the post office building in today's 21, 1 Maja Street, with allegories of communication and electricity in the setting of the clock over the facade, and a Neo-Renaissance hospital in 1, St. Roch Street (about 1890). The same material was also used to erect some industrial buildings: a slaughterhouse complex in today's 30, Rybacka Street from the years 1891–1892. The most interesting in the complex, in terms of mass, are the buildings of the cold store and shambles. Of note is also the water tower in Piastów Square. The District Court building, in today's 11 listopada Street, is Neo-baroque. The *Seydlitz Oberschule* middle school from 1904 in a corner of Zamkowy Square was built in the North Neo-Gothic style.

The architecture from the beginning of the 20th century is represented by the Art Nouveau buildings in today's 1 and 2, Spacerowa Street, with rich masses and picturesque balconies, that date back to about 1910. There is also an edifice erected during one of the last phases of Neo-baroque, from the same year, in today's 2, Przyjaciół Żołnierza Street. A rather avant-garde modernist style, resembling that of the buildings built in Wrocław by a famous architect and town planner Ernst May, is represented by the buildings with centring roofs in today's 10/11, Różana Street.

The Art Deco style was used when building in 1928 the Evangelical school at Zwierzyniec in today's 8, Władysława Sikorskiego Street, with facade panels decorated with geometricized floral motifs and a peculiar, low, softly outlined, triangular gable. Another important interwar object is the sports stadium built in 1927 to a design of Building Councillor Knobloch, surrounded with avenues and alleys. The industrial buildings of extreme importance to the development of the town in the 19th and 20th centuries include the iron bridge on the Odra from 1898¹⁴² and the 1919 sluice for river trains, as well as the Oława foundry buildings¹⁴³.

Maria Frankowska

OŁAWA'S URBAN DEVELOPMENT (16TH–20TH CENTURIES)¹⁴⁴

THE TOWN IN THE 16TH CENTURY

The beginning of the 16th century did not indicate the development of the town to take place in that century. A fire in 1502, which destroyed half of the buildings in the town, was followed by years of prosperity. The Renaissance features of the town were nearly completely obliterated by events in the next centuries, when historical buildings were either destroyed or deeply transformed. That is why Oława's development during that pe-

riod can mainly be traced on the basis of information passed on to us by chroniclers, sometimes supported by relics of buildings, of which most often only basement survive.

Until 1540s, no major town construction projects were undertaken. Probably, that period was entirely devoted to the reconstruction of houses after the fire referred to above. First construction projects were started not by the town authorities, but by the duke. 1540 saw the creation of the duke's new mill on the Odra in today's Zwierzyniecka Island. Five years later, the first – certainly wooden – bridge on the Odra connected the two banks of the river, replacing the ferry that had operated there from the Middle Ages. One of the duke's first construction projects that had a direct impact on what the old town looked like was the redevelopment of the castle that started in 1541¹⁴⁵, and then the erection new bastion fortifications around the residence about the mid-16th century. The engineers credited with that are: an otherwise unknown master Tomasz and, possibly, duke Friedrich von Heydeck (or Hardeck). An outline of the 16th-century fortifications of the castle was passed on to us by von Säbisch on a plan from 1633¹⁴⁶. It was then that the four corner roundels, with a projection of an elongated ellipse, were erected. At the same time, the castle moat was widened; from the north, it rather resembled a large overflow area, while from the south, i.e. from the side of the town, it reportedly had a width of 60 metres, counting together with the wall parapet.

We learn about the very first municipal building project as late as 1548. It was the redoubt hall (*Tanzhaus*) – unfortunately, we do not know where it was located or what it looked like. This indicates that nearly all the first half of the 16th century was probably devoted above all to the reconstruction and remodelling of burgher houses. The richest of them, located near Rynek Square and in main street, were probably masonry structures. Another important building initiative was the erection in 1585 of a new town hall, which probably involved making use of the walls of the medieval structure. As a symbol of municipal power, the town hall, just like the castle, had to tower in Oława's townscape over the other buildings. The tower with its Renaissance dome, which probably had a clearance, announced its presence in the heart of the town from far away. A drawing by F.B. Werner showed the town hall surrounded by stalls. Next to it, there were cloth halls and a scales house, and in front of the south entrance – a stone flogging pillar.

1587 saw the beginning of an expansion of the parish church, which consisted in a transformation of the nave body¹⁴⁸. The work was interrupted in 1588 by a catastrophic plague epidemic. Another construction projects in the town was the building of the first chemist's in 1594, probably located in the north part of the eastern section of the Rynek Square frontage (25, Rynek Square).

Of much importance to the panorama of the Renaissance Oława, apart from the above-mentioned fortifications, was the redevelopment of the residence during the rule of Duke Joachim in the years 1587–1589¹⁴⁷. It involved a thorough modernisation of the Gothic castle. In 1588, the medieval castle tower received a single-clearance Renaissance cupola. Both the raw mass of the castle, which together with its gables belonged to the higher town structures, and the north tower crowning, constituted a new, significant element of Oława.

The new Wrocławska Gate, from 1598, is depicted in F.B. Werner's drawings as a low building with a passage and a schematically semicircular crowning¹⁵⁰.

During the Renaissance, Oława's spatial layout was not subject to much change. The creation of fortifications around the castle and its separation by means of a broad moat with a wall parapet from the town affected the look of Oława's northern section and its panorama from that direction. The parcellation of the south-western area, initiated in 1481, was probably continued. The Grodkowskie, Brzeskie, Wrocławskie and Odrzańskie Suburbs were still developed. Certainly, the nature of the buildings remained the same. Relatively biggest changes affected the townscape – new dominant elements were added, such as the north gate tower crownings and the decorative gables of the castle and the town hall, as well as the solid masses of some buildings in Rynek Square. However, the medieval Wrocławska Gate was replaced with a low gate building. The parish church remodelling was still continued into the first twenty years of the 17th century.

THE TOWN IN THE 17TH CENTURY

During the first years of the 17th century, the construction projects initiated in the second half of the 16th century were continued. Despite many defeats suffered in the Thirty Years' War, the town stubbornly raised from ruins, reconstructing its repeatedly burned down buildings.

In 1601 the Odra mill burned down; it was rebuilt in 1613¹⁵¹. It is quite peculiar that still about the mid-18th century, this section of Brzeska Street was called Szpitalna [hospital] Street (*Spittal Gasse*), although no hospital building was there already. Some projects were completed, as the above-mentioned remodelling of the nave body of the parish church. In 1623, the tower of the church was crowned with a dome, and the chancel received a little church bell, which joined the other Renaissance dominants in the town¹⁵². In 1625, to the west of the defence walls, there was erected a non-extant masonry, four-storey edifice of a Protestant school, crowned with a comb attic¹⁵³. The building was also an important townscape element. That was the last construction project, completed already during the war.

The years 1633–1636 were among the most difficult ones in the history of the 17th-century town. However, despite significant destruction (a fire in 1634, which consumed the whole town) and a depopulation, already in 1637 the reconstruction of the town hall started¹⁵⁴. Successive town fires and plunderings prevented initiation of any planned construction projects until about 1642. It was only about that time that a relative stability was reached.

However, it was the war and the related threats that were the basis of the most serious changes to the 17th-century town. Their traces are still to be found in Oława's spatial layout.

FORTIFICATIONS OF THE MODERN PERIOD

The castle was always an important component of the town's defence system. Surrounded with a moat, it was a good point of resistance from the north. The work on the castle, on the initiative of Duke of Brzeg Jerzy, was started in the first half of the 16th century. In 1543¹⁵⁵, in Oława there worked Jakob von Mailand, perhaps also master Jakob Parr, the creator of the castle bulwarks, intended to protect the castle against firearms. In 1553, there appeared bricklayer Krzysztof Hirsch, and on the construction of the defence facilities worked master Tomasz, and Graf von Hardeck from East Prussia. In 1633, during the Thirty Years' War, when the stronghold was garrisoned with Saxon troops, the plan of the bastion stronghold was executed by Walentin von Saebisch¹⁵⁶. However, the impressive plan for the construction of New-Italian-style bastions was not implemented. According to the chronicle by F. Lucae, the strategic assumption that the town should serve as a stronghold protecting the Odra crossing, despite its location at a significant distance from troops concentrations, led to the construction of modern bastion defence systems around Oława¹⁵⁷. A direct impulse for such undertakings was the town's seizure by Swedish troops under General Wittemberg. The town history mentions among the stronghold defenders Swedish commander Gunn, a town's benefactor, who expanded its defence system in 1642, soon after the town had been seized by Swedish general Wrangel¹⁵⁸. As chroniclers Lucae and Henelius wrote in 1689 and 1704, during the strengthening of the Oława stronghold, some new gates were erected: 'In the years 1647 and 1648, the Swedes built two new gates, and closed two former ones. After the Swedes left, Duke Jerzy III had to ask Emperor Ferdinand III for a consent to demolish the new gates and towers because of high maintenance costs and to reopen the former ones, which were then closed'¹⁵⁹. A stronghold with bastions and curtains, walls and former towers. Because the moat was drying up, it was possible to approach the town gates via a stone causeway. 'The castle is surrounded by strong bulwarks with simple curtains, bastions in the corners, palisades and chevaux de frise'. The description is of the stronghold redeveloped in 1663 by Duke Krystian because of the Turkish threat¹⁶⁰.

Doubts as to the durability of the 17th century stronghold are confirmed by a view of the town executed by Friedrich Bernhard Werner about 1712¹⁶¹. Another confirmation of the limited durability of the stronghold is a 1718 description, which mentions a poor state of the fortifications: 'The castle is beautiful, but it is great need of significant improvement'. The nature of Oława as a stronghold was commented on by Christoph Hackner in 1737 during a town inspection, when writing about the tunnel passage 'through a gloomy gate (*Finsteres Tores*) via the ramparts of the northern section of the fortifications to the north'. The passage is not visible on the stronghold plan from the archive in Vienna, which means that the description refers to some version of the defence system. As the church chronicle mentions, in 1741 the town inhabitants were called to build bulwarks. In a drawing by F.B. Werner from about the mid-18th century, the fortifications were no longer used for defence. Today, some streets run according to the locations of the bastions, which were pulled down in 1764 and subsequently built up.

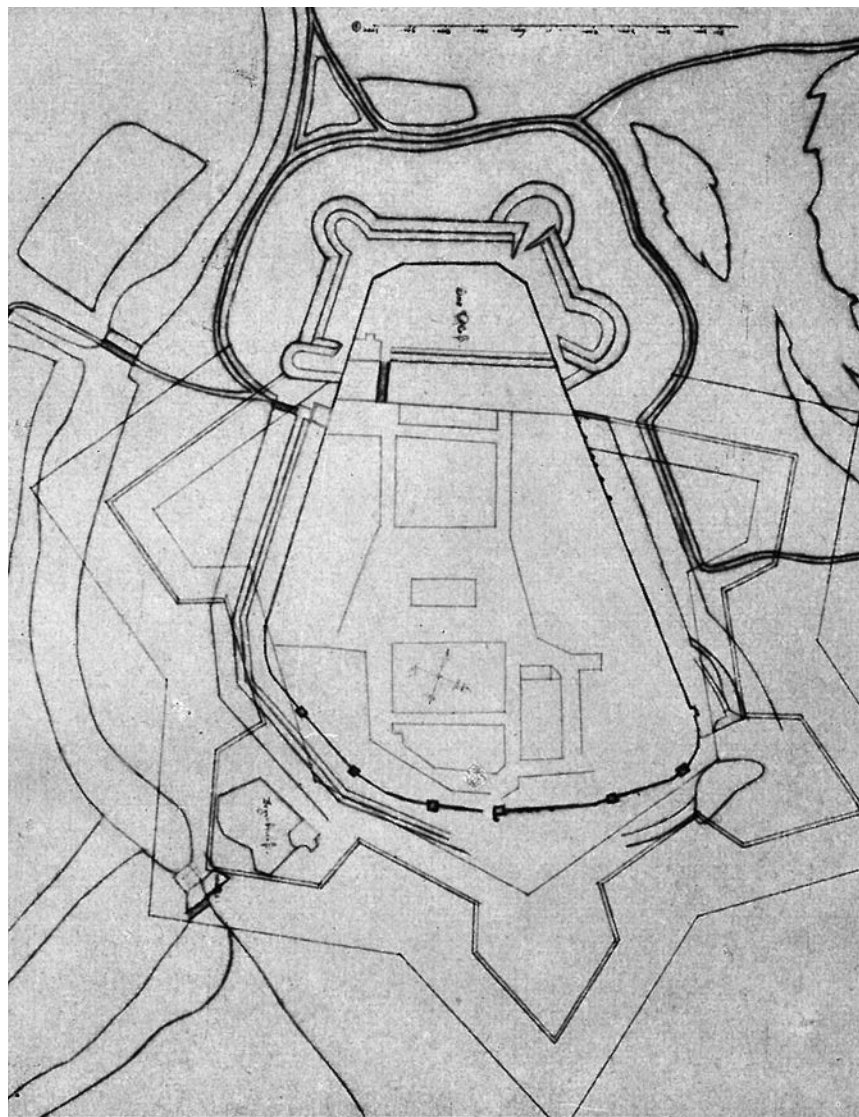
OTHER SIGNIFICANT STRUCTURES

When describing Oława's town hall towards the end of the 17th century, F. Lucae is delighted with a beautiful, two-clearance tower crowning, from which a bugle call was played every morning¹⁶². During that time, work was also underway on the famous mechanism of the town hall clock with moving figures. Apart from the castle tower dome, the openwork town hall tower crowning constituted an important component of the townscape.

1643 saw the commencement of a parish church renovation. The tower was deprived of a dome and was initially covered with shingles; only in 1692 did it receive a two-clearance crowning, which survived until the 19th century. It was of great importance as one of the dominating elements of the town at the time¹⁶³. The colour effects were obtained by covering the ball, the pennant and the cross with ducat gold, and by painting the tin roof in green stripes.

In 1651, the reconstruction of the destroyed parish school was completed¹⁶⁴, and six years later, the Polish church was renovated. When describing the town, F. Lucae mentions an extensive cemetery around the parish church and a large pastor's house¹⁶⁵. The buildings were demolished at the very beginning of the 19th century.

From among the buildings in town, F. Lucae also mentions Hedwiger's house (a former mint manager), which was then used as a tobacco manufactory, and the 'Land House' (*Landhaus*), which was pulled down or perhaps only remodelled in the 19th century. Both non-extant buildings stood

13. Oława. Map of fortifications, 1633

next to the parish church; the first to the south of the chancel, the other – to the north. In this way, they flanked the approach from Rynek Square to the temple, which was then surrounded with a cemetery wall.

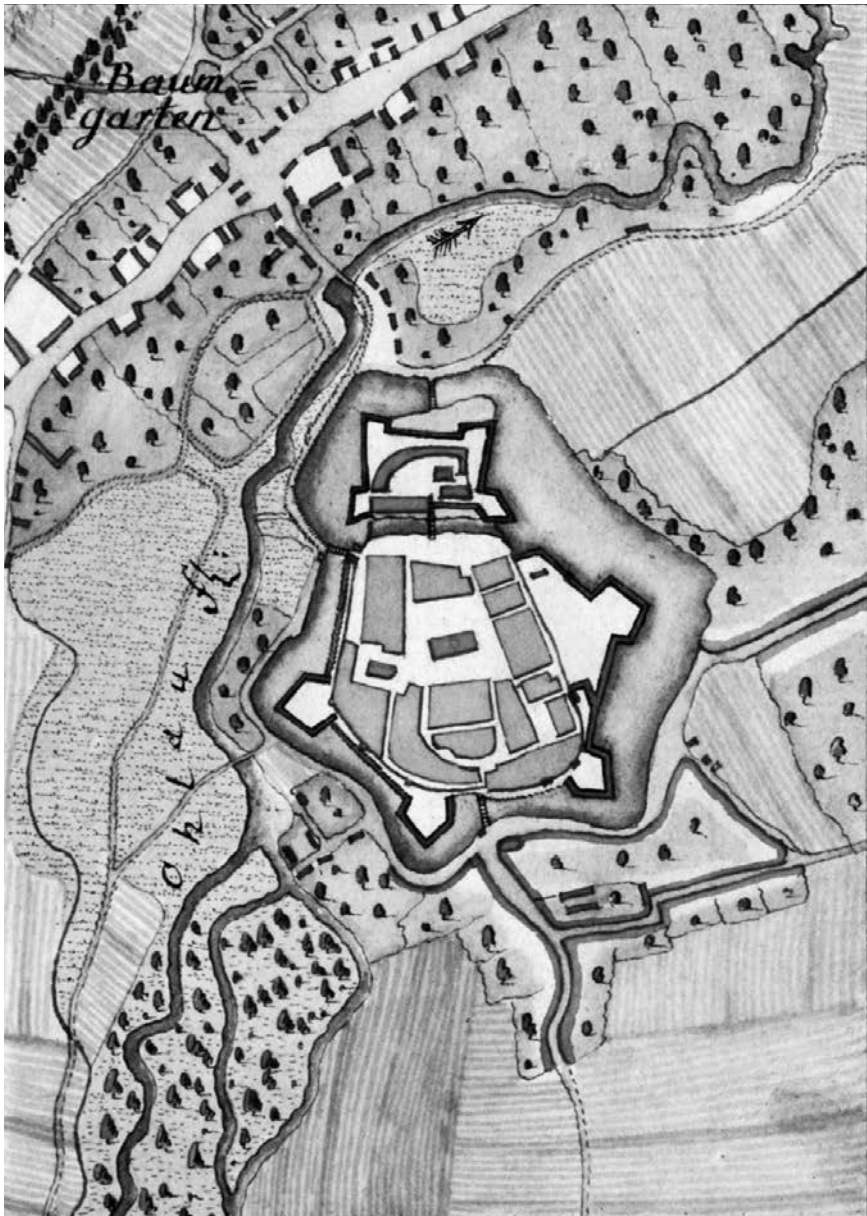
According to F. Lucae, the 17th-century Rynek Square was surrounded by masonry buildings. According to his information, the other burgher houses, and it is estimated that there were 133 of them, were also predominantly masonry. In the 17th century, the old town's street layout did not change at all. There were still remnants of a masonry building, mentioned laconically by F. Lucae.

The biggest changes that occurred in that century regarded the duke's castle. Raised in 1650 by Chrystian, duke of Oława, Legnica, Brzeg and Wołów to the rank of his main residence, it was expanded in the years 1659–1672, and its surroundings were taken care of¹⁶⁶. The work was started by renovating the castle chapel and modernizing the fortifications around the residence. Over the moat, from the south – straight to a wide portal that let to the castle yard – a decorative, two-span wooden bridge. Steps were also taken to set up decorative castle gardens¹⁶⁷; to this end, on 16 September 1672, a duke governor and and engineer Krystian Mohrenberg was hired so that the 'garden roads' might be – in line with the wish of the late husband of Duchess Luiza – 'included entirely in a square, brought to perfection and so that the garden construction might be completed'. The garden in front of the castle, where the moat had previously been, was still seen by F. Lucae, who visited Oława in 1689.

The land in front of the castle, on the former ramparts from the side of the town, was arranged as a small, decorative garden, separated from the residence with a fence. Another small garden, probably used as a *giardino secreto*, i.e. a small, closed, walled, intimate garden, was located within the south-east roundel and could only be seen from the windows of the eastern facade of Duchess Luiza's palace, where her private chambers were located. Another garden was located to the north of the castle moat, near Wrocławskie Suburb. It constituted, together with the nearby duke's grange, located across the Oława River, in the village of *Baumgarten*, a beautiful place to visit. As it follows from a drawing by F.B. Werner, it was a quarter garden with a decorative pavilion in the centre. Near it, a vineyard was located, whose remnant were still discernible in 1813. The castle complex also has an orangery, which was pulled down in 1691 and replaced with a coach house and flats for the servants.

Towards the end of the 17th century, the castle yard was surrounded by buildings on all four sides. The representative complex of the castle buildings, surrounded by fortifications and green, decorative gardens, was separated from the town with a moat and free space that extended between the moat and the town buildings. It constituted a peculiar enclave, which made the northern part of Oława representative in nature, and was an important component of the townscape.

After the destruction of the Thirty Years' War, which must have affected the suburban houses, towards the end of the 17th century, there was no trace of it. Anyway, in 1689 F. Lucae mentions two large suburbs with beautiful homesteads that extended between two main gates: Brzeska and Wrocławska. He also mentions a mill complex operating from the 16th century on the Odra; the main mill, rebuilt by the duke in 1658 after being

14. Olawa. A town map, 1753

destroyed during the Thirty Years' War, a lumber mill, a paper mill, and a copper forge. The bridge on the Odra was also rebuilt. The other suburbs, mentioned in the earlier period, maintained their previous character.

THE TOWN IN THE 18TH CENTURY

In the early 18th century, the construction projects started in the previous centuries were continued. A good economic situation in the period was probably reflected in a greater number of houses built within the town walls and in the modernization of existing ones. The single Baroque buildings that still survive have facades with features that date back to the 17th century (Rynek 24) or the mid-18th century. The town's growing building needs when Olawa was the residence of the Sobieski family are reflected in an increase in the prices of land at the time.

A description of Olawa and its buildings that made the greatest impression on B.J. Dobieżyński, who visited the town in 1718, is maintained in a tone of moderate approval: '...this church is quite beautiful, masonry; its tower is beautiful, just like the clock on it. Afterwards we went to the castle of Prince Jakub, in which there is a small, wooden chapel, where services are held for him and his people. 'The castle is beautiful, but is in great need of significant improvement. Around it, there is a rampart 16 ells high and a body of water half a staj wide... The town is quite beautiful, with masonry and wooden houses. A masonry town hall and a tower on it with a clock. Around the town there is no walls, only a rampart, but not very high...'168. From 1730, i.e. also from the period of prosperity under the rule of Jakub Sobieski, comes a laconic mention: '...for the night we went to Olawa, about which town there is nothing to praise, but the fact that it is masonry, but it has no order in it...'. Both descriptions clearly indicate that in the first quarter of the 18th century, Olawa was a small, average provincial town, and the rule of the Sobieskis did not involve any special steps aimed at promoting its development. Prince Jakub was preoccupied with succession to the Polish crown and attempts to ensure an appropriate place for his family in the 'great world' of Europe at the time. Furthermore, the financial difficulties related to the Imperial Chamber were not conducive to undertaking any major construction projects. The castle, apart from some necessary renovation and probably extravagant interior decoration, was not subject to any significant redevelopment. Only in 1721, an otherwise unspecified fruit house pavilion located in the gardens was renovated169. Numerous castle servants lived in Olawa's suburbs and in the village of *Baumgarten*, e.g. in Grodkowski Suburb (before Brzeska Gate) there was the prince's kennel and some household servants' quarters.

Soon, when Jakub Sobieski left Olawa in 1734, the castle stopped being a residence for ever, and so its role in the town gradually decreased. It was a living place for imperial officials. After the residence's degradation, its immediate surroundings also changed. What the town looked like during that period is shown in drawings by F.B. Werner. The castle gardens were changes into agricultural fields. In the 1770s, remnants of the castle gardens

were still to be found only to the east and the south of the former residence. As it follows from a map of the village of *Baumgarten*, there were no fortifications or moat around the castle then. The castle and its accompanying utility buildings remained unchanged and still formed a compact complex that dominated Olawa's townscape, especially viewed from the north.

Another building complex of structures towering over the saddle roofs was concentrated around the parish church. Apart from those two enclaves, which played a significant role in the town's panorama, Olawa's townscape was also enriched with many dominating elements: medieval towers – connected with the southern part of the defence walls, the Renaissance crowning of the castle tower, and the Baroque, light, two-clearance domes of the town hall and the parish church. The town houses within the defence walls were probably not subject to any significant change until about the mid-18th century, and were still made of wood.

Ultimately, a division into the main two Rynek Square blocks of houses (the north and the south ones) took place. Consequently, they became two-facade in nature, though in the case of the southern one we can have certain doubts. The other blocks (the east and the west ones) were subject to relatively small changes; at the back of them, there extended gardens, still separated with fences, with single, usually wattle-and-daub utility buildings.

The block of houses in the middle of Rynek Square was surrounded with stalls. In the west of Rynek Square, there was a single-storey, long police station building with a hip roof with a dormer window, and in the east there were two small, wattle-and-daub buildings housing a fire hose. To the north of the block in the middle of Rynek Square, there was a sizeable water reservoir surrounded with a decorative balustrade. There were also two small, free-standing stalls of unknown purpose, covered with pyramid roofs, and the above-mentioned old flogging pillar.

Olawa was situated on a busy transport route, and so it was visited by a large number of people – this explains the existence of a significant number of inns for such a small town. Four of them (according to drawings by F.B. Werner) were in Rynek Square, in big corner houses. Those were: The Gold Lion Inn (at the corner of Rynek Square and Brzeska Street), The Gold Crown Inn (at the corner of Rynek Square and Krótka Street, The Cross Inn (at the corner of Rynek Square and Słodowa Street – today's Tadeusza Kościuszki Street), and The Black Eagle Inn (at the corner of Rynek Square and Wrocławska Street). Furthermore, in Grodkowskie Suburb (before Brzeska Gate), there was a large Red Stag Inn. None of them has survived.

The houses in the suburbs were rural in nature. Most of them were wattle-and-daub structures. Along the route to Grodków, whose section near the town gate was called Szpitalna Street, apart from the church of St. Roch, with an adjacent Catholic cemetery, and the above-mentioned inn, there was a suburban manor house of Ms von Wolfin. To the east there was a rural road, which over time has been transformed into today's Przyjaciół Żołnierza Polskiego Street. Between Grodkowskie Suburb and Brzeskie Suburb, along the road following the town moat that was planted with trees on one side, there were burghers' gardens and single homesteads. Similar in nature was the route leading to Brzeg. In Odrzańskie Suburb, located along Pieprzowa Street (today, a section of Bolesława Chrobrego Street), apart from farmers' homesteads, there was also a stately manor house of the Franckenberg family. It had a large garden or orchard with a pavilion on the central alley axis (this property is shown differently on the two drawings by F.B. Werner). Odrzańskie Suburb also extended northwards, along the Odra River (today's Rybacka Street). It was also there that the town brickyard was situated. On the Odra, slightly to the south, there was a duke's mill – a long, two-storey building, with a row of dormer windows on a hip roof.

In the west of the town, on the Olawa River, there was a town mill – a long building with a quadrilateral tower, which was totally remodelled in the 19th and 20th centuries. Next to it, there was a small Lutheran cemetery, which still operated in the early 20th century. Along the river, there extended homesteads with gardens. The houses of Wrocławskie Suburb (along today's Ks. Kutrowskiego Street) reached the bridge over the Olawa River.

In the second half of the 18th century, the townscape changed most because of the elimination of modern era fortifications, which was begun in 1764170 at the order of the Prussian king. Because of the advances in war technique, they no longer met the defence requirements. The town's medieval defence walls were probably partly weather-beaten and partly hidden by the adjacent houses. From the south-east, the walls were adjoined by a complex of buildings, in one of which there was probably a bath house. In the 18th century, and maybe already in the Middle Ages, Łazienna Street (today's Mikołaja Kopernika Street) led to it. The town wall to the west was largely destroyed at that time, which is clearly visible in one of Werner's drawings. On the biggest, eastern bastion, one can see a building of the old shooting range – a two-storey structure with an arcade ground floor. On the south-western bastion, there was a small, polygonal pavilion with a pyramid roof. One of the drawings by F.B. Werner shows at the south curtain a small cultivated garden with a pavilion. After 1764, the moats around the town were filled up and the fortification ramparts were partly levelled. The land was used for plantations of mulberries and gardens, and so the town was surrounded by a broad belt of greenery. With time, first buildings began to be erected in the area. First, they were sheds connected with the plantations.

Although some fortifications were eliminated, the two town gates – Brzeska and Wrocławska – were still used, just like Odrzańska Door.

Because during the Silesian Wars the town was not destroyed, after the town came under the rule of Prussia King Frederick II and the political situation stabilized, modernization of some buildings began straight away. From that period come the facades of the preserved Baroque houses in the north and west frontage of Rynek Square, including the most magnificent one – the former chemist's (25, Rynek Square), remodelled in 1747.

Because of the construction of the Odra canal in the years 1777–1779 and the first sluice at Zwierzyniec a little later (1782–1783), recreational walks in that direction to see state-of-the-art technological achievements became fashionable¹⁷¹.

THE TOWN IN THE 19TH CENTURY

The prosperity that began in the last quarter of the 18th century lasted until the beginning of the Napoleonic Wars, i.e. until 1805. The number of buildings within the town walls increased to 173, and according to data from 1804, only 63 of them were masonry structures¹⁷². During the renovation of the parish church, the tin roof was painted red, and the spire and the cross were gilded, and so one of the dominant features of Oława's townscape was restored to its former glory¹⁷³.

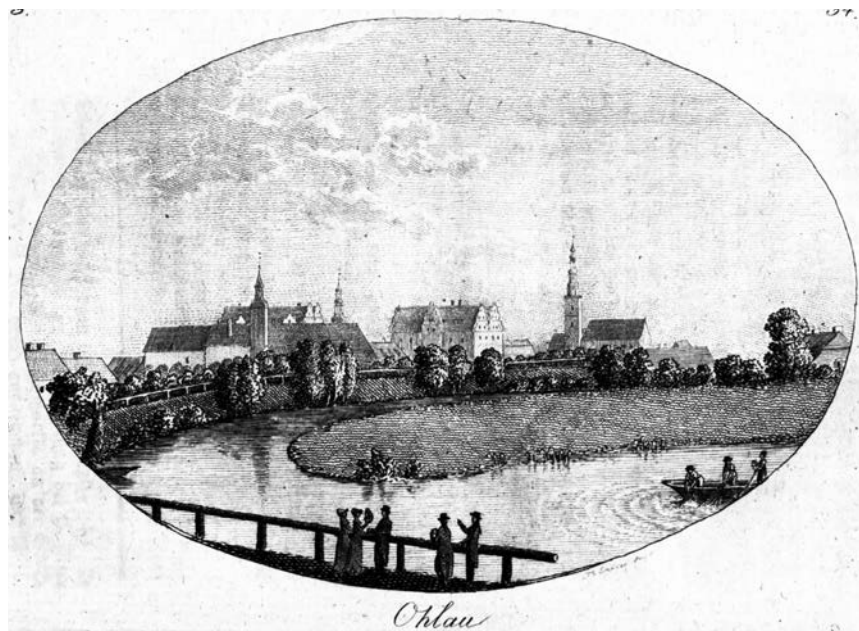
In the years 1805–1808, military operations arrested all capital investment activities. Over the next five years (1809–1813) the town's economic potential regenerated. Although Oława had not been destroyed during the war, but it was strongly weakened economically. The first major construction project completed in the period 1813–1817 regarded the reconstruction of Odrzański Bridge¹⁷⁴. The ordering of the town was commenced from the modernisation of the existing buildings.

Oława's layout just before the big transformations is depicted on a map from 1810¹⁷⁵. The town was still surrounded with defence walls and all the town gates were still used. The blocks of houses and the grid of streets within the walls were unchanged. The ramparts levelled in the second half of the 18th century were still visible in the south-west, outlined with trees planted along their edges. The most blurred were their eastern and northern boundaries around the castle. Within the former bastions, there were burghers' gardens, which had replaced the royal plantation of mulberries. On a major part of the castle moat, which had turned into a bog and then was drained in the third quarter of the 18th century, royal official Riemer set up decorative and utility gardens¹⁷⁶. They were divided by the walls into two parts. In the east, beyond the wall, there was a castle orchard. To the west, there were gardens, definitely utility ones, owned by a Methners, who leased them from the royal office. His house and utility building (not preserved) were located just at the south-west corner of the castle. The gardens and the orchard were surrounded with a narrow drainage ditch, constituting a remain of the former moat. A similar function must have been performed by a ditch running to the north, along the wall that divided the gardens. To the east of the castle complex there was an outlet towards the Odra, which ran – it seems, from the end of the 17th century – through a canal dug through the marshy land of the former Zamkowy Pond. Already in 1810, the pond was used as a grange pasture. On the former bulwarks first buildings – usually garden sheds – were erected. On the east bastion, the old shooting range was still open (until 1820).

In the early 19th century, at the corner of Więzienna Street (at the exit towards Rynek Square), in the outbuildings of the former mint, there was a so-called Big Town Brewery. The Small Brewery was located at the corner of Słodowa (M. Kopernika) Street and Rynek Square (on the south-west edge of the plot that is currently used by the police). The third brewery and a distillery were in the castle, in an old building adjacent to the chapel. A pig farm was annexed to the distillery from the north. To the east, there were stables and the gardener's house. In the middle of the residence's former yard there was a wood yard. In the north-east part of the castle yard, near Odrzańska Gate, there was a manege, and the garrison's stables were near the defence wall (to the east of today's Jana III Sobieskiego Square).

Around 1810, in the north part of Rynek Square, there was still an old functioning water reservoir, with two lines of trees around it. To the west of it, there was a police station. A prison, probably always from the Middle Ages, was located at Brzeska Gate, in Więzienna (today: Karola Miarki) Street. Nearby, on the outside of the defence wall, there was a military field hospital. Still in 1817, the municipal hospital occupied the south-east corner of today's Przyjaciół Żołnierza Polskiego and 1 Maja Streets¹⁷⁷. There was a large cemetery next to the hospital, while a Catholic cemetery with an old chapel of St. Roch was still at the corner of today's Bolesława Chrobrego and 1 Maja Streets. The old Lutheran cemetery was located in Ogrodowa (today: Marcela Nowotki) Street, near the town mill on the Oława River. Nearby operated a tannery mill that ground oak bark. Next to it was probably an operating tannery.

At quite a distance to the south of the town, at the road to Grodków (1 Maja Street), a Jewish cemetery was set up; its location map was made in 1817¹⁷⁸. The facility has been preserved – it is a small, almost square plot located on an earth platform, highly raised above the Oława River floodplain (to the south of the railway station). The cemetery was not far from a so-called Corpses' Hole (*Cadaver Grube*). Perhaps it was a place where poor people or people who died during an epidemic used to be buried; this

15. Oława. A view of the town, beginning of the 19th c.

would explain why it was such a long way from the town. It is also possible that any bones collected when the cemeteries were vacated from time to time were deposited there.

Before the town gates, there were suburbs with smaller or bigger granges and with visible beginnings of nearly compact housing development (especially in Grodkowskie and Odrzańskie Suburbs). In the fields adjacent to the road to Grodków, there were large barns used for storing tobacco, connected with the tobacco industry that was developing near Oława. In the south-western part of the old town, to the south of the Lutheran cemetery, stood the Golden Sun Inn, one of the two inns marked on a plan from 1810; it was composed of only two buildings – a residential building and a barn¹⁷⁹. Although it was closed down at the end of the 19th century, its floor plan from 1826 has survived¹⁸⁰. Apart from the above-mentioned buildings, there was also a recreational area with a bowling alley and a pergola leading to a circular summer house. The other inn was a so-called Odrzańska Inn, located on the river, at the corner of today's Oleśnicka Street. The complex has survived, although it was completely remodelled in the 20th century. In 1809, before Wrocławska Gate, there was an orphanage¹⁸¹, the only known charitable social institution at Oława at the time.

The town boasted two brickyards: one across the Odra, to the north of today's Oleśnicka Street, the other between the Odra and the former Zamkowy Pond, and a limekiln (none of them has survived).

After 1815, the town started large-scale ordering and construction projects, for instance a distillery and a fire station on a so-called Stadthof, were built. At the same time, as part of renovation work, a modification was made to the way in which roof gutters were installed – up to then they were placed over the streets and so the water fell down on the passers-by. Additionally, the eastern and northern parts of Rynek Square, today's Jana III Sobieskiego Square and the streets in the eastern and western parts of the town were paved. In 1819, the Prussian authorities ordered that all shingled roofs be replaced with ceramic ones, to make the buildings look nicer and to protect them against fire¹⁸².

Simultaneously with new construction projects, demolition work, which significantly changed the way Oława looked, was carried out. The 19th century needed more space than was offered by the medieval town squeezed between its defence walls, with the narrow passages of two old town gates and one, insignificant door. As early as 1814, the eastern section of the wall surrounding the parish church cemetery was pulled down. In this way, free space appeared around the temple from the direction of Rynek Square, which was originally limited to the narrow passage between the exit of Więzienna (today: Karola Miarki) Street and the cemetery wall. The work was continued in 1822; it was then that the Polish church located at the defence wall, to the west of the parish church of St. Blaise, was demolished. It had stood empty for four years and was likely to collapse; after the operation, the site became a yard for the pastor's house¹⁸³. In 1825, the demolition work around the parish church went on. The houses of the Polish pastor and cantor were pulled down. In 1826, the site was used for the construction of a large building housing the church office, and flats for the priest and the teacher (not preserved), and three old houses in the south of the present-day church yard were demolished. The freed space was incorporated into the parish church gardens¹⁸⁴.

In 1820, the town bought three houses of the gate clerk and ordered Wrocławska Gate to be demolished, which was done a year later. The two cartouches that originally adorned the gate were set in the eastern facade of the castle. Initially, the defence walls along *Za Murami* (today: Kościelna) Street, except for the section at the exit into Zamkowy Square, were left¹⁸⁵. At the corner of Krótka Street and Zamkowy Square, there was a non-extant post office building.

In 1827, the town authorities bought the old, wattle-and-daub meat stalls that were in danger of collapsing, and ordered that they be demolished¹⁸⁶. However, the biggest transformations occurred in Zamkowy Square at the turn of the 1930s. In 1829, the town purchased from the royal fiscal office the former duke's buildings and then sold their central and western parts (i.e. the building of Duke Chrystian and the medieval castle) to Oława's

Catholic community, who intended to erect a church there. The demolition work began in 1831, and in the years 1833–1835, a church of SS Peter and Paul was built, as well as the adjacent building of today's priest's house, during the building of which the old castle walls were used. The castle chapel of St. Barbara, which was initially under the management of the Catholic Church, was sold to the owner of the castle brewery in 1836, because it was not needed and in a bad state of repair. The remaining land of the former gardens was divided into building plots and sold to individuals. The above activities were a starting point for a lot of construction projects in this part of the town. By about 1859, the spatial layout of Zamkowy Square was ultimately determined, and it survived more or less unchanged until WWII¹⁸⁷.

1832 saw the beginning of the demolition of the old police station in Rynek Square. At that time, the water reservoir that used to be nearby was no longer there. A new police station building was erected after four years near the castle wing built by Duchess Luiza, in which a Protestant school was placed in 1833¹⁸⁸. The small, free-standing police station building, entirely transformed in the 1930s, has survived, but its stylistic features have been lost. Originally, it was a three-storey structure with three arcades from the south, with corners formed by massive pilasters, with pediment window frames and elevations decorated with plaster rustications and belts¹⁸⁹. The north-eastern corner of Zamkowy Square was finally built up before 1846 with burgher houses, probably similar to those located in the western frontage, adjacent to the Church of SS Peter and Paul¹⁹⁰. Thus, the former residential complex, which still at the beginning of the 19th century had a distinct identity in Oława's spatial layout, was nearly completely integrated with the old town, as a result of activities undertaken in the second quarter of the century. The newly created municipal and private buildings, which became part of the surroundings of the preserved part of the castle, were adapted to the town's needs and possibilities in terms of size; the only aspect that was ignored were modern aesthetic experiences.

In the years 1825–1846, in the north-eastern part of the castle yard (today's Piastów Square), a two-storey fire station building was erected, which has survived, although in a modified form¹⁹¹. The former gardens around the castle ceased to exist; they became part of new plots that were turned into courtyards of newly constructed blocks of flats. In this way, the residential complex ultimately lost its former, unique character.

The 19th-century demolition work at Oława set its biggest stamp on the town's northern regions, but did not pass by the southern part. In the years 1825–1829, the eastern Odrzańska Door in the medieval defence walls was done away with. When in 1834 the old prison collapsed, the resulting shock caused the vault of Brzeska Gate to collapse as well. Next year, the event was used to demolish the gate tower and to broaden Brzeska Street at the location¹⁹². In the years 1824–1828, work was started on providing the streets in Oława's suburbs with hard surfaces. A new road (still used) via Marcinkowice to Wrocław (marked on Tiede's map from 1810) was laid out¹⁹³. In the 1930s, in the immediate vicinity of the old town, new roads were built, which partly contributed to the demolition of the remains of the south-western defence walls.

Around 1820, a decision was made to move the shooting facilities to a place located to the south of the town centre, on the Oława River, at the exit of today's Gazowa Street. From that time comes a site plan of the new shooting range, which was finally built in 1824¹⁹⁴. Next to the structure, a park referred to as a Chinese park, was created to a plan signed in 1825 by Walter. The shooting range operated a restaurant and hosted events of Oława's marksmen's society. This contributed to an intensification of activity in this part of the suburban areas, where there were still no houses. Today, there is no trace of the facility, and the old shooting range building was pulled down in the 1830s.

Between 1823 and 1830, in the south-western part of the town, new garrison stables for 87 horses and a manege were built, eliminating a part of the town's defence walls in the process. The old manege, located near the former Odrzańska Door, was demolished before 1846¹⁹⁵. The edges of the former eastern bastion were slowly beginning to be built up with well-spaced buildings, two of which (at today's 27 and 28 Jedności Narodowej Square) still survive (they were remodelled in the third quarter of the 19th century).

Oława's economic prosperity was conducive to new construction projects. In 1819, a new municipal hospital, located at today's Bolesława Chrobrego Street, near the corner with Młyńska Street, was built¹⁹⁶. Soon, the old hospital building, situated together with a cemetery near today's 1 Maja Street, was demolished. In the years 1821–1822, a brewery and a malthouse were built – their exact locations are not known. Between 1824 and 1825, a new military field hospital was created; it was located near the municipal hospital and was completely remodelled in the 1920s¹⁹⁷. The old field hospital was located to the south of Brzeska Gate and was probably done away with when the Gate was demolished. In the years 1832–1833, a new extant court house with a prison at today's 1, K. Miarki Street, was built¹⁹⁸.

The most prestigious municipal capital investment undertaking initiated at the time (1823–1824) was a thorough remodelling and expansion of the old town hall, which was in danger of collapsing. At the same time, three stalls were demolished, and so the building was expanded from the west.

Thus, the town changed the structure and nature of its buildings, demolishing old, derelict or unnecessary houses and replacing them with others, usually located outside the old centre. In the first half of the 19th

16. Oława. A view of the town, beginning of the 19th c.

century, there were also many private houses built, and wattle-and-daub structures were being replaced with masonry constructions. Numerous designs for non-surviving buildings from the period, often signed by such names as Geissler, Tiede czy Lasgott, confirm Oława's rapid development during that time¹⁹⁹.

In the early 1820s, in Grodkowskie Suburb (near Brzeska Gate), one- and two-storey residential houses were built. They no longer looked like homesteads, but rather suburban houses. Their stocky masses with high, pélican roofs with large, eyebrow windows created an impression of solidity, emphasised by an economical use of facade decoration, which was limited to pilasters placed in the house corners and on either side of the entrance or severe rustication or to decoration of the basement section with plaster belts. The economy of decor was also reflected in the lack of window or door frames or the use of very narrow, offset trims or parapets. Widely used were massive, profiled crowning cornices, especially used in gable elevations.

Many new houses were also erected within the old town. Also the old, double-gable corner houses located in the area, whose large plots provided good conditions for placing massive structures on them, were often remodelled. In order to enlarge a plot in peripheral blocks of houses, the neighbouring building was often purchased; it was then demolished or made part of the new structure. In this way, probably in the 1820s–1830s, there was built the new Lions Hotel, which is known to have existed on the site from 1750 (in the south-west corner of Rynek Square and Brzeska Street), the German House Hotel (at the corner of Zamkowy Square and Wrocławska Street), and the house of brewer Wunderlich, which used to stand at the corner of today's J. Sobieskiego Square and Browarniana Street. None of those buildings has survived. There were also many construction projects implemented outside the town. In 1836, the town already had 298 residential houses – probably the number includes those in the suburbs²⁰⁰.

In 1833, the construction of a weir near Zwierzyniec was completed and the newly built mill on the Odra was put into operation²⁰¹. The very first railway line in Silesia, between Wrocław and Oława, was opened in May 1842. The railway station, which was probably built nearly at the same time as the railway line, was placed outside the town, near the new shooting range. The opening of the railway line became a landmark in the history of this part of the town. The former Grodkowskie Suburb began to be developed south, drawn not only by the park near the shooting range, but also by the railway, which was a great transport attraction at the time.

Soon after the railway station was built, as early as the 1850s, first industrial plants started to appear in its immediate vicinity. A long-term consequence of the opening of the railway line was a regular development for industrial purposes of land between the Odra transport route and the railway station. The oldest buildings of the facility, modernised and expanded in the 20th century, have survived²⁰². Both of these industrial plants operated after 1945 as the Oława Foundry.

In 1871, on the Odra, in the triangle formed by Rybacka and Zwierzyniecka Streets, there was a glue factory, after WWII, entirely absorbed by the 'ERG' Plastics Manufacturing Plant.

A furniture making plant owned by Karl Kreusel – Son was established in 1884. The plant's factory shop was located in a newly built building at the corner of Rynek Square and today's Bartosza Głowackiego Street (at No. 2), while the plant was in a non-extant edifice at the corner of Słodowa (today: Tadeusza Kościuszki) Street and Rzeźnicza Street²⁰³.

In the 1880s, a municipal slaughterhouse was opened in Rybacka Street – its buildings still exist, and a large meat processing plant building in today's Strzelna Street, at the then village of *Baumgarten*²⁰⁴. During that period, in Zwierzyniecka Island, there were built a power station and the related industrial facilities (a sluice, a tin rolling mill, warehouses and flats for the employees of such facilities), and the oldest buildings of the nearby paper mill, partly demolished after WWII. 1898 saw the creation of the first iron bridge on the Odra, which facilitated traffic to the right bank of the river.

In the second half of the 19th century, the layout of streets and squares in the old town, after the alterations introduced in the first half of the century, remained unchanged. About the mid-19th century, before the former Wrocławska Gate, on the Oława River, a new post office building was erected – today: 23, Zamkowy Square. Probably at that time, a road to Strzelin

(Strzelna Street) was laid out and the bridge on the Oława River was built.

Probably in the early 1870s, a new municipal cemetery was opened at the former road to Zwierzyniec (currently Zwierzyniecka Street), and in 1877, at the eastern section of today's Przyjaciół Żołnierza Polskiego Street, a Neo-Gothic Evangelical-Lutheran church and an adjacent pastor's house was erected.

In Młyńska Street and today's Bolesława Chrobrego Street, as well as today's 3 Maja Street, there are surviving two 1880s barracks complexes with a drill yard and stables for the regiment of hussars stationed at Oława. In 1859, the area of the former edge of the south-eastern bastion was still not developed, except for the densely built houses that already existed along Brzeska Street²⁰⁵. In the last quarter of the 19th century, many of the currently used streets that run from the old town south were still dirt roads (e.g. today's Kamienna, Jana Kasprowicza, Karola Świerczewskiego, Różana Streets).

In the second half of the 19th century, the old gasworks was located near the shooting range, and so the street that led to it is called Gazowa Street since then. After the railway line was opened, the park near the shooting range was expanded towards the railway station with the marshy meadows on the Oława River, where a nature park was established. The nearby old cemetery operated from about 1826 to the 1970s, when it was incorporated into the park.

During the last quarter of the 19th century, a large scale regulation of the streets in the immediate vicinity of the old town was begun. This led to the elimination of some of the buildings that had been unrestrictedly erected along the bastion edges. In line with the requirements of the era, the streets were straightened out.

In 1859, the town's defence wall was still standing near the parish church and in the south-east of the town. This state survived throughout the 19th century and until the middle of the next one²⁰⁶.

In the 19th century, Oława suffered some natural disasters that had an impact on the townscape. One of them was the destruction in 1881 by a gale and a lightning of the 17th-century, three-clearance crowning of the parish church tower. A new dome was completed in 1886 according to a design of secret councillor Adler²⁰⁷. The massive, heavy crowning became the town's new dominating feature – a very important one, as it could be seen from the road to Wrocław. Another disaster was a fire of the southern part of Brzeska Street in 1863²⁰⁸. This necessitated a fast repair of the houses; appropriate designs were created in the same year. As a result of the reconstruction, Brzeska Street, which currently constitutes one of the few historical enclaves in the town, received its present-day form.

The 19th century set its distinct stamp on Oława's townscape, dramatically changing the nature of some town sections (for instance the castle), integrating the old town centre with the suburbs thanks to a definite elimination of the gates and a majority of the defence walls.

THE TOWN IN THE 20TH CENTURY

When the 20th century began, Oława's development was continued in the direction set before. The transformations to which individual town sections were subject to can be analysed on the basis of archival site plans and street regulation plans, comparing them with often only fragmentarily preserved elements of the town space.

In 1903, a plan to regulate the buildings in today's Rybacka Street and the eastern part of today's Bolesława Chrobrego Street was created²⁰⁹. When one compares that with the town map from 1917, one can see that the project was not fully implemented²¹⁰.

As a result of a regulation of today's Henryka Sienkiewicza Street done in 1907 in connection with the intended construction of a new court house, its eastern part, originally situated slightly to the north, near a prison from the 1830s, was shifted. In the 1913 map, this street fragment was called Nowa Ulica Więzienna (Neue Stockhaus Gasse). In 1905, a site plan of the western part of Zamkowy Square was drawn up²¹¹. As the plan shows, the shape of the green area created at the time has remained largely unchanged. After 1945, two monuments located in the square were removed; one of them presented a cannon on a base and commemorated the Prussian war of 1870–1871, the other (from 1909) – a hussar's bust, Major von Schill. The street along the southern frontage of the square received a stone surface then.

In 1911, a plan was formulated to once again regulate the eastern fragment of today's Bolesława Chrobrego Street at its meeting point with Młyńska Street, while from the years 1908–1912 there come plans laying out the route of today's Gazowa and Spacerowa Streets at the fork with 1 Maja Street²¹². In the early 20th century, a small car factory operated there; its owner's house located nearby has survived. Today's Spacerowa Street, which leads to the railway station, in 1908 was called Miejska Droga Prywatna (*Städtischer Privatweg*) and in 1912 it was renamed as Parkowa Street; between 1908 and 1912 some historical buildings were built at it.

1913 saw important changes in the surroundings of the parish church of St. Blaise. The former gardens were transformed into the still existing Kościelny Square; in its centre a more-or-less-oval lawn was set up and planted with trees²¹³. In connection with the above transformations of the town space, Oława's authorities decided to demolish two buildings in the east which were adjacent to the gardens.

The old town's spatial layout remained unchanged, and the bastion outline was still clearly visible. Within the western bastions there were still cultivated gardens. Only the former Lutheran cemetery near the mill was turned into a square before 1917. The trees that grow in it (including planes) are likely to come from that period. As it follows from a map from 1935, the former cemetery, located at the junction of today's Przyjaciół Żołnierza Polskiego Street and 1 Maja Street, was already a plant-covered square, although still on a 1938 map its cemetery function is still marked graphically²¹⁴.

Within the former castle pond, divided by a causeway planted – most probably in the early 20th century – with chestnut trees that formed a surviving alley (today: Sportowa Street), there were still a military horse riding yard, an adjacent playground and meadows. It was there that in 1927 a sports stadium and a sports square designed by town councillor Knobloch were built. In 1914, the playground (*Spielplatz*) was turned into a cattle market²¹⁵. Most likely, it operated for a very short time and it would not be worth mentioning were it not for the fact that on a map drawn up at the time (1914), for the very first time, a water tower is marked next to the castle – it must have been created in the early 20th century. Because of its significant height and characteristic silhouette, it is an important component of the townscape.

Already the 19th century changed the height proportions of individual complexes of buildings in the town. It was then that a majority of the former dominating elements (the gate and wall towers) disappeared, and a new one – the parish church tower – appeared. In general, the building became higher and so the shapes of compact complexes (such as churches or the castle), which were of importance to the town's panorama before, got blurred. Apart from the water tower, located in the south-eastern part of the town, in the former Starozamkowy (today: Jana III Sobieskiego) Square, a monumental Neo-Baroque building of a banking company, currently owned by the police, was erected. The massive block of the edifice, considerably higher than the other buildings in the square, was also a predominant element in the townscape as seen from the east.

In 1928, the furnishings of the Church of SS Peter and Paul burnt up. The reconstruction and modernisation of the temple was completed in 1938 with the creation of a stocky tower, which closed the perspective of Wrocławska Street and became a new local dominant of this part of the town²¹⁶. In the years 1933–1935, a new middle school building was erected in Zamkowy Square and one of the 19th century houses was incorporated into it (after a thorough remodelling). The enormous edifice predominates the eastern corner of the square.

Oława's dynamic development in the 19th century and in the early 20th century resulted in a gradual increase of the area occupied by the town. In 1912, a significant part of the village of *Baumgarten* found itself within the town's administrative boundaries²¹⁷. The incorporated region covered nearly the entire area of the village, i.e. today's streets: Lipowa, Oleandry and Jana Kilińskiego, together with the nearby fields that belonged to the village, with the exception of a newly built private gentry estate connected with a so-called Big Duke's Grange. It was possible to enlarge the territory of Oława with the above-mentioned private land only in 1930, after long negotiations with its owner.²¹⁸ In 1919, Oława incorporated into its territory the area encompassing the colony and the adjacent fields and meadows that reached the banks of the Odra, which still in the early 19th century was referred to as *Kurze Krzewie* (*Huhnersträucher*)²¹⁹. The settlement was established in Zwierzyniec towards the end of the 18th century, on the site of the duke's former pheasant farm. It was located in the northern part of today's Dzierżonia Street. It has preserved mainly 20th-century houses, and just a few earlier buildings from the second half of the 19th century.

The first known local development plan of the town of Oława dates back to 1917²²⁰. It includes, among other things, a plan to set out a regular street grid in the area to the east of today's 1 Maja Street. The plan was not implemented in its entirety. Only some of the old dirt roads were officially made into streets. For the very first time ever, the plan specified the intended use of individual land portions; nearly always it was consistent with the function already performed there. For instance, the land to the north-east, adjacent to the railway track was specified as intended for industrial development (warehouses, stores, industrial plants). The narrow-gauge, sugar beetroot railway (*Zuckerrübenbahn*) connecting Oława and Boreczek (*Wäldchen*) reached a port on the Odra, which facilitated economic penetration of the areas west of the town. An additional section of the railway line built after WWI joined the river transshipment port with the railway station, thus connecting Oława's industrial areas and bypassing with a wide arc areas intended for housing development. The development trends of the town's individual parts that began to emerge in the second part of the 19th century were fixed by the provisions of the 1917 plan.

A town map from 1935 confirmed that the development directions set out in the earlier plan were followed²²¹. In the area intended for stores and warehouses, A Wollny plant that manufactured railway cars was built as early as 1918. On the eastern side of the main road to Grodków, to the south of the track, a cluster of multi-family houses was built about 1930. New housing estates, usually composed of single-family houses, developed consistently from 1905–1910, also in the north of the town (to the north-west of the former village of *Baumgarten*). Also on the other bank of the Odra, near Oleśnicka Street, a uniform estate of single-family houses was

17. Olawa. An aerial photograph of the centre from the south, 1929

built from scratch. The first, non-implemented plan from 1922 assumed the creation of a central, pentagonal square planted with trees, which two alleys led to, while the building plots fanned out²²². Ultimately, the plan from 1924 (modified in 1925), designed by architect Effenberger, was carried out²²³. The central square was indeed square, and had streets running from its corners. After WWII, the street grid in the housing estate became blurred as a result of chaotic development.

Olawa's successive development plans come from 1938 and 1940²²⁴. The latter one basically copied the solutions from the previous one, just modifying them slightly. Certainly, it was affected by the fact that it was created at a time of war. According to the plans, the land development in the old town was basically remain as it was. A new element were buildings to be erected along the green belts set up on the relics of the former castle fortifications, along today's 3 Maja Street (from the north) and the making of the building clusters around today's Piastów Square more compact. Another change was the intent to lay out a new section of today's 1 Maja Street that would cross the area of the former south-western bastion, which was implemented only after WWII. The local development plans in question retained the intended use of the south-eastern area for industrial purposes, which was originally formulated in 1917. A further development of housing estates was predicted; their beginnings appeared in various periods during the first third of the 20th century. A particularly intensive development of single-family houses was predicted for the area to the north-west of today's Lipowa Street, along the road to Wrocław. There were (not implemented) plans to build a large fan-shaped housing estate along former transport routes (today: Władysława Broniewskiego, Jana Kilińskiego and Małopolska Streets).

Anticipating an intensive development of the town and its growing transport needs, a plan was adopted to build a new ring road that was to bypass the town with a big arc from the west. The road, turning east near Nowy Górnik, was to have gone on to Wrocław and its fork towards Namysłów, through a new bridge that was to have been built over the Odra. The road would have relieved the historical transport route running along today's Bolesława Chrobrego Street and Odrzański Bridge. The latter would then have become a local route. However, also this plan has never been carried out.

The villages of Nowy Górnik (*Neu Bergel*) and Nowy Otok (*Neu Otag*), today located within the town's administrative boundaries, were established from scratch about 1910. The first one is situated at the road to Marcinów, and it was built along a straight, broad street, with limes along its both sides. Residential and utility buildings were grouped in regular home-steads on both sides of the street. More and more houses were erected until the 1920s, and more and more houses are now being built to the east and to the south. Nowy Otok has a central square, from which the other local transport routes fan out. Today, it incorporates (officially as a hamlet) a grange from the early 19th century (1809 – the date on a barn demolished in the 1980s), which originally belonged to the *Baumgarten* estate and was called Nowy Folwark.

An aerial photo of Olawa from the 1930s shows that the old town was encircled by a ring of green. In combination with the park near the shooting range and the river meadows, the green constituted a natural framing of the old town complex and reduced the impact of the nearby industries. Furthermore, it was also a source of landscape values, both inside the town and, above all, with regard to Olawa as viewed from the west or the east.

During the last phase of WWII and immediately after its end, Olawa was subject to much destruction. The south and east Rynek Square frontages were burnt down. The buildings flanking the south-western corner of Rynek Square (near the parish church) and the corner houses of the north frontage were destroyed. Some of the houses in Wrocławska, Brzeska and Słodowa (today: Tadeusza Kościuszki) Streets were burnt down. The duke's castle was partly destroyed (the wing of Duchess Luiza and the north building with the gate tower). The castle buildings were demolished; in the 1980s, there were a small fragment of the tower and partly collapsed basements of the adjacent buildings still left. In this way, a predominant element of the townscape as seen from the north, constituted by the compact castle complex, was removed. About 1960, a decision was made to reconstruct the wing of Duchess Luiza according to a design by architect Witold Rawski. As part of the project, the arcaded loggia in the north part of the building (not existing from about 1832 and not known from any iconographic records) was reconstructed. Many houses that survived WWII had to be demolished in the 1960s because of lack of maintenance. Unprofessionally conducted renovation work destroyed the historical value of many buildings.

The 1950s saw the construction of the first post-war cooperative housing estate, located near today's Kamienna and J. Kasprzowicza Street. In the 1960s, a large part of the buildings in Bolesława Chrobrego Street, along the section reaching the Odra, were demolished and more or less in the middle of the 1970s a housing estate was built there to a design of architects Anna and Jan Tarnawski. The massive 'windbreak' building at the edge of the estate, which because of its significant size constitutes an extremely aggressive element in the immediate vicinity of the old town, was erected in the years 1975–1977 to a design of architect Ryszard Natusiewicz. The building disrupts the old town panorama, as viewed from the south-west, from the road to Nowy Otok. In the south-west of the old town, in the 1980s, the construction of the Jan Sobieski housing estate was started to a design of Witold Molicki and collaborators, continued by architect Krystyna Kubala.

The town is also seeing an intensive development of single-family housing estates, primarily in areas in which such houses began to be built before 1945, e.g. to the west and north of the former village of *Baumgarten*, to the north of the duke's castle, within the duke's former hunting grounds and to the south of the old town.

The biggest changes to the town's housing development structure and spatial layout occurred after WWII. In general, the functions of Olawa's individual regions that were a result of a gradual development over many centuries have been preserved.

OŁAWA SINCE THE MID-18TH CENTURY
UNTIL THE PRESENT DAY
– POPULATION AND ECONOMY²²⁵

POPULATION

The arrival of Prussian troops in Silesia in 1740 started long-term wars with Austria for this rich province of the Habsburgs' state. Under the peace treaty concluded at Hubertusburg in 1763, Silesia came under the rule of the House of Hohenzollern. Within a few decades, the newly conquered Prussian territory became one of the major state provinces, which stood out for its economic development and dense population. An important factor in Oława's development was the acceptance by the town of the status of an urban district capital in 1742.

In the mid-18th century, Oława was a small town. In 1750, it occupied an area of 75 ha and had a population of 1,802. During the next 50 years its population rose to 2,366, reaching 2,809 in 1804, i.e. it grew by nearly 56%. This was undoubtedly a sizeable increase, but not very dynamic. A better time for the town's demographic development came after the Napoleonic Wars.

Oława's rising population growth rate in the first half of the 19th century resulted not only from a natural increase rate, but also an intensifying migration. The data from 1822 and later years indicate that the town had settlers from Brzeg and Wrocław. According to Prussian statistical data from 1828, Oława had 3,541 inhabitants, and according to the first census of 1840 – 4,706. Ten years later, i.e. in the mid-19th century, 5,550 people were officially recorded as living in the town. The statistical data also include the number of houses, industrial and service structures. In 1836, the town had 289 buildings, 4 breweries, 2 distilleries, 2 brickyards, 1 water mill, 9 inns and taverns. The chronicler also mentions 50 various crafts practised in the town²²⁶.

The following years were characterised by an even faster growth in the number of Oława's inhabitants. In 1871, 7,488 people lived in the town, and in 1910 – 9,037. The increase was a result of the region's industrialization and the town's expansion, which attracted many villagers who were looking for work. This was Oława's best period in terms of demography; during that time, the town turned into a middle-sized Silesian town.

Oława's population was on the rise in the successive years as well, but the growth was not that dynamic. The factors that slowed down the town's population growth was WWI, the post-war unemployment and inflation as

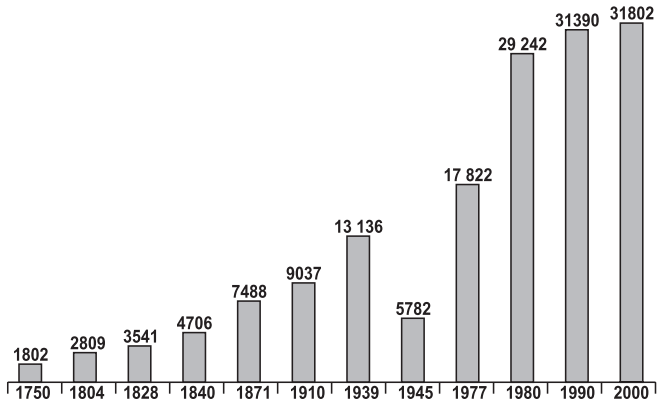

Chart 1. Changes in population of Oława in 1750–2000.

well as the great economic crisis of 1929–1933. In 1939, Oława's population increased up to 13,136.

WWII, or rather its consequences, had a profound impact on Oława's demography. In 1945, the town found itself within the border of the Polish state and Lower Silesia became a stage for exceptionally intensive population changes. A characteristic feature of the process was the displacement of the German population, an influx of Polish settlers and a high natural increase rate.

In 1945, there were only 5,782 people recorded as living at Oława. It is not difficult to notice that the population was not even a half of that in 1939. During the successive years, despite difficult economic conditions, the town populated quickly, and in 1965, the population exceeded that from before WWII.

The best years in terms of population growth were yet to come, and were connected with an intensive development of the local industry. The businesses that were set up there attracted people not only from the vicinity, but also from Poland's distant regions. In this respect, among the Silesian towns, Oława was behind Lubin and Polkowice. As early as the 1960s, the average annual migration balance amounted to 400 people, and in the years 1975–1979, it grew to over 700 people. If one also considers one of the highest natural increase rates in the country, at 13–17‰, it is difficult to wonder that Oława's population was growing on an unprecedented scale at the time. A 1977 census reported 17,822 inhabitants, in 1975, there were already 24,729 of them, and in 1980 – 29,242.

In the 1980s and 1990s, Oława's population was increasing much

slower. That was a result of, above all, a decreased number of jobs and a stagnation in housing construction. People started to leave the town, selecting more attractive places for work and life, e.g. the nearby Wrocław. Generally, the migration balance was decreasing year by year, and in 1999 it was even negative, at – 167. Because of impoverishment, the hitherto impressive natural increase rate dropped. In the 1990s, it oscillated between 0.7‰ and 6.0‰. Oława's population rose only minimally, from 31,390 in 1990, to 31,802 in 2000. In fact, it was not a growth, but rather a stagnation.

Oława's sex structure did not differ from that typical for the entire Poland. Throughout the post-war period, the number of women exceeded the number of men. In the 1940s and 1950s, there were 108 women for each 100 men. The disproportion was a result of high war losses. Later on, the difference became very small, and the ratio of men to women at Oława belonged to one of the most equalised in Poland, e.g. in the mid-1970s, it was 100 to 103.

OŁAWA'S ECONOMIC DEVELOPMENT

In the mid-18th century, Oława was surrounded by walls and fortifications, which limited construction work and the town's territory. In the years 1743–1752, the number of residential houses rose slightly, from 164 to 171. The houses were predominantly single-storey; 48 of them were made from brick and the others from clay and wood. According to a source from 1745, a majority of the buildings were then in a poor technical condition.

The town's further growth was a result of the reforms adopted during the Napoleonic Wars. On 19 November 1808, Oława, just like all the Silesian towns, was granted the right to set up their own, self-governing authorities. A decision was made to start the demolition of the defence walls, which created better opportunities for building construction and the town's spatial development.

Any growth of Oława's urban space was hindered by the two rivers that flew nearby – the Odra and the Oława – as well as the adjacent marshy and boggy areas. It was only after bridges, weirs and drainage ditches had been built that the town was able to expand into any direction without problems. The first span of Odrzański Bridge was erected in 1817, and an iron bridge was made in 1898. The biggest increase in Oława's territory took place in the 20th century. In 1912, a significant part of the village of *Baumgarten* (today's Lipowa, Oleandry and Jana Kilińskiego Streets) found itself within the town's administrative boundaries. In 1919, within the former village of *Baumgarten*, the Lower Silesian Experimental Farm was set up. In 1928, a new Evangelical school building was erected there²²⁷. More areas were incorporated in 1919 and in 1930, e.g. an area belonging to a so-called Duke's Big Grange. In 1935, Oława occupied an area of 2,054 ha. Compared to that occupied by the town in the mid-18th century (about 75 ha), it had grown almost 27 times. During the time of the Polish People's Republic, Oława's area grew even more. In order to meet the needs of developing housing construction, on 1 August 1973, the villages of Nowy Otok and Nowy Górnik were incorporated into the town.

In the early 19th century, the biggest architectural objects in Oława were the castle and the town hall. Over time, the castle lost its importance. In 1829, it was bought by the town and later resold to private users and the Catholic community.

The improving economic situation enabled many other public facilities and residential houses to be erected. In 1819, a municipal hospital was built. Seven years later, a massive customs house building was put into operation, and in 1831 a stately edifice of the Urban District Estates House was erected²²⁸. Its rooms were used for instance by the German Emperor who came to hunt near Oława. Another implemented municipal construction project was, in the years 1832–1833, a new extant court house with a prison at today's 1, K. Miarki Street. We can also still see the railway station building erected in 1842, i.e. when the railway service between Oława and Wrocław was put into operation. In the first decades of the 19th century, the town opened a Jewish cemetery, parts of Rynek Square and Starorynkowy Square were paved, a new fire station was built, and the inhabitants were ordered to replace shingles with tiles. For this reason, the wattle-and-daub meat stalls in Rynek Square were demolished²²⁹.

The first municipal higher school at Oława was established in 1853; it was later transformed into a so-called 'protogymnasium' (1867) and then into a so-called 'real gymnasium' (1929). From 1887, its seat was at the castle. In the early 20th century, a school of higher education for girls (*Dorothen Schule*) was set up in town, and in the interwar period, another school was opened at *Baumgarten* and a new gymnasium at Oława.

An important part of Oława's economic life were numerous service facilities such as coffee houses, restaurants and inns. In 1935, Oława had 29 hotels and various food service outlets, including a famous Lion Hotel (*Hotel zum Löwen*). Nearby, there was a popular restaurant called the Old Mint (*Alte Münze*). A very well known facility was the Prussian Court (*Preußischer Hof*), which attracted visitors with its furnishings and terraces, and an equally well known and often frequented German House (*Zum Deutschen Haus*), which served excellent lobster and trout dishes.

Of much importance to Oława's economic development were *Miejskie Zakłady Komunalne*, established in 1863, which comprised, among other things, a gasworks. The first gas installations were created earlier, in 1854. The expansion of the gasworks in 1888 ensured the satisfaction of the in-

creased demand for gas, not only used by gaslights in the streets, but also by households. In the 1890s, Oława began electrification of the town²³⁰ and work on a municipal sewerage, which only ended in the years 1904–1907, when the last streets were connected to the system²³¹. The town also had a water supply system, which was systematically expanded and renovated, as well as a mill. After a second fire in 1930, the authorities decided to rebuild it and a new mill was put into operation only two years later. Another important municipal construction project was a slaughterhouse, which had operated from 1893. The intensifying construction trend towards the end of the 19th century was conducive to the development of the brickyard that had existed for a long time and whose monthly output in the years 1895–1896 amounted to 1,091,475 bricks.

The reforms from the years 1810–1811, which did away with the so-called guild obligation and any restrictions on the selection and freedom to practise crafts, created new opportunities for the local entrepreneurial spirit. They also speeded up the development of the capitalist relations in crafts and industry.

In the first half of the 19th century, Oława was still a town of craftsmen. In 1822, the most important position was enjoyed by food-related crafts; other crafts, such as those connected with clothes, cloth, wood, leather, metal and precision engineering, had an inferior position. By 1846, the number of cloth making workshops dropped and the craft lost its important role for the town's economic life, e.g. drapery practically ceased to exist and in 1836 Oława had only one operating clothier. At the same time, service workshops – run by tailors or shoemakers – started to grow in numbers. This was caused by a growing demand, but also the fact that the two professions did not require years of learning and did not call for any considerable financial investments to equip the workshops. In 1845, crafts constituted a source of income for about 38% of all of Oława's inhabitants.

At the beginning of the second half of the 19th century, Oława's industry began to develop on a larger scale. About 1850, in an area referred to by the locals as a Bone Mill, a plant processing animal bones into bonemeal was built. It was readily bought by farmers to fertilise their fields. An important role in Oława's industrialisation was played by the chemical industry. In 1862, Schube, a merchant from Wrocław, and chemist Brunnquell established a factory that manufactured zinc white, red lead and lithopone. In the same year, the same businessmen opened a lead white factory at today's 1 Maja Street. In the years 1906–1908, in today's Kamienna Street, a competitive plant (the Lithopone Factory) was set up. It manufactured paint for various surfaces. Another chemical plant was the Marta Foundry owned by *Loebbek u. Co.*, which produced zinc white.

The chemical products made at Oława – paints and, above all, zinc and lead white, were quite popular with customers in Germany, Northern and Eastern Europe.

Another important industrial plant at Oława was the rolling mill, which was established by two citizens of Wrocław in 1839. It processed raw materials from Upper Silesia and produced zinc sheet metal. Related products were made by a factory set up in Odrzański Mill. It manufactured zinc casings and bushes for electric torches. In 1856, the factory was acquired by 'Silesian joint stock company for zinc mining and metallurgy' of Lipiny, urban district of Bytom.

A major industrial operation was the railway car factory A. Wollny – *Ohlau Maschinenfabrik, Giesserei Eisenkonstruktion*. It built and repaired passenger rolling stock, but also manufactured agricultural implements, nickel and welded boilers and pipes. *Carl Tuchscherer Bauunternehmung Breslau* – a construction firm that specialised in wood structures, also deserves a mention. The plant was situated at today's 18, W. Sikorskiego Street. At 13, Rybacka Street, there was a factory that made cement products. After 1929, apart from bricks, it also made roof tiles, rubbish bins, flagstones and tiles.

In 1884, at the corner of Tadeusza Kościuszki and Rzeźnicza Streets, a furniture making plant was formed (*Möbelfabrik Karl Kreusel Söhne*). It made kitchen and room furniture. The firm operated a factory shop.

One of the major industries in the area was the food industry. It was represented by the mill of Conrad Schönfelder. It processed rye and wheat into flour – about 100,000 centners (quintals) per year. Among the most famous foodstuffs from Oława was goose liver pate. Its production was started by a French cook, who came to the town after the Napoleonic Wars. *Pastetenfabrik Albert Geze* products were known and sought for not only in Germany, but also in other European countries.

Oława was also famous for growing and processing tobacco. The first factory started operating as early as 1643, and in the first half of the 19th century, half of the tobacco crops in Silesia came from the town's environs. In 1845, Oława had 32 tobacco plants, and the production of snuff and cigars was at its peak. During the Prussian times, silk was produced in the western part of the castle wing, but it failed to generate the expected profit.

Oława boasted many food shops and stalls. One of the major players in this field was the firm owned by merchant A. Pochura, which was established in 1878. Initially, it was involved in distributing foodstuffs and colonial products. The firm developed fast, when in 1901 it was taken over by merchant Georg Starck with a partner. They provided the local merchants at Oława and its urban district with foodstuffs, delicatessen and alcoholic products. The very Georg Starck soon became a well known town citizen. He was the first Oława inhabitant, who had a car and contributed to the

establishment of the 'Silesian Automobile Club'.

Oława's economic development was helped by the town's convenient location on a transport route. On 21 May 1842, the town received a railway link with Wrocław. Afterwards, the route was quickly extended to Brzeg and then to Upper Silesia. In this respect, Oława constituted a European avant-garde. In 1898, an iron railway bridge on the Odra was built, which provided a connection between Oława and Oleśnica and Namysłów. Because the railway crossed the river, it was possible to build a siding connected with the trading port. It specialised in agricultural produce – sugar beetroots, but it also handled industrial products. The port was used, for instance, to transport coal from Upper Silesia and upriver – Swedish iron ore.

In 1867, the first steamer service was put into operation between Wrocław and Oława. In 1884, the second Oława sluice was built, and four years later – two weirs on the Młynówka canal – one connected with the power station, the other one – with a galvanizing plant. In 1918, a sluice was constructed on it, then a transshipment port, near which many firms and undertakings were established.

Of some importance to the town's development was also the construction in 1910 of a narrow-gauge railway, referred to as the 'beetroot railway', which linked Oława with Boreczek. The railway line reached the Odra port and facilitated economic penetration of the areas west to the town.

Oława's industrial development was accompanied by the development of the town as an administrative centre. In 1908, a statelty court house was erected, and about 1910 – the building of *Ohlauer Bankverein*²³².

WWII had an adverse effect on the town's economic development. Towards the end of January 1945, a fierce battle was waged for Oława. As a result, 30% of the town were destroyed, with 50% of the buildings in its centre. About 600 buildings were left untouched, and 270 were seriously damaged. The industrial plants, roads, the sewerage system and the power grid were destroyed.

Among them was the zinc white, red lead factory Marta Foundry. Later on, the plant had periods of prosperity and losses, but it has always been expanded and modernised, especially in the 1970s. It still operates today, as one of the major industrial employers in town.

Another industrial facility that stood out for its production output and employment was the 'Vegetable Glue Factory'. Before WWII, it was part of the Henkel group at Oława. Initially, the plant made glue, but when raw materials were no longer available, the production stopped and the factory was renamed as the *ERG* Plastics Factory (in 1953).

Oława also had some engineering industry plants. In July 1946, the damaged cast iron foundry of the 'Railway Car Division' of the 'Rolling Stock Repair Shop' *Wrocław* was reopened, and in 1958, the firm started to repair railway cars and tankers.

An enormous impact on the development of Oława and its environs was exerted by *Jelczańskie Zakłady Samochodowe* (Jelcz Motor Vehicle Manufacturing Plant), which was formed in 1952. Over 2,600 people from Oława commuted to Jelcz to work.

Many town inhabitants worked for the Goods and Passenger Division of the 'State Motor Vehicle Transport Company', which was established on 1 January 1947. Originally, the company had 500 employees. The company was renamed twice, and since January 2002 it has operated as *Przedsiębiorstwo Komunikacji Samochodowej w Oławie S.A.*, employing about 300 people.

Among the industrial plants that started operating soon after WWII is the Paper Factory. In 1946, it employed 45 people, who made grey packaging paper, and then paper bags. In the years 1953–1963, some money was invested into the operation, and its staff grew to nearly 200 people. Since 1998, the plant has been owned by Grzegorz Fiscoeder and now it has 36 employees.

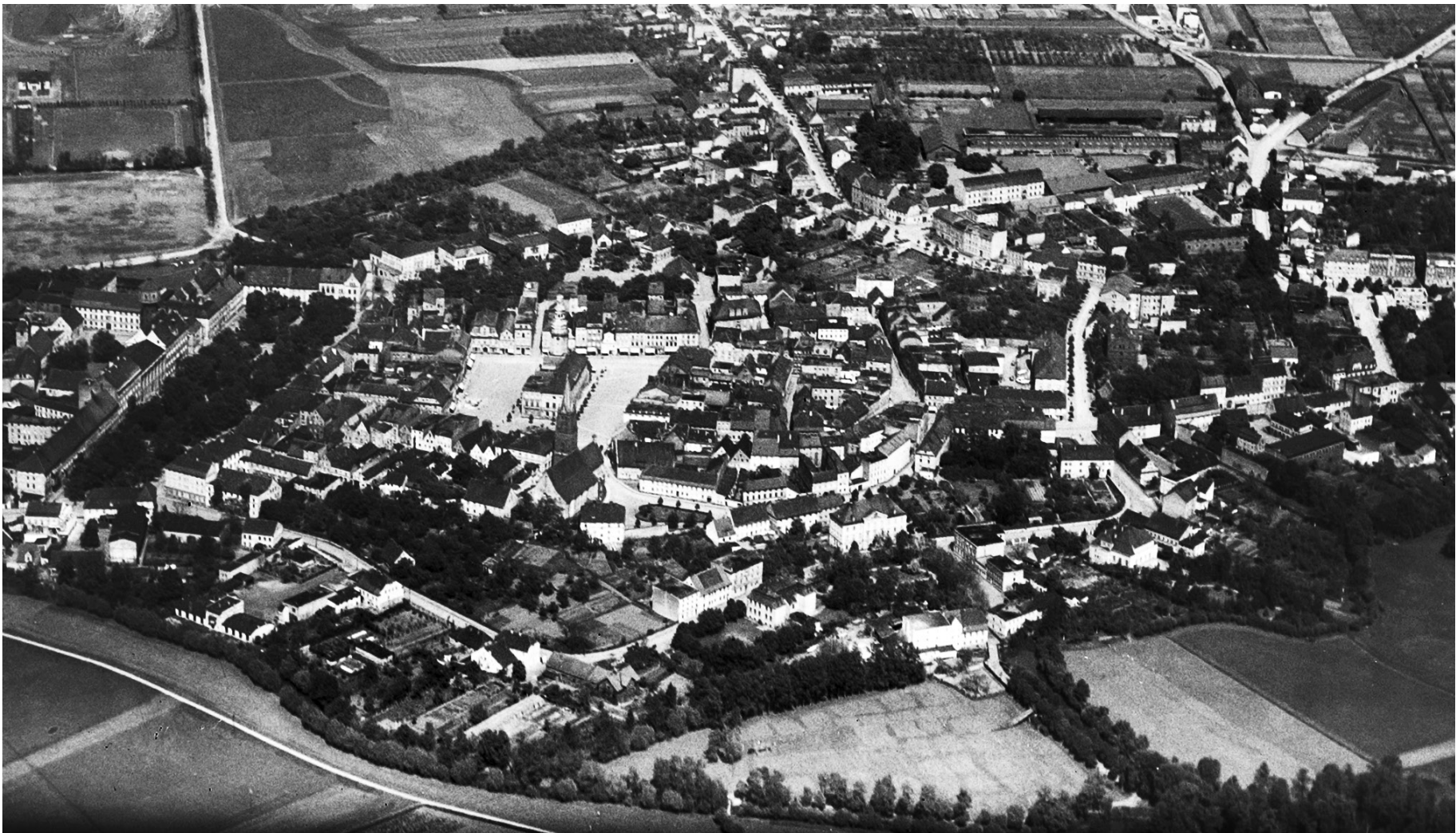
In the 1950s and 1970s, the following businesses were set up: *Oławskie Zakłady Wapienno-Piaskowe* (manufacture of sand and limestone), a lumber mill, recycling of non-ferrous metals, scrap metal processing, *Mechaniczne Zakłady Produkcyjne* (production of mechanical equipment) and a branch of *Wrocławskie Zakłady Graficzne* (a printing works).

Even before the industrial plants resumed their operation after the war, there opened various shops and catering outlets. In March 1947, there were 52 private retail outlets in town.

Towards the end of 1948, after a so-called 'fight for trade', private shops were closed down and taken over by cooperatives, especially *PSS Społem*. In the 1960s, the cooperative had over 70 various shops and production plants (a cake shop, a bakery, a meat processing plant) and catering outlets.

After 1989, Oława experienced a very fast development and small and middle-sized enterprises. By June 2002, 7,017 various businesses were registered.

The post-war beginnings of crafts at Oława are connected with the date of 28 July 1945, when the local craftsmen established a guild, which a few years later was transformed into the Oława branch of the 'Guild of Various Crafts'. In 1947, the town boasted 37 craft workshops. The successive years were difficult for craftsmen, as from the end of 1948, the authorities began to eliminate private services. Better times came not earlier than after 1970, when craftsmen's services started to be organised by cooperatives such as: *Spółdzielnia Pracy Usług Wielobranżowych* (30 plants), *Spółdzielnia Inwalidów* (12 plants) or *ZSS Społem* (11 plants), and the number of private

18. Olawa. An aerial photograph of the centre from the west, 1929

craft businesses reached 86.

During the first post-war decade, not much was done in this respect. For instance, between the years 1945 and 1955, only 80 new dwelling rooms were built. Only in the mid-1960s was an intensive town redevelopment started, and cooperative housing was the predominant form of housing construction.

The construction of housing speeded up markedly in the 1970s. It was forced by an intensive development of industry. In order to meet the growing expectations of the population, in 1974, the authorities built *Zakład Wielkiej Płyty* (production of prefabricated house components). Thanks to this, Olawa became one of the Lower Silesian towns with the biggest growth in state, cooperative and private building construction. It was then that the 'Chrobrego Housing Estate' for 6,000 people and the 'Sobieskiego Housing Estate' for 4,000 people (by 1985) were built. The second construction phase of the latter estate occurred in the second half of the 1980s. Single-family houses were erected in Polna, Gagarina, Bażantowa and Zwierzyniec Duży Streets. In 1939, Olawa had 13,136 inhabitants, in 1961 – 12,071, and in 1970 – already 17,754. Nowadays (2013), the town has a population of 32,240. The area occupied by Olawa did not change much after WWII: from 20.85 km² in 1939 to 22.13 km² in 1961, and to 27.36 km² in 2011²³³.

Despite the transformations of the political system, still many residential buildings at Olawa belong to the municipality. In 2000, there were 273 such buildings, with 3,244 flats for 9,000 inhabitants. Only 25% of those were buildings erected after the war. Apart from residential houses, also some public facilities were erected. These include, for instance: a hospital, an outpatients' clinic, a natural medicine centre, 2 shopping outlets, a bus station and depot, 2 kindergartens, 3 nursery schools, 4 schools, a church and sports facilities. After 1965, three deep water wells were built and the pump stations at Nowy Otok were remodelled. Furthermore, a mechanical sewage treatment plant was erected, and in the years 1970–1975 the biological treatment plant was expanded. In the 1980s, four emergency wells were put into operation and the construction of a water reservoir at the 'Water Treatment Plant' at Nowy Otok was completed. In 1989 a water mains was built from Wrocław ('Water Production Plant' *Mokry Dwór*) to Olawa. A break-free supply of water to the population was guaranteed when the water piping between the deep water wells at Nowy Otok were replaced. The more stringent requirements regarding environmental protection led to the demolition in the years 1990–2002 of the 'Waste Management Plant' at the village of Gać, which was used by several urban and rural districts, and the closure of a rubbish dump in Oleśnicka Street²³⁴.

The post-1989 political system transformations have had both positive and negative impact on the town's development. On the one hand, in 1989 *Olawska Fabryka Domów* (home factory of Olawa) went bankrupt, and on the other hand, the town recovered the residential houses from the garrison of the Northern Group of the Soviet Army Troops, who started to leave the town in 1991. The first vacated building, in Lwowska Street, was taken over by the Tax Office; another – by a primary school; and the building previously occupied by the command of the Red Army was turned into a Social Assistance Home. Other buildings, like the ones in Młyńska Street, were changed into new flats. In 1994, the former Soviet barracks in 3 Maja Street were transformed into Vocational Schools No. 2²³⁵.

Despite the post-war industry development, Olawa also has new recreational areas. They are located both before the castle and in 11 listopada Street. The town is surrounded with many green areas – three allotment garden complexes and a 21 ha park that extends along the Olawa River.

After the Second World War, Olawa has suffered various natural disasters, including floods in 1947, 1953, 1965, 1977, 1985 and 1987. Particularly the last one, referred to as the 'flood of the millennium', will be well remembered by people living in the area between the Olawa River and the Odra River²³⁶.

Rafał Eysymontt

IMAGES OF THE FORMER TOWN

Olawa stands out against many other Lower Silesian towns for the existence of numerous, historically rich images of the town.

The oldest view of Olawa comes from a travel album of Otto Henry, Elector Palatine of Neuburg an der Donau, and was made during his journeys to Cracow in the years 1536/1537 (plate 5). The palatine was travelling for a dowry due to his grandmother Jadwiga, daughter of Casimir IV KG, married to Jerzy the Rich, duke of Bavaria and Landshut; the artist who was accompanying him executed 19 views of 17 Lower Silesian towns. The towns were depicted in a way that not always was true to reality, and above all in line with an adopted convention. A majority of the views were drawn not in the field, but after the end of the journey, in the artist's workshop that was far away from the town in question. The modern era fascination with mountain landscapes means that all townscapes are set against mountains, which in a majority of cases, like for instance at Olawa, were not in fact present in reality. In a drawing called *Zu der All*, Olawa is depicted from the south-east. In accordance with a medieval tradition, the town is encircled by defence walls with high towers; one of the major ones, on the right hand side, should be identified with Brzeska Gate, while the other, the first one from the left, with Wrocławska Gate. This arrangement by the artist is indicated by the church building before the gate to its right; it was probably the Chapel of St. Roch, which was located before Brzeska Gate and mentioned in 1385. The most impressive sacred structure at Olawa at the time of Otto Henry, Elector Palatine, was the parish church with a big, square tower with a still Gothic crowning, which was located in the town centre, and the town hall with a small bell tower in the middle of its elongated wing, which is shown to the right. The tower located to the left of the parish church probably came from the Gothic castle, which does not stand out much against the surrounding buildings. As mentioned above, the elector palatine's artist, when drawing Olawa during perhaps a single-day stay at the town, did not always pay attention to what the town actually looked like. More often than not, he made use of adopted models. It is therefore difficult to determine whether the towers he drew were real structures existing at Olawa or rather ideal towers only to be found in his imagination.

The town's nearest surroundings were shown extremely idyllically. In many of the other views from the series, in the foreground there is municipal

law symbol in the form of a gallows, to the left there is a windmill resembling God's mill, as it is not an accident that it resembles a cross. To the right, there are rural, wooden houses with a small masonry tower – a home of an impoverished knight. This bucolic landscape, very similar to views of areas near Nürnberg by the great Albrecht Dürer, places the first view of Oława extremely highly in the absolute artistic value category. Furthermore, thanks to the artist whose name we do not know, the oldest image of the town bears the same date as the oldest image of Berlin.

The condition of the stronghold after the redevelopment, done already in modern fortifications with so-called 'scissors and redans', trenches connecting the town with the Odra, is presented on a plan from 1675, kept at the Vienna Archive (plate 6). According to that plan, the work on the Oława stronghold was done by *Obrist Wachtmeister v. Schülz*. The plan, differing from Saebisch's design by a smaller number of bastions and a simultaneous enlargement of the area closed by the fortifications, shows a town constituting an expanded defensive complex with an extremely regular layout. The location of a castle in the crowning of the defensive layout is a nearly model solution, similar to ideal Renaissance layouts, such as the famous work by Italian architect Bernardo Morando – Zamość. An advantageous location in the branches of two rivers – the Oława and the Odra – meant that the naturally defensive town layout received an additional protection from the east and the west. In order to provide the suburbs with additional fortifications, bulwarks were constructed from the north and the south between the courses of the two rivers. The whole had an outline of an irregular, pentagonal trapezium, with a castle in the north, separated from the town with a moat and four hornworks erected in the so-called 'Old Dutch fashion'. A separate bulwark protected the Odra crossing. Wide ramparts around the town were surrounded by broad moats; unfortunately, towards the end of the 17th century, those were partly dried up. From the outside, the stronghold was surrounded by an earth curtain made, as it follows from a commentary to the plan, with the earth removed from the moats.

The most famous Silesian traveller Friedrich Bernhard Werner did not bypass Oława. This Kamieniec Ząbkowicki-born military engineer, constructor of theatre decorations, and, what is most important, author of over 2,000 drawings executed during his 'peregrinations' from Poland and Hungary in the east to Italy in the south, Rhineland in the west and the Netherlands in the north, drew Oława more often than any other Silesian town, perhaps with the exception of Wrocław and Legnica (plate 9). The number of representations of the town (6) seems to attest to its importance in the 18th century. The first time F.B. Werner had visited Oława was still before his greatest travels in Europe, i.e. before 1712. The artist, only over 20 years old at the time, immortalized the town from the north-west, i.e. from a completely different side than in his 'Topography' a few dozen years later. In the drawing, the town, encircled by walls, did not have any outside earth bulwarks, which is contrary to the Vienna drawing from 1675. To the right, there is the Polish Piasts' castle, as F.B. Werner states in his caption. The castle is connected with an external bank by means of a wooden bridge. Further on to the left, there is the soaring tower of the town hall, and further away to the left – the parish church and the Brzeska Gate tower. Some houses with curved gables may indicate that a large part of burgher houses, just like in other Silesian towns at the time, were already masonry structures.

The first of the exact views of the town made by Friedrich Bernhard Werner – a copper engraving issued in Augsburg after 1737 – presents the town similarly to the first one, i.e. a view from 1712 from the north-west, i.e. from the direction of Wrocław (plate 8). The slim towers of the town and the castle, raising above the town walls visible behind Oława overflow areas and a broad belt of fortifications, must have been much more impressive than today. In the foreground, there is the wattle-and-daub north wing of the castle, which housed the kitchens of Oława's castle. This, it seems, not very elegant part of the town was also portrayed at the beginning of the 19th century. The reason was that from this direction, Oława was not hidden behind buildings in the suburbs or the village of *Baumgarten*.

The most interesting views of the town and its major structures were made by the brilliant drawer nearly 40 years later – he put them in the second volume of his Silesian Topography from 1750 (Ill. 19). The bird's-eye view bears a very specific date: 8 August 1750. The most important structure – the castle – was depicted by Werner in two images (Ill. 7, 9). He was very accurate, showing the diversity of its Renaissance part, probably erected by Italian bricklayers, and of the Baroque part. It is known that in 1541 the Gothic castle was demolished. Jerzy II, duke of Brzeg, the initiator of the Renaissance-style redevelopment of the castle at Brzeg, as well as Niemcza and Wołów, also began the erection of a Renaissance castle at Oława. The next expansion of the castle at Oława, in the years 1673–1680, was undertaken by Duke Krystian's widow, Duchess Luiza. A new, eastern part of an equal width, although slightly higher was built next to an Early Baroque wing, which was a dozen or so years younger. The new section was called 'Luisenbau' and was created in the years 1672–1675. As seen in 18th-century drawings by F.B. Werner, the new part of the castle had architectural divisions slightly different than those of the earlier structure. F.B. Werner was an accurate inventory maker, but it is difficult to determine whether the use of a yellow watercolour for this part of the structure was to indicate that it was gilded. At the time of F.B. Werner, the structure was also covered with colourful plaster. The drawer showed sky blue panels under the windows in the Baroque section of the castle.

Another town structure accurately drawn by F.B. Werner was the town hall (Ill. 10). Also here, as in the case of the castle image, F.B. Werner emphasised the Baroque pilasters of the newer part of the facade; the older, Renaissance section of the structure, is hidden behind it quite effectively, showing only a typical, curved gable. F.B. Werner immortalized the edifice created in the years 1661–1668, which did not survive long in the depicted form. It is fortunate then that the non-surviving building was shown with so much precision. F.B. Werner even emphasised, like in the case of the castle, the colours of the facade. In contrast to the castle, the panels below the windows are not sky blue, but yellow. In 1823, the Baroque edifice was remodelled again, according to the principles of the famous architect Karl Friedrich Schinkel, and in this form has survived. The only extant element of the older structure is the tower with the renown clock funded in 1680 by Duchess Ludwika Anhalt, mother of the last Piast, Jerzy Wilhelm, and executed as late as 1718.

F.B. Werner also drew bird's-eye views of the town, displaying in the process an extraordinary spatial imagination. He also immortalised Oława 'in profile', paying special attention to Oława's high towers. The artist regarded his works not only as 'works of art', but also as a source of information, so he provided all the drawings with accurate descriptions. Thanks to that, we are able to identify the Golden Lion Inn in the north-eastern corner of Rynek Square and the Black Eagle Inn in the north-western corner. At the time of F.B. Werner, the 'hotel-and-catering' activities were not only restricted to Rynek Square. The Red Fawn facility, located just before Brzeska Gate, was one of the most impressive institutions of this type, and was composed of three separate buildings.

The drawing by F.B. Werner accurately shows Rynek Square and its buildings – the town hall, which was the seat of the local authorities, with a flogging pillar to its south; a small building used as a police station to the left of the town hall; a fire hose building to the right of the town hall, and, located above the town hall, a fire pool surrounded with decorative fencing. The facilities were intended to protect not only, as in other Silesian towns – wooden houses, but also largely masonry residential houses; masonry buildings began to be erected in the town in the Middle Ages, which was attested by the existence of a Gothic mint, still to be found in the south-western corner of Rynek Square in the interwar period. Still in the mid-18th century, not a lot of such houses existed. This is indicated by a small number of red dots painted by F.B. Werner to represent tile-covered roofs. Shingled roofs in his drawings were marked grey – the use of shingles was extremely risky, because of the danger of fire, and was consistently fought against by the first Prussian ruler of Silesia – King Frederick the Great. The extant Baroque building of the former chemist's stood out against the masonry buildings in Rynek Square as early as the time of F.B. Werner.

The town's view executed by F.B. Werner also shows the town's production facilities of most importance from the Middle Ages, i.e. mills. The biggest one, a masonry structure, owned by the castle, was located on the Odra to the north of the town. The triangular dormer windows may indicate that it was erected at the same time as the castle's Renaissance wing (1545). On the other hand, the municipal mill depicted at the bottom, in the left of the drawing, although equipped with five water wheels, was covered with a less magnificent roof. The burghers' ambitions resulted in its having been provided with a tower, which was, by the way, constructed from wood. It seems that it did not boost its performance in any way when compared to the castle mill. The municipal mill was located on a big branch of the Oława River, which constituted a weaker source of energy.

Smaller images by F.B. Werner are devoted to Oława's two most important temples, including the parish church of St. Blaise, with semicircular windows that disclose the Renaissance origin of this architectural form (Ill. 8). F.B. Werner does not draw the interior of the church, which already at his time was filled with magnificent Renaissance gravestones, including the memorial tablet to Jerzy Ernest Piast, the oldest son of Duke Joachim Fryderyk and Anna Maria von Bernburg-Zerbst, who died in 1589. The tablet was still known in the 19th century; in 1874, at the order of Prussian King Frederick William, it was subjected to conservation. Worth mentioning is also the epitaph to Johann Gunn on the monument of the town's defence commander during the Thirty Years' War, who died in 1649. At the time of F.B. Werner, the most significant element of the Church of St. Blaise was a relatively new tower. The chronicles mention that in 1692 it was crowned with a ball, which means that the construction of the dome was finished. The Renaissance dome from the end of the 17th century was replaced with a Neo-Gothic one in 1886, as a result of which the tower reached a height of 61.8 m.

One of Werner's latest town images comes probably from the 1760s. The artist painted the town from the west (plate 7). The drawing shows a detail that is not present in the previous representation – boats at the Odra crossing. Their high masts mean that the bridge must have been raised in its central part, and its construction resembled the drawbridges known to us from paintings of the Dutch masters. It is worth noting at this point that the traffic on the Odra significantly intensified towards the end of the 17th century, as a direct consequence of the putting into operation in 1668 of a canal connecting the Odra and the Spree, which was part of a route from Silesia to the North Sea and then on to the Atlantic. The boats on the Odra are thus a symbol of a new, important transport link that replaced the old overland 'High Road', which was still used by Otto Henry, Elector Palatine

19. Olawa. A town panorama, ca. 1750

of Neuburg an der Donau in the first part of the 16th century. The drawbridge shown by F.B. Werner was a predecessor of the sluice on the new Odra canal built in the years 1777–1779. The sluice was constructed four years later (before 1784). The new facilities on the Odra, originating already from the 19th century, were often illustrated in picture postcards made by means of photography. Where once only small boats were moored on the Odra, at the end of the 19th century and in the first half of the 20th century, long lines of barges drawn by steam tugboats were moving. Nearby, where at the time of F.B. Werner stood only small warehouses, a granary and a mill with a massive silo were erected; it is still one of the predominant features of the townscape. Trade and transport on the old east-west route were always major factors in the town's development. It is not a coincidence that water and overland transport developed at Olawa almost concurrently.

Among the most magnificent images of Olawa are its maps and plans. These regard the two aspects that have always been of most importance to the town. The first one are the huge fortifications illustrated on a plan from the Vienna archive. Other similar plans are kept at the State Archive in Wrocław. These show the development of the Odra waterway, of much significance to the town. The plan from 1826 shows the complex of sluices and the new colony at Zwierzyniec – a village established on the site of the duke's hunting grounds, including a separately mentioned pheasant farm (plate 21). Odrzańska Island was still the destination of excursions by Olawa inhabitants, even after the sluice had stopped being any special technological attraction.

The development of the town's suburbs, which can be traced thanks to numerous plans and maps surviving in the Wrocław archive, is also attested to by early-19th-century architectural designs for new buildings. Several of them are signed by renown Silesian architect Carl Gottfried Geißler (Ill. 11). Similarly, as in the case of earlier drawings by Friedrich Bernhard Werner, they are very accurate – meticulously coloured and provided with carefully polished architectural details. The drawings are even more interesting to us, because many similar buildings covered with pitched roofs, which were typical of the period, have survived in the eastern suburb.

A present-day bird's-eye view of the town shows how important to its formation were the stages of its development from the Middle Ages until the 18th century. The town layout, with a predominant Rynek Square, a parish church and a square next to the castle, has hardly changed since the time of F.B. Werner. Changes have affected individual buildings and – substantially – the suburbs, in which, especially in the north-east, large housing estates have been built; such complexes look exactly like any other prefabricated houses in other towns or cities.

¹ Niemcza, *Atlas historyczny miast polskich* [A historical atlas of Polish towns and cities], ed. M. Młynarska-Kaletynowa, Vol. IV, Book 4, Wrocław 2004, p. 8, Illustr. 3.

² A. Rutkowska-Plachcińska, *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku* [Strzelin, Ścinawa and Grodków: failed market locations by magnates in the 13th c.], [in:] *Studia z dziejów osadnictwa* [Historical settlement studies], Vol. 3, 1965, pp. 39–51, 65–66.

³ M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński w XIII w.* [The burg at Ryczyn in the 13th c.], [in:] *Świat Słowian* [The world of Slavs], pp. 161–165.

⁴ Cf. Vol. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku* [Burg and provincial organisation in Poland in the 11th and early 12th centuries], [in:] *Studia z dziejów osadnictwa* [Historical settlement studies], Vol. 5, 1967, Map No. 3. *Podziały administracyjne Polski Bolesława Krzywoustego* [Poland's administrative divisions by Bolesław III the Wry-Mouthed]; Map No. 4. *Sieć grodów kasztelańskich Małopolski i Polski Środkowej w okresie przed podziałami dzielnicowymi* [The network of castellan burgs in Little Poland and Central Poland before the administrative and political divisions].

⁵ M. Goliński, *Od czasów najdawniejszych do 1740 roku* [From the earliest times to 1740], [in:] *Namysłów. Z dziejów miasta i okolic* [Namysłów. From the history of the town and its environs], ed. M. Goliński, E. Kościuk, Namysłów 2006, pp. 9–169.

⁶ Prior to the foundation in 1266, the settlement was called *Legnica*, in the foundation act issued by Henry III in 1266 (SUB, Bd. 3, No. 552), the town was to be called *Fürstenwald*, in the successive years the following were mentioned: *Beroldi villa*, *Berolstadt*, then *Bernstadt*, currently Bierutów; cf. A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przestrzeń weichbildu. Studium metrologiczne na przykładzie uposażenia paru miast śląskich* [Weichbild space. A metrological study on the example of the endowment of several Silesian towns], [in:] *O rzeczach minionych* [About things past]. *Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska oblata*, ed. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, *Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej* [Studies and materials regarding material culture history], Vol. LXXI, 2006, p. 65 et seq.

⁷ M. Walczak, *Obszar przedsudecki* [The pre-Sudeten area], Warsaw 1970, pp. 28–113; *Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego* [Atlas of Lower and Opole Silesia], ed. W. Pawlak, Wrocław 1997.

⁸ Olawa. *Zarys monografii miasta* [Olawa. An outline monography of the town], ed. K. Matwijowski, Wrocław-Oława 2004, pp. 12–18.

⁹ 1234, SUB, Bd. 2, No. 81; 1253, SUB, Bd. 3, No. 55. Cf. U. Sowina, *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemie polskie z Europą w tle* [Water and people in a late medieval and early modern town. The Polish land against the European background], Warsaw 2009, p. 76 et seq.

¹⁰ SUB, Bd. 3, No. 570; M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński...*, pp. 163–165.

¹¹ I only refer to the area of today's urban district of Olawa (powiat); the whole hypothetical territory of the former castellan district of Ryczyn, reaching the town of Rychtal in the north, Brzeg in the east and Grodków in the south, is not taken into account here.

¹² F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Brieg, 1783–1796, Bd. 1: *Vom Fürstenthum Brieg*, 1783, p. 10.

¹³ This applies to the inhabitants of the village of Bystrzyca Oławska, located on the edge of the Odra marginal stream valley. *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis*, CDS, Bd. XIV, hrsg. v. H. Markgraf, J.W. Schulte, Breslau 1889, p. 52.

¹⁴ *Ibidem*, p. 52.

¹⁵ According to F.A. Zimmermann, an 18th-century chronicler, the forests of the Olawa district, even on the less densely forested, southern bank *liefern mehr Bau- und Brennholz als der Bedarf der Einwohner erfordert*. There was also no shortage of game, F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 1, 1783, pp. 10–11.

¹⁶ R. Szwed, *Dendrochronological and radiocarbon dating of Early Medieval settlements on sites 4 and 5 at Polwica and Skrzypnik site 8, the urban district of Olawa*, [in:] *The Early Slavic settlement in Central Europe in the light of new dating evidence*, ed. M. Dulinicz, p. Moździoch, Interdisciplinary Medieval Studies, ed. p. Moździoch, P. Wiszewski, Vol. 3, Wrocław 2013, pp. 111–131.

¹⁷ E. Krause, *Der Fund von Höckricht Kreis Ohlau*, Schlesiens Vorzeit in Bild und. Schrift, Neue Folge, Bd. 3, 1904, pp. 46–50.

¹⁸ KdŚl, Vol. 1, No. 35; SUB, Bd. 1, No. 28; Bd. 2, No. 287.

¹⁹ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, *Scriptores Rerum Germanicarum*; nova series, Bd. II, ed. B. Bretholz, Berlin 1923, lib. III, cap. 1, pp. 161–162; *Kosmasa Kronika Czechów*, ed. Maria Wojciechowska, Warsaw 1968, p. 314.

²⁰ These issues have recently been most broadly discussed in a paper by T. Jurek, *Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku* [Bishops' Ryczyn. A historical study of the Polish church in the 11th century], *Roczniki Historyczne* [Historical Annals], Vol. 60, 1994, pp. 21–66.

²¹ J. Kramarek, *Pierwsze wykopaliska archeologiczne na Śląsku* [First archaeological excavations in Silesia], *Z Otchłani Wieków* [From the abyss of the centuries], R. 24, 1958, J. 1, pp. 25–33.

²² J. Kramarek, *Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku* [The early medieval Ryczyn burgs in Silesia], Ossolineum 1969, pp. 14–19, there a discussion of the progress of the study and the literature.

²³ S. Moździoch, M. Przysiężna-Pizarska, *Gród Recen – refugium episcopi* [Recen burg – refugium episcopi], [in:] *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu* [A borderland burg], ed. Justyna Kolenda, Wrocław 2008, pp. 207–225.

²⁴ M. Krapiec, *Analiza dendrochronologiczna drewna zabytkowego ze stanowiska nr 1 w Ryczynie* [A dendrochronological analysis of the historical wood from site No. 1 at Ryczyn], a manuscript], Archive of the Institute of Archaeology and Ethnography of the Polish Academy of Sciences (PAN) in Wrocław, Cracow 2007.

²⁵ The documents in which Ryczyn castellans are mentioned, most often as witnesses, cf. M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński. [The burg at Ryczyn...]*, pp. 162–163.

²⁶ *Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum*, publ. K. Maleczyński, MPH, n.s., Vol. II, Cracow 1952, cap. I, 19.

²⁷ *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, op. cit., nova series, Bd. II, lib. III, cap. 16; *Kosmasa Kronika Czechów*, p. 335.

²⁸ On 3 June 1340, Prince Bolesław III approved the gift granted by Michał the saddle maker and sons to the Order of Dominicans at Brzeg, in the form of one half of the burg of Ryczyn *in monte castrî cum fossato*, SR, No. 6459, p. 125.

²⁹ SUB, Bd. 3, No. 125, p. 90.

³⁰ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku* [The location of customs houses and trading routes in Silesia until the end of the 14th century], Wrocław 1951, p. 62, Note 19.

³¹ *Ibidem*, p. 22, Note 79.

³² S. Moździoch, *Znaczenie „pożytków wodnych” w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska* [The significance of water-related resources in day-to-day life in the early medieval Silesia], [in:] *Rzeki. Kultura-cywilizacja-historia* [Rivers. Culture-civilisation-history], Vol. 2, 1993, pp. 149–169.

³³ R. Żerelik, *Dzieje polityczne Olawy i ziemi oławskiej w średniowieczu* [The political history of the town of Olawa and Olawa land in the Middle Ages], [in:] *Olawa. Zarys* [Olawa. An outline], pp. 44–56.

³⁴ A document of 18 April 1218 drawn up by Bishop Wawrzyniec refers, among other things, to 'Germans from Olawa', KdŚl., Vol. 2, No. 198; SUB, Bd. 1, No. 171.

³⁵ See the chapter by M. Chorowska, *Rekonstrukcja programu lokacyjnego Olawy. Miasto i uposażenie rolne*. [A reconstruction of Olawa's foundation programme. The town and agricultural endowment].

³⁶ KdŚl., Vol. 1, No. 25; SUB, Bd. 1, No. 19.

³⁷ In the 14th c., under the name of Opatowice, today a part of Wrocław, cf. J. Domański, *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego* [The local names of today's Wrocław and the former Wrocław district], Warsaw 1967, p. 28.

³⁸ Opatowo in the district of Ostrzeszów, cf. KdŚl., Vol. 1, No. 25, p. 63.

³⁹ KdŚl., Vol. 1, No. 70; SUB, Bd. 1, No. 60.

⁴⁰ SUB, Bd. 1, No. 95; KdŚl., Vol. 1, No. 107.

⁴¹ KdŚl., Vol. 1, No. 87; SUB, Bd. 1, No. 75.

⁴² KdŚl., Vol. 2, No. 122; SUB, Bd. 1, No. 101.

⁴³ R. Żerelik, *Lokacja, rozwój urbanistyczny i ustrój Olawy w średniowieczu* [Foundation, urban development and the political system of Olawa in the Middle Ages], [in:] *Olawa. Zarys* [Olawa. An outline], pp. 60–61.

⁴⁴ T. Silnicki, *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV wieku, Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400* [The history and organisation of the Church in Silesia until the end of the 14th c., The history of Silesia from the earliest time to 1400], Vol. 2, Book 1, Cracow 1939, p. 24; H. Kapiszewski, Z. Sułowski, *Andrzej Świerad* [in:] *Hagiografia polska* [Polish hagiography], Vol. I, Poznań 1971, p. 85. The church of St. Swierad, together with a 14th-century hospital, was located in the north, outside the city walls, near Wrocławska Gate. On 16 January 1429, it was burnt down during the Hussite invasion. In 1468, Bishop Rudolf allowed the beneficium from St. Swierad to be transferred to the main altar in the parish church of St. Blaise. R. Żerelik, *Lokacja...*, p. 61.

⁴⁵ B. Zientara, *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, *Przegląd Historyczny* [Walloons in Silesia in the 12th and 13th centuries, Historical survey], Vol. LXVI, 1975, Book 3, 357 et seq.

⁴⁶ The parish church of St. Blaise is located at the western end of the area occupied by the town in the Middle Ages.

⁴⁷ KdŚl., Vol. 1, No. 25; SUB, Bd. 1, No. 19.

⁴⁸ M. Młynarska-Kaletynowa, *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Prace Komisji Archeologicznej PAN, Oddział we Wrocławiu [Wrocław in the 12th–13th centuries. Social and settlement transformations, Studies by the PAN Archaeological Commission], No. 4, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk-Łódź 1986, pp. 30–31.

⁴⁹ KdŚl., Vol. 1, No. 68; SUB, Bd. 1, No. 61; the German name Zobten, currently: Sobótka.

⁵⁰ SUB, Bd. 1, No. 101; KdŚl., Vol. 2, No. 122.

⁵¹ SUB, Bd. 1, No. 171; KdŚl., Vol. 2, No. 198.

⁵² SUB, Bd. 1, No. 209; KdŚl., Vol. 3, No. 264.

⁵³ SUB, Bd. 1, No. 263; KdŚl., Vol. 3, No. 326.

⁵⁴ SUB, Bd. 2, No. 86.

⁵⁵ SUB, Bd. 2, No. 107.

⁵⁶ B. Zientara, *Walonowie...*, p. 357 et seq.

⁵⁷ SUB, Bd. 2 No. 107.

⁵⁸ SUB, Bd. 3, No. 106.

⁵⁹ J. J. Menzel, *Jura ducalia. Die mittelalterlichen Grundlagen der Dominialverfassung in Schlesien*, Würzburg 1964, p. 131.

⁶⁰ A. Gieysztor, *Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle*, [in:] *Les libertés urbaines et rurales du Xle au XIVe siècle*, 'Collection Histoire' 19, 1968, pp. 103–125.

⁶¹ A collection of documents and letters of the town of Plock, pub. S.M. Szacherska, Vol. I, Warsaw 1975, No. 9, pp. 14–17; see S. Gawlas, *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich* [A foundation breakthrough in the history of Central European towns], [in:] *Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania* [Historical studies of the medieval Poznań], ed. Z. Kurnatowska, Vol. Jurek, Poznań 2005, p. 133 et seq.

⁶² B. Zientara, *Walonowie...*, p. 357 et seq.

⁶³ R. Żerelik, *Lokacja...*, p. 65.

⁶⁴ SUB, Bd. 3, No. 396a.

⁶⁵ SUB, Bd. 3, No. 22.

⁶⁶ SUB, Bd. 3, No. 55.

⁶⁷ SUB, Bd. 2, No. 409.

⁶⁸ SUB, Bd. 6, No. 33.

⁶⁹ SUB, Bd. 5, No. 29.

⁷⁰ SUB, Bd. 6, No. 15.

⁷¹ SUB, Bd. 2, No. 81.

⁷² SUB, Bd. 6, No. 191.

⁷³ R. Żerelik, *Stosunki społeczne, narodowościowe i gospodarcze w średniowieczu* [Social, national and economic relations in the Middle Ages], [in:] *Olawa. Zarys* [Olawa. An outline], p. 71.

⁷⁴ SUB, Bd. 6, No. 33.

⁷⁵ Today within the town boundaries.

⁷⁶ Today: Jaczkowice.

⁷⁷ Today: Godzikowice.

⁷⁸ Today: Ścinawa Polska.

⁷⁹ SUB, Bd. 5, No. 367.

⁸⁰ SUB, Bd. 5, No. 29.

⁸¹ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, p. 49.

⁸² SUB, Bd. 5, No. 196.

⁸³ SUB, Bd. 5, No. 390.

⁸⁴ SUB, Bd. 6, No. 273.

⁸⁵ SUB, Bd. 6, No. 15.

⁸⁶ The map from the years 1810–1813 that became the basis for the metrological analysis was provided with a scale, where 1 cm corresponds to 100 Rhine rods. According to a determination in 1816, 1 Rhine rod = 3.766 m, which was assumed when converting the distances on the map to the metric system.

⁸⁷ For the years after the Mongolian invasion (1241–1248), Grodków's foundation on the initiative of comes Mroczek of the Pogorzelów family is established by: T. Jurek, *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzelów* [13th-century town foundations in the estate of the Pogorzelów family], [in:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej* [The town and village in the medieval Central Europe], ed. C. Buško et alia, Wrocław-Prague 2002, p. 89 et seq.

⁸⁸ As indicated by the results of metrological studies, the town and its agricultural land endowment were laid out using a very old measuring unit called the Flemish rod or virge regalis, which was 4.7 m. One foot, equal to 31.3 cm, was obtained by dividing a virga regalis into 15 pieces. A small Flemish lan was an area formed by a rectangle 9 x 10 ropes, which makes 90 square ropes, i.e. shelves; E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce* [Units of measure in old Poland], Cracow 1936, pp. 7–9, 13–14, 32–34.

⁸⁹ R. Żerelik, *Lokacja...*, pp. 57–65.

⁹⁰ M. Młynarska-Kaletynowa, *Gród ryczyński...*, pp. 161–165.

⁹¹ The distances were measured on the Cadastral Map at a scale of 1:1000 (Dolnośląskie Province, urban district of Olawa, cadastral unit: 021501–1, Olawa, cadastral district No. 0003, Olawa), drawn up by the Urban District Centre for Land Surveying and Cartographic Documentation at Olawa. A pre-WWII cadastral map from 1859 is also not a good basis for metrological studies, as it shows glaring discrepancies with the above-mentioned present-day map as regards the market square geometry and the positions of the main streets.

⁹² See Chapter by M. Młynarska-Kaletynowa, The history of the town of Olawa in the Middle Ages.

⁹³ *Lehns- und -Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, wyd. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 1, Leipzig 1881, pp. 306–307, No. 5; pp. 321–322, No. 21. The status of a town with a castle in the Legnica-Brzeg duchy was held by: Legnica, Chojnów, Brzeg, Niemcza, Namysłów, Bierutów and Kluczbork.

⁹⁴ A. Kudła, *Badania archeologiczne fragmentów dawnego zamku w Olawie, Raport IHASiT PWr* [Archaeological studies of fragments of the old castle at Olawa, a report by the Institute of the History of Architecture, Art and Technology of Wrocław University of Technology (IHASiT PWr.), a manuscript in the IHASiT PWr. archive.

⁹⁵ Which has recently been suggested by R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej* [The town's

genetic code. The medieval foundation towns of Lower Silesia against European town planning practices], Wrocław 2009, p. 461.

⁹⁶ In the light of former hypotheses, the oldest Olawa was to have the shape of an oval limited by Brzeska, Browarniana, Wrocławska and Krótka Streets, outside of which stood the Church of St. Blaise. Outside the market square, settlement was to concentrate to the south and to the north of it (R. Żerelik, *Lokacja...*, p. 58).

⁹⁷ J. Domański (and cooperators), *Źródła dla dziejów miasta Olawy. Ważniejsze grupy materiałów zachowane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym we Wrocławiu* [Sources for the history of the town of Olawa. Major groups of materials preserved at the State Provincial Archive in Wrocław], [in:] *Studia z dziejów* [Historical studies], pp. 188–189.

⁹⁸ Sub, Bd. 5, No. 29; *Historia Śląska* [The history of Silesia], ed. K. Maleczyński, Wrocław-Warsaw-Cracow 1960, Vol. I, Part 1, p. 461.

⁹⁹ W. Gładkiewicz, *Z dziejów średniowiecznej Olawy* [From the history of the medieval Olawa], [in:] *Studia z dziejów* [Historical studies], p. 32; A. Boysen, Ohlauer Kreis-Blatt, 1 Jhrg., Brieg 1828, p. 6.

¹⁰⁰ M. Haisig, *Herb miasta Olawy* [Olawa's coat of arms], [in:] *Studia z dziejów* [Historical studies], pp. 18–19.

¹⁰¹ Sub, Bd. 6, No. 15.

¹⁰² M. Haisig, *Herb miasta...*, p. 15.

¹⁰³ K. Bimler, *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2, *Fürstentum Brieg*, Breslau 1941, pp. 74–75.

¹⁰⁴ H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.

¹⁰⁵ F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 1, 1783, p. 14; A. Boysen, *Ohlauer...*, p. 10.

¹⁰⁶ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów Sobieskich* [The Olawa of Sobieski princes], 2nd edition updated, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk-Łódź 1984, p. 15.

¹⁰⁷ J. Domański (with collaborators), *Źródła dla dziejów miasta...*, pp. 188–189.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 15.

¹⁰⁹ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych...*, p. 59.

¹¹⁰ A. Boysen, *Ohlauer...*, p. 9.

¹¹¹ R. Żerelik, *Dzieje polityczne Olawy...*, p. 66 et seq.

¹¹² F. Szafrąński, *Ludwik II brzesko-legnicki, feudał śląski z doby późnego średniowiecza* [Ludwik II of Brzeg and Legnica, a Silesian lord from the Old Middle Ages], Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk 1972.

¹¹³ K. Matwijowski, *Dzieje polityczne od lat 20. XVI w. do wymarcia dynastii Piastów (1675)* [Political history from the 1520s to the dying out of the Piast dynasty (1675)], [in:] *Olawa. Zarys* [An outline], pp. 77–84.

¹¹⁴ *Ibidem*, pp. 77–84.

¹¹⁵ J. Poraziński, *Sobieski Jakub Ludwik (1667–1737), syn króla Jana III Sobieskiego* [Sobieski Jakub Ludwik (1667–1737), son of king John III Sobieski], *Polski Słownik Biograficzny* [A Polish biographical dictionary], ed. M. Horoch, P. Jarosiński, Vol. 10, Cracow 1962–1964, pp. 490–496; W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*

¹¹⁶ A majority of the historical data come from: R. Eysymontt, *Architektura i sztuka* [Architecture and art], [in:] *Olawa. Zarys...*, op. cit., pp. 199–224, which text was written on the basis of: M. Frankowska (with collaborators), *Olawa. Studium historyczne-urbanistyczne* [Olawa. A historical and urban planning study], P.Z. Monopol Legnica 1987, a typescript, The Archive of the Polish Heritage Institute, Local Branch in Wrocław. Further information about the monuments at Olawa is also presented in: *Katalog zabytków sztuki w Polsce, woj. wrocławskie (dolnośląskie)* [A catalogue of historical art objects in Poland, Wrocławskie (Dolnośląskie) Province], ed. M. Zgliński, Vol. IV, Book 4, *Powiat olawski* [Urban District of Olawa], ed. E. Kołaczekiewicz, Institute of Art of the Polish Academy of Sciences (PAN), Warsaw 2013, pp. 135–184; K. Eistert, *Ohlau*, [in:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. Stobp, P. Johanek, Bonn, Stuttgart, Berlin, Köln 1995, pp. 313–314; *Zabytki sztuki w Polsce. Śląsk* [Historical art objects in Poland], ed. S. Brzeziński et al., Warsaw 2006, pp. 640–643.

¹¹⁷ About the castle at Olawa: K. Bimler, *Das Piastenschloß zu Ohlau*, [in:] *Schlesische Burgen und Renaissanceschlösser*, Breslau 1936; a lot of information is also given in: W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*

¹¹⁸ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau und ihre Umgebung*, Ohlau 1929, p. 22.

¹¹⁹ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, p. 42.

¹²⁰ K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku* [Baroque architecture in Silesia], Warsaw 1977, pp. 41–43.

¹²¹ K. Bimler, *Die Piastenschloß...*, p. 44.

¹²² F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, Frankfurt a/Main 1689, pp. 1404–1409.

¹²³ K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku* [Baroque architecture in Silesia in the second half of the 17th century], Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk 1974, pp. 54–57.

¹²⁴ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, p. 50.

¹²⁵ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1905.

¹²⁶ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 24; *Gallerie Schlesischer Städte. Beschreibung der Königlchen Kreissstadt Ohlau*, Neuntes Stück, Breslau 1809, p. 39.

¹²⁷ APWr, Historic Preservation Officer, file No. 633, p. 56; E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 16.

¹²⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche, am 11 November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg 1837, p. 3.

¹²⁹ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*, p. 15.

¹³⁰ K. Eistert, *Ohlau...*, p. 313.

¹³¹ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 14.

¹³² *Ibidem*, p. 18.

¹³³ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1405.

¹³⁴ APWr, Cartography of the town of Olawa, file No. 5.

¹³⁵ Archaeological excavations in Brzeska Street have failed to provide any proof of the existence in the town of masonry burgher houses in the Middle Ages. M. Chorowska, Cz. Lasota, *Mieszkalna zabudowa murowana w średniowiecznych miastach na Śląsku* [Residential masonry buildings in medieval towns in Silesia], [in:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym* [The house in the medieval and modern town], ed. B. Gediga, Wrocław 2004, p. 47, Note 84.

¹³⁶ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1403.

¹³⁷ K. Eistert, *Ohlau...*, p. 314, gives the years of construction as 1830–1831.

¹³⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 13.

¹³⁹ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1582, pp. 15–16, 270, 312, 377; file No. 1565, pp. 188, 189.

¹⁴⁰ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1579, p. 13.

¹⁴¹ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1581, p. 270.

¹⁴² E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 35.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 26.

¹⁴⁴ This chapter is an updated version of the text: M. Frankowska, *Rozwój urbanistyczny miasta (XIII–XX w.)* [The development of the town (13th–20th centuries)], [in:] *Olawa. Zarys* [Olawa. An outline], pp. 179–198. Plenty information about the town development in the modern period is also presented in: G. Heinz, *Kreis und Stadt Ohlau in Schlesien 1521–1740*, Iserkorn 1988. See also: M. Frankowska (with collaborators), *Olawa*, [in:] *Studium historyczno-urbanistyczne* [A historical and town planning study].

¹⁴⁵ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 22.

¹⁴⁶ The information about the castle redevelopment after: K. Bimler, *Das Piastenschloß... Ibidem*, p. 42.

¹⁴⁷ W. Roszkowska, *Olawa królewiczów...*, p. 16.

¹⁴⁹ E. Schrick, *Zur Geschichte der Ohlauer Apotheken*, [w:] *Heimatblatt für die Kreise Strehlen–Ohlau*, Jg 20, 1971, No. 11, p. 16.

¹⁵⁰ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3: *Beschreibung des Ohlauischen Kreises*, Brieg 1784, p. 19.

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 19.

¹⁵² J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 3.

¹⁵³ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, p. 20.

¹⁵⁴ V. Mohaupt, *Ohlaus Denkwürdigkeiten bis 1804* [in:] *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau, wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche am 11. November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg, 1837, p. 17.

¹⁵⁵ K. Bimler, *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934, p. 75.

¹⁵⁶ Olawa. The fortifications plan after v. von Säbisch from 1633, in: K. Bimler, *Das Piastenschloß zu Ohlau...*, p. 43.

¹⁵⁷ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1402.

¹⁵⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 10.

¹⁵⁹ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1403; A. Boysen, *Ohlauer...*, p. 49.

¹⁶⁰ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, p. 78; F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1406.

¹⁶¹ *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku (do 1863 r.)* [Polish journeys in Silesia in the 18th and 19th centuries (until 1863)], compiled by A. Zieliński, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk 1974, pp. 29–40.

¹⁶² F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, pp. 1402–1407.

¹⁶³ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 3.

¹⁶⁴ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, p. 22.

¹⁶⁵ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1404.

¹⁶⁶ K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku* [Baroque architecture in Silesia], Warsaw 1977, pp. 41–42.

¹⁶⁷ F. Lucae, *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, p. 1405.

¹⁶⁸ *Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku...*, pp. 29–40.

¹⁶⁹ K. Bimler, *Das Piastenschloß...*, p. 56.

¹⁷⁰ E. Wissmach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 24.

¹⁷¹ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 13.

¹⁷² *Ibidem*, p. 14.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 4.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 27, 29.

¹⁷⁵ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 4.

¹⁷⁶ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, Bd. 3, 1784, p. 30.

¹⁷⁷ The map of the location of the Jewish cemetery, 1817, APWr, The records of the town of Olawa, file No. 2673, p. 4.

¹⁷⁸ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 2673, p. 4.

¹⁷⁹ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 2.

¹⁸⁰ A floor plan of the Golden Sun Inn in M. Nowotki Street, 1826, APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1564, p. 282.

¹⁸¹ Mollene, *Schlesischen Städte*, Breslau 1800, p. 40.

¹⁸² J.G. Mahaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 29.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 18.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 20.

¹⁸⁵ *Ibidem*, p. 30. A plan of buildings in the southern part of Zamkowy Square from 1821, APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1574, p. 1.

¹⁸⁶ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 31.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 18, 31. A plan of the castle buildings around 1800, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 17; A map of the castle premises. Copies of a map from 1846 made in 1857, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 18; A map of the castle premises in 1857, supplemented in 1868, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 21.

¹⁸⁸ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 31.

¹⁸⁹ Olawa. Zamkowy Square. A view of the castle, church and police station from around 1929, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 1611, Il. 63, p. 50.

¹⁹⁰ Olawa. A map of the castle premises. A copy of a map from 1846 made in 1857, APWr,

The cartography of the town of Olawa, file No. 18.

¹⁹¹ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 18.

¹⁹² J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, pp. 30–32.

¹⁹³ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 4.

¹⁹⁴ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 27.

¹⁹⁵ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 30.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 29.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. 30.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 31.

¹⁹⁹ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1562, pp. 11, 48, 51, 118, 229.

²⁰⁰ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, p. 34.

²⁰¹ *Ibidem*, pp. 31, 32.

²⁰² See chapter by E. Kościk, *Olawa. The population and economy*

²⁰³ Information obtained from correspondence between the firm and the town authorities in 1928, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 1611, p. 262.

²⁰⁴ APWr, A division set up in Olawa, file No. 1.

²⁰⁵ A map of the town in 1859, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 5.

²⁰⁶ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 5.

²⁰⁷ E. Wissemach, *Die Stadt Ohlau...*, p. 16.

²⁰⁸ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1582.

²⁰⁹ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1602.

²¹⁰ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1658.

²¹¹ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 2113, p. 46.

²¹² APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1604, pp. 8, 11.

²¹³ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1601, p. 32.

²¹⁴ A map included in: *Ohlau und Umgebung*, Ohlau 1935; Local Development Plan from 1938, APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 14.

²¹⁵ APWr, Wrocław Register, file No. IV/534.

²¹⁶ A view of the church's interior prior to the transformations in 1933, APWr, Iconography, file No. 425.

²¹⁷ Olawa. A topographic map at a scale of 1:28,000 on the basis of measurements taken in 1885, with 1912 changes marked by the town, APWr, Wrocław region, file No. 1852.

²¹⁸ W. Pyrek, Wstęp do inwentarza magistratu miasta Olawy [An introduction to the inventory of the town of Olawa], a typescript, APWr, Wrocław 16 Nov 1961, p. 2.

²¹⁹ *Ibidem*.

²²⁰ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 1658.

²²¹ A map included in: *Ohlau und Umgebung*, Ohlau 1935; Local Development Plan from 1928.

²²² An unbuilt square in a housing estate at Zwierzyniec Mały, 1922, APWr, The records of the town of Olawa, file No. 2457, p. 53.

²²³ APWr, The records of the town of Olawa, file No. 2457, p. 122.

²²⁴ APWr, The cartography of the town of Olawa, file No. 14; A topographic map drawn up on the basis of measurements taken in 1885, updated in 1940, The catalogue of cartography of the University Library, file No. 6541IIIC.

²²⁵ Drawn up on the basis of the article: E. Kościk, *Dzieje gospodarcze miasta od wojen śląskich do 1945 roku* [The town's economic history from the Silesian Wars to 1945], [in:] Olawa. Zarys [Olawa. An outline], pp. 133–158; *idem, Przemiany społeczne od wojen śląskich do 1945 roku* [Social transformations from the Silesian Wars to 1945], [in:] *Olawa. Zarys* [Olawa. An outline], pp. 159–174; H. Weczerka, Ohlau, [in:] *Schlesien. Handbuch der historischen Stätten*, ed. H. Weczerka, Stuttgart [1977], pp. 373–378.

²²⁶ J.G. Mohaupt, Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau...*, pp. 34–35.

- ²²⁷ M. Frankowska (with collaborators), *Oława*, [in:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*, p. 82.
- ²²⁸ V. Mohaupt, *Ohlau Denkwürdigkeiten...*, pp. 31–32.
- ²²⁹ *Ibidem*, p. 27.
- ²³⁰ M. Frankowska (with collaborators), *Oława*, [in:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*, p. 183.
- ²³¹ *Ibidem*, pp. 72–73.
- ²³² M. Frankowska (with collaborators), *Oława*, [in:] *Studium historyczno-urbanistyczne...*, pp. 72–75.
- ²³³ F. Kusiak, *Osadnictwo polskie w Oławie w latach 1945–1949* [Polish settlement at Oława in the years 1945–1949], [in:] *Studia i materiały*, p. 264.
- ²³⁴ *Ibidem*, p. 270.
- ²³⁵ *Ibidem*, p. 302.
- ²³⁶ *Ibidem*, pp. 271, 272.

BIBLIOGRAFIA / BIBLIOGRAPHY

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE / ARCHIVAL SOURCES

APWr	–	Archiwum Państwowe we Wrocławiu
AUWr	–	Acta Universitatis Wratislaviensis
CDS	–	Codex Diplomaticus Silesiae
IHASiT PWr	–	Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej
KdŚI	–	Kodeks Dyplomatyczny Śląska
KAU	–	Kwartalnik Urbanistyki i Architektury
Ludzie	–	Ludzie Olawy. <i>Studia, szkice i materiały</i> , red. K. Matwijowski, AUWr. No 903, Historia LX, 1992
Olawa.Zarys	–	Olawa. <i>Zarys monografii miasta</i> , red. K. Matwijowski, Wrocław-Oława 2004
SR	–	Regesten zur schlesischen Geschichte.
Sub	–	Schlesisches Urkundenbuch
Studia z dziejów	–	<i>Studia z dziejów Olawy</i> , red. K. Matwijowski, AUWr. No 829, Historia LII, 1985
Studia i materiały	–	<i>Studia i materiały z dziejów Olawy</i> , red. K. Matwijowski, AUWr. No 1282, Historia XCI, Wrocław1987
Studia z przeszłości	–	<i>Studia z przeszłości Olawy</i> , red. K. Matwijowski, Prace Historyczne XI, 1994
Świat Słowian	–	<i>Świat Słowian średniowiecza</i> , red. M. Dworaczek i inni, Szczecin-Wrocław 2006.
ZfGS	–	Zeitschrift für Geschichte Schlesiens

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE / DOCUMENTS

Atlas Śląska Dolnego i Opolskiego, red. W. Pawlak, Wrocław 1997.

Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, Scriptores Rerum Germanicarum; nova series, Bd. II, ed. B. Bretholz, Berlin 1923.

Kosmasa Kronika Czechów, opr. Maria Wojciechowska, Warszawa 1968

Domański J. (z zespołem), *Źródła dla dziejów miasta Olawy. Ważniejsze grupy materiałów zachowane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, [w:] *Studia z dziejów*.

Galerie Schlesischer Städte. Beschreibung der Königlichen Kreisstadt Ohlau, neuntesStück, Breslau 1809.

Galli Anonymi Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum, wyd. K. Maleczyński, MPH, n. s., t. II, Kraków 1952.

Heimatkalerender für Stadt und Kreis Ohlau, od 1927.

Henelli N., *Silesiographia Renovata*, Wratislaviae et Lipsiae 1704.

Knje J. G., *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und anderen Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesien...*, Breslau 1830, 1845.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, woj. wrocławskie (dolnośląskie), red. M. Zgliński, t. IV, z. 4, Powiat olawski, red. E. Kołaczekiewicz, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2013.

Kodeks Dyplomatyczny Śląska. Zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska, t. I-III, wyd. K. Maleczyński i A. Skowrońska, Wrocław 1956-1964.

Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens im Mittelalter, hrsg. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. I-II, Leipzig 1881-1883.

Liber fundationis episcopatus Vratislaviensis, CDS, Bd. XIV, hrsg. v. H. Markgraf, J. W. Schulte, Breslau 1889.

Lucae F., *Schlesiens Denckwürdigkeiten...*, Frankfurt a/Main 1689.

Lutsch H., *Die Kunstdenkmäler des Landkreises des Reg.-Bezirks Breslau*. Bd. II, Breslau 1889.

Quellen zur Schlesischen Handelsgeschichte bis 1526, Bd. I, Lief. 1., opr. M. Scholz-Babisch,

H. Wendt, *Breslau 1940* (CDS, ser. II, dz. I).

Polskie podróże po Śląsku w XVIII i XIX wieku (do 1863 r.), oprac. A. Zieliński, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Regesten zur schlesischen Geschichte, [w:] *CDS*, Bd.e VII-XXX. T. I), hrsg. v. C. Grünhagen, K. Wutke, E. Randt (Bd. XXX, T. I), Breslau 1875-1925.

Regesty Śląskie 1343-1360, red. W. Korta, t. I-V, Wrocław 1975-1992.

Schlesische Urkunden zur Geschichte der Juden im Mittelalter, opr. L. Oelsner, Wien 1864.

Schlesisches Urkundenbuch, Bd.I, hrsg. v. H. Appelt, Bd. II-VI: 1231-1300, hrsg. v. W. Irgang, Wien-Köln-Graz 1971-1998.

Scriptores Rerum Silesiacarum, Bd. 6, Breslau 1871.

Urkunden Herzogs Ludwig I von Brieg, hrsg. v. R. Rössler, ZfGS, 6, 1861.

Tzschoppe G. A., Stenzel G. A., (hrsg. v.), *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprung der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg 1832.

Zabytki Sztuki w Polsce, Śląsk, red. nauk. S. Brzeziński i inni, Warszawa 2006.

Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka, wyd. S. M. Szacherska, t. I, Warszawa 1975.

Zimmermann F. A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Brieg 1783-1796, Bd. 1: *Vom Fürstenthum Brieg*, 1783, Bd. 3: *Beschreibung des Olausischen Kreises*, Brieg 1784.

OPRACOWANIA / STUDIES AND REPORTS

Bandtkie J. S., *Maria Klementyna Sobieska, królewicza polskiego Jakuba Sobieskiego czwarta córka, Jakuba III Edwarda, pretendenta angielskiego żona*, „Pamiętnik Krakowski”, 1830.

Bazyłow L., *Śląsk a Czechy w II poł. XV w.*, [w:] Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 2, 1947.

Bimler K., *Die schlesische Renaissanceplastik*, Breslau 1934.

Bimler K., *Das Piastenschloß zu Ohlau*, [w:] *Schlesische Burgen und Renaissanceschlösser*, Breslau 1936.

Bimler K., *Die schlesischen massiven Wehrbauten*, Bd. 2, *Fürstentum Brieg*, Breslau 1941.

Bittner E., *Heimat Ohlau*, Iserlohn 1984.

Hohm Ch. L., *Handbuch der Geographie und Statistik des preussischen Herzogthums Schlesien*, Berlin 1806.

Boysen A., *Ohlauer Kreis-Blatt*, 1 Jhrg., Brieg 1828.

Buschbeck K., *Ohlauer Heimatbuch*, Goslar.

Chorowska M., Lasota Cz., *Mieszkalna zabudowa murowana w średniowiecznych i nowożytnych miastach na Śląsku*, (w) *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.

Chrzanowski T., *Rzeźba z lat 1560-1650 na Śląsku Opolskim*, Warszawa 1974.

Die Stadt Ohlau und ihre Umgebung, Ohlau 1929.

Domański J., *Nazwy miejscowe dzisiejszego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967.

Dunin-Wąsowiczowa A., *Przestrzeń weichbildu. Studium metrologiczne na przykładzie uposażenia paru miast śląskich*, [w:] *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Plachcińska obłata*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, J. Kruppé, Studia

i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. LXXI, 2006.

Dzierżyc J., *Kierunki i stan produkcji polowej w powiecie olawskim na tle warunków przyrodniczych*, Warszawa 1960.

Eistert K., *Peter Wlast und Vinzenzstift und Wallonen in Stadt und Kreis Ohlau*, ZfGS, 76, 1942.

Eistert K., Ohlau, [w:] *Schlesisches Städtebuch*, hrsg. v. H. StooB, P. JohaneK, Bonn-Stuttgart-Berlin-Köln 1995.

Eysymontt R., *Architektura i sztuka*, [w:] Olawa. Zarys.

Eysymontt R., *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009.

Eysymontt R., Zielińska A., *Wizerunki Olawy – Ohlau Porträts einer Stadt*, Wrocław–Olawa 2004.

Frankowska M. (z zespołem), *Olawa*, [w:] *Studium historyczno-urbanistyczne*, P. Z. Monopol Legnica 1987, maszynopis, Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Oddział Terenowy we Wrocławiu.

Frankowska M., *Rozwój urbanistyczny miasta (XIII-XX)*, [w:] Olawa. Zarys.

Gawlas S., *Przełom lokacyjny w dziejach miast środkowoeuropejskich*, [w:] *Civitas posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania*, red. Z. Kurnatowska, T. Jurek, Poznań 2005.

Gelles R., *Bibliografia Olawy za lata 1945-1983*, [w:] Studia z dziejów.

Gieysztor A., *Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle*, [w:] *Les libertés urbaines et rurales du Xlle au XIVe siècle*, „Collection Histoire” 19, 1968.

Gładkiewicz W., *Z dziejów średniowiecznej Olawy*, [w:] *Studia z dziejów*.

Gładkiewicz W., *Władcy średniowiecznej Olawy*, [w:] *Ludzie*.

Goliński M., *Od czasów najdawniejszych do 1740 roku*, [w:] *Namysłów. Z dziejów miasta i okolic*, red. M. Goliński, i inni, Namysłów 2006, s. 9-169.

Grundmann G., Burgen, *Schlösser und Gutshäuser in Schlesien*, Bd. 1, Frankfurt/Main 1982.

Guérquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974.

Günther H., *Kreis und Stadt Ohlau in Schlesien von den Anfängen bis zum Jahre 1521*, St. Michael 1982.

Günther H., *Kreis und Stadt Ohlau in Schlesien 1521-1540*, Isolohn 1988.

Gustaw R., *Andrzej Świerad*, [w:] *Hagiografia polska*. Słownik biograficzny, t. 1, Poznań1971.

Haisig M., *Herb miasta Olawy*, [w:] *Studia z dziejów*.

Haisig M. (z zespołem), *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Małopolski, Śląska, Warmii i Mazur*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966.

Harasimowicz J., *Bernard Niuron, budowniczy fary olawskiej*, AUWr. No. 1282, Historia XCI, Wrocław 1992.

Heinz G., *Kreis und Stadt Ohlau in Schlesien 1521-1740*, Iserkorn 1988.

Historia Śląska, red. K. Maleczyński, Wrocław-Warszawa-Kraków 1960, t. 1, cz. 1.

Jungnitz J., *St. Zeorad und das Hospital im Ohlau*, ZfGS, Bd. 50, 1916.

Jurek T., *Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI wieku*, Roczniki Historyczne, t. 60, 1994.

Jurek T., *Trzynastowieczne lokacje miejskie w dobrach Pogorzeliów*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško i inni, Wrocław-Praha 2002

Kalinowski K., *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

Kalinowski K., *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1977.

Kapiszewski H., Sułowski Z., *Andrzej Świerad*, [w:] *Hagiografia polska*, t. I, Poznań 1971.

Keyser E., *Ohlau*, [w:] *Deutsches Städtebuch*, Bd. 1, Stuttgart–Berlin 1939.

Kościć E., *Struktura demograficzna, zawodowa i społeczna ludności Olawy w świetle spisu z 1846 r.*, [w:] AUWr, No 461 Historia XXX, 1978.

Kościć E., *Struktura demograficzna i zawodowa ludności Olawy w 1 połowie XIX w.*, [w:] *Studia z przeszłości*.

Kościć E., *Dzieje gospodarcze miasta od wojen śląskich do 1945 roku*, [w:] *Olawa. Zarys*.

Kościć E., *Przemiany społeczne od wojen śląskich do 1945 roku*, [w:] *Olawa. Zarys*

Kramarek J., *Pierwsze wykopaliska archeologiczne na Śląsku*, *Z Ochlani Wieków*, R. 24, 1958, z. 1.

Kramarek J., *Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku*, Ossolineum 1969.

Krause E., *Der Fund von Höckricht Kreis Ohlau*, Schlesiens Vorzeit in Bild und. Schrift, Neue Folge, Bd. 3, 1904.

Krąpiec M., *Analiza dendrochronologiczna drewna zabytkowego ze stanowiska nr 1 w Ryczynie*, (maszynopis), Archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN we Wrocławiu, Kraków 2007.

Kreise K., *Brieg, Ohlau, Strehlen*, Breslau 1941.

Krzywobłocki A., *Cenniejsze zabytki województwa wrocławskiego*, Zeszyt II.

Niż dolnośląski. Rejon wschodni. Powiaty Oleśnica, Syców, Olawa, Wrocław 1961.

Kudła A., *Badania archeologiczne fragmentów dawnego zamku w Olawie*, Raport IHASiT PWr, maszynopis w archiwum IHASiT PWr

Kusiak F., *Osadnictwo polskie w Olawie w latach 1945-1949*, [w:] *Studia i materiały*.

Kwaśny Z., *Ludność Olawy w pierwszym ćwierćwieczu XIX w.*, AUWr, No 461, Historia XXX, 1978.

Lalik T., *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i na początku XII wieku*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa*, t. 5, 1967.

Lenkow E., (red.), *Zabytki Olawy*, Wrocław 1988.

Matej H., *Olawa. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Wrocław 1956.

Matwijowski K., *Dzieje polityczne od lat 20. XVI w. do wymarcia dynastii Piastów* (1675), [w:] *Olawa. Zarys*.

Menzel J.J., *Jura duicalia. Die mittelalterlichen Grundlagen der Dominialverfassung in Schlesien*, Würzburg 1964.

Michael E., *Die schlesische Kirche und ihr Patronat im Mittelalter unter piastischen Recht*, Görlitz 1926.

Młynarska-Kaletynowa M., *Wrocław w XII-XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Prace Komisji Archeologicznej PAN Oddział we Wrocławiu, nr 4, Wrocław-Warszawa -Kraków-Gdańsk-Łódź 1986.

Młynarska-Kaletynowa M., *Gród ryczyński w XIII w.*, [w:] *Świat Słowian*.

Mohaupt J. G., Winter, *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche, am 11 November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg 1837.

Mohaupt V., *Ohlaus Denkwürdigkeiten bis 1804*, [w:] *Geschichtliche Nachrichten von der Stadt Ohlau, wie solche im Manuscript nach dem Neubau der Thurmspitze an der dasigen evangelischen Pfarrkirche am 11. November 1836 in den Thurmknopf gelegt worden sind*, Brieg, 1837.

Mollene, *Schlesischen Städte*, Breslau 1800.

Moździoch S., *Znaczenie „pożytków wodnych” w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska*, [w:] *Rzeki. Kultura-cywilizacja-historia*, t. 2, 1993, s. 149-169.

Moździoch S., Przysiężna-Pizarska M., *Gród Recen – refugium episcopi*, [w:] *Milicz. Clavis Regni Poloniae. Gród na pograniczu*, red. Justyna Kolenda, Wrocław 2008, s. 207-225.

Namysłów. *Z dziejów miasta i okolic*, red. M.Goliński i inni, Namysłów 2006.

Neuling H., *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.

Niemcza, *Atlas historyczny miast polskich*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, t. IV, z. 4, Wrocław 2004.

Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.

Olawa. *Zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, Wrocław-Oława 2004.

Ohlau und Umgebung. Ein Führer durch die Schönheiten der Stadt und Kreises Ohlau (około 1929 i 1935).

Poraziński J., *Sobieski Jakub Ludwik (1667-1737), syn króla Jana III Sobieskiego, Polski Słownik Biograficzny*, red. M. Horoch, P. Jarosiński. 10, Kraków 1962-1964.

Pyrek W., *Wstęp do inwentarza magistratu miasta Olawy*, maszynopis, APWr, Wrocław 16.11.1961.

Roszkowska W., *Olawa królewiczów Sobieskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, wydanie II zaktualizowane, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984.

Rutkowska-Piachcińska A., *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku*, [w:] *Studia z dziejów osadnictwa*, t. 3, 1965.

Schlesien. Handbuch der historischen Stätten, wyd. H. Weczerka, Stuttgart 1977.

Schulz G., *Aus Ohlaus Vergangenheit*, Ohlau 1902.

Schrick E., *Zur Geschichte der Ohlauer Apotheken*, [w:] *Heimatblatt für die Kreise Strehlen-Ohlau*, Jg. 20, 1971.

Silnicki T., *Dzieje i ustrój Kościoła na Śląsku do końca XIV wieku, Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. T. Kutrzeba, t. 2, z. 1, Kraków 1939.

Sowina U., *Woda i ludzie w mieście późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym. Ziemia polskie z Europą w tle*, Warszawa 2009.

Stamm E., *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936.

Suska I., *Olawa – zabytki i dzień dzisiejszy*, Wrocław-Oława 1980.

Szafrński F., *Ludwik II brzesko-legnicki, feudał śląski z doby późnego średniowiecza*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972.

Szwed R., *Dendrochronological and radiocarbon dating of Early Medieval settlements on sites 4 and 5 at Polwica and Skrzypnik site 8, Olawia powiat*, [w:] *The Early Slavic settlement in Central Europe in the light of new dating evidence*, red. M. Dulinicz, S. Moździoch, Interdisciplinary Medieval Studies, red. S. Moździoch, P. Wiszewski, t. 3, Wrocław 2013.

Walczak W., *Obszar przedsudecki*, Warszawa 1970.

Weczerka H., *Ohlau*, [w:] *Schlesien. Handbuch der historischen Stätten*, red. H. Weczerka, Stuttgart 1977.

Wędzicha L. i W., *Zabytki Olawy*, Wrocław 1988.

Wissmach E., *Die Stadt Ohlau und ihre Umgebung*, Ohlau 1929.

Wojciechowski Z., *Ustrój polityczny Śląska*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. T. Kutrzeba, t. 1, Kraków 1933.

Żerelik R., *Olawa w połowie XVIII wieku*, Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 42, 1987.

Żerelik R., *Dzieje polityczne Olawy i ziemi olawskiej w średniowieczu*, [w:] *Olawa.Zarys*.

Żerelik R., *Lokacja, rozwój urbanistyczny i ustrój Olawy w średniowieczu*, [w:] *Olawa.Zarys*.

Żerelik R., *Stosunki społeczne, narodowościowe i gospodarcze w średniowieczu*, [w:] *Olawa.Zarys*.

Zientara B., *Walonowie na Śląsku w XII i XIII wieku*, *Przegląd Historyczny*, t. LXVI, 1975, z. 3.

KARTOGRAFIA I ILUSTRACJE

Opracował Rafał Eysymontt

Na okładce i stronie tytułowej: Olawa. **Panorama miasta od północnego zachodu, ok. 1740.** F.B. Werner, *Olau (Brieg)* [w:] *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F.B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg.* Miedzioryt kolorowany, wymiary: 15,6 x 14,1 cm. Tablica VII – Scn. 55–61, miedzioryt kolorowany, wymiary: 26,3 × 16,7 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddz. Zbiorów Graficznych, sygn. 2468–IV.B.8, Tablica I, 7.

CZĘŚĆ OPISOWA

1. Zasięg osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego w rejonie Olawy. Oprac. S. Możdzioch, oprac. kart. M. Siehankiewicz

2. Lokacje miejskie w XIII stuleciu na Śląsku i w ziemi kłodzkiej (w obecnych granicach Polski). Oprac. M. Młynarska-Kaletynowa, oprac. kart. M. Siehankiewicz

3. Olawa. Panorama miasta, ok. 1709 r. F.B. Werner, *Reiseskizzenbuch eines Unbekannten*, tzw. rękopis z Linzu, rysunek piórkiem na papierze. Widok miasta od północnego wschodu. Numeracją oznaczono cztery obiekty: 1. zamek, 2. wieża kaplicy zamkowej, 3. wieża ratusza, 4. kościół parafialny.

Oberösterreichische Archiv, Linz, sign. Neuererwerbungen, nr 140, Lfd. 7, s. 4, nr 10 Olau.

4. Olawa. Szkic panoramy miasta od północnego zachodu, lata 60. XVIII w. Olau. F.B. Werner, *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere länder*, na okładce napis: *Bresslau Johann Benjamin Fasserle, Anno 1760 den 25 octb. von Herr von Wernher gemach in Seinen Reissen.* Pamiętnik z podróży Benjamina Fasserle, rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 28,5 × 12,5 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, sygn. Hs R. 555e, R 8430, s. 4.

5. Olawa. Plan sytuacyjny zamku królewskiego, ok. 1800 r. Karl Gottfried Geissler, *Situations Plan F. Von dem Königs Schloss zu Ohlau.* Rysunek, wymiary: 48,5 cm x 37 cm, skala 1:850, 220 mm = 50 pr. Oznaczona fosa, ogród, budynki zamkowe wraz z objaśnieniami.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia m. Olawy, sygn. 17.

6. Olawa. Zamek, ok. 1750 r. Schlos zu Ohlau. F.B. Werner, *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen* *zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 17,4 x 9,8 cm cm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 267.

7. Olawa. Zamek, widok z lotu ptaka, ok. 1750 r. Schlos zu Ohlau. F.B. Werner. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen* *zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 18,6 x 9,8 cm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 400.

8. Olawa. Kościół parafialny, ok. 1750 r. Pfarrkirch in Ohlau. F.B. Werner. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen* *zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 90 x 81 mm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 403/Lewa.

9. Olawa. Katolicki kościół cmentarny, ok. 1750 r. Cathol. Begräbnus Kirchel. F.B. Werner. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen* *zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 90 x 70 mm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 403/Prawa.

10. Olawa. Ratusz i jego otoczenie, ok. 1750 r. Rathaus in Ohlau mit dem Revier. F.B. Werner. *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen*

zusam getragen von F.B. Wernher. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 15,8 x 9,5 cm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 404.

11. Olawa. Projekt (niezachowanego) domu budowniczego Lasgotta, 1822 r., arch. Karl Gottfried Geissler. Rysunek piórkiem lawowany akwarelą, elewacja główna, boczna, przekrój.

Archiwum Państwowe Wrocław, Ak. m Olawy 1563–4.

12. Olawa. Plan fortyfikacji, 1633 r. Valentin von Säbisch, rysunek projektowy, K. Bimler, *Das Piastenschloss zu Ohlau*, il. 19. s. 43.

13. Olawa. Plan miasta, 1675 r. Ohlau. Gezeichnet von Hauptmann Chalaupka. 1 gez. Blatt (kopie). Rysunek piórkiem na papierze, wymiary: 367 x 235 mm, skala liniowa: 100 ruthen = 6,1 cm, skala oryginału ok. 1:6170.

<i>A Innere Stadt</i>	miasto wewnętrzne
<i>B Schloss</i>	zamek
<i>C Briegisches thor</i>	Brama Brzeska
<i>D Vorstadte</i>	przemieścia
<i>I Bastionirte werke</i>	dziela bastionowe
<i>II Hornwerke</i>	dziela rogowe
<i>III circumvallations linie</i>	linia obwałowania
<i>IV retranchement</i>	transzeje
<i>V Brucken schanze</i>	szańce mostowe

Staatsarchiv Wien, sygn. G I c 420– 11.

14. Olawa. Plan miasta, 1753. Plan zamieszczony na karcie tytułowej w: *Christian Friedrich von Wrede, Krieges Carte des Theiles von Ober Schlesien dieseits der Oder, von Brieg bis Oderberg, ferner längs der Oesterreichischen Grentze über Troppau und Jaegerndorff bis Patschkau und so vortan über Münsterberg nach Brieg.* Rysunek piórkiem kolorowany, skala 1: 14 000.

Staatsbibliothek zu Berlin, Kart. N 15060–5.

15. Olawa. Widok miasta, początek XIX w. Ohlau. F. G. Endler, miedzioryt, „Der Breslause Erzhler”, 1804, nr 6.

16. Olawa. Widok miasta, początek XIX w. Ohlau. F. G. Endler, miedzioryt, wymiary: 13,5 x 9,1 cm.

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddz. Zbiorów Graficznych, sygn. 1571.

17. Olawa. Zdjęcie lotnicze centrum od strony południowej, 1929 r. Fotografia lotnicza.

Herder Institut Marburg, sygn. 59 343.

18. Olawa. Zdjęcie lotnicze centrum od strony zachodniej, 1929. Fotografia lotnicza.

Herder Institut Marburg, sygn. 59 344.

19. Olawa. Panorama miasta, ok. 1750 r. Ohlau die Stadt. F.B. Werner, *Topographia oder Prodomus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen* *zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 19,1 x 8,7 cm, daty cytowane w woluminie: 1740–1759.

<i>Schlos Kirche</i>	kościół zamkowy
<i>das Schlos</i>	zamek
<i>Pfarr Kirch</i>	kościół parafialny
<i>Bressl. Thor</i>	Brama Wrocławska
<i>das Rathaus</i>	ratusz
<i>Briegische Thor</i>	Brama Brzeska
<i>Storchnäs Thurm</i>	Wieża Bocianiego Gniazda
<i>Cathol. begräbnis</i>	cmentarz katolicki

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2° 17m, II, s. 392.

CZĘŚĆ KARTOGRAFICZNA

1. Olawa. Plan katastralny. Skala 1:2500. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz, oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan w skali 1 : 2500 opracowany na podstawie planu w skali 1 : 2500 z 1906 roku, przechowywanego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu.

2. Olawa. Rozwój przestrzenny miasta. Skala 1:10 000. Oprac. R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Oprac. kart. M. Siehankiewicz. Plan opracowany na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 z 1997 r.

3. Olawa. Rekonstrukcja uposażenia rolnego miasta. Skala 1:23 500. Oprac. M. Chorowska, Oprac. kart. J. Polamarczuk. Opracowano na podstawie mapy Królewskiego Inspektora Budowlanego Tiede z lat 1810–1813.

4. Olawa w murach miejskich. Próba odszukania modułu parcelacji i wymiarów działki lokacyjnej. Skala 1:2000. Oprac. M. Chorowska. Oprac. kart. J. Polamarczuk. Plan opracowany podstawie mapy ewidencji gruntów w skali 1:1000 aktualizowanej w 2009 roku.

5. Oława. **Widok miasta, 1538.** *Zu der All.* Rysunek piórkiem kolorowany akwarelą, wymiary 39 x 29 cm. Jeden z 56 widoków miast umieszczonych w dzienniku podróży do Krakowa palatyna Ottheinricha von Neuburg. Oława ukazana od południowego wschodu.

Universitätsbibliothek Würzburg Handschriftentabteilung, Reisealbum Pf-lflazgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau, sygn. Delin VI.

6. Oława. **Plan miasta, 1675.** *Plan von Ohlau undt dessen umbliegenden Vorstädten, nebst Profilen.* Rysunek piórkiem, lawowany na papierze podklejonym płótnem, wymiary: 55 x 242 cm. Plan podzielony na dwie części: w górnej skala liniowa: 4 reńskie pręty = 6,5 cm, skala oryginału ok. 1:230, lub poniżej: 12 stóp = 1,7 cm, skala oryginału ok. 1: 220; w dolnej części skala liniowa: 160 prętów lub 800 kroków = 13 cm, skala oryginału ok. 1:2000. W górnej części przedstawiono profile fortyfikacji z opisami: po lewej – *Profil: des Grabens undt Walles von Ohlau wie er amfaste des walles bey a: von dem Obrist wachmeister v Schülz dazumahl: abgestochen: ist: das niemandt heran Klettern Könte*; [profil fosy i wału Oławy wykreślony przez wachmistrza von Schülz tak, że nie można się na nie wspiąć]; pośrodku – *Profil des Grabens wie er anjetzo diesser gemacht undt von beyden seiten scarpirt wirdt: damit man weder gehen noch reiten kan* [profil fosy po obu stronach zaopatrzonej w skarpy, tak, że nie można do niej wjechać konno ani wejść]; po prawej – *Profil von den Retranschement: so umb die Magazin undt Worstädt gezo gen* [profil transzei wokół magazynu i przedmieść]. W dolnej części plan miasta z opisem: *Plan von Ohlau undt desse umliegenden Vorstädten auch den daran bey fliessenden flus Olau mit einem städte der Oder undt denen daselbst befindlichen: Magazins auch wie solche werwahret sind ad Explicatio* [Plan systemu obrony Oławy z przedmieściami, Oławy i Odry oraz magazynów należących do twierdzy z objaśnieniem]:

A: Stadt Olau	miasto Oława
B: desen Schloss	jego zamek
C: Ohlau	Oława
D: Oder Strom	nurt Odry
E: ein cum wallations linie so von der Oder bis zu die Ohlau gezogen: samt die vorstadt auch die magazins gedect sind	linie wałów od Odry do Oławy obejmują przedmieścia, a także magazyny
F: ein cum wallations Linie so von der Oder bis in den stadtgraben gezogen bin seite nach der Ohlau zu decken	linie wałów poprowadzone od Odry do fosy i do Oławy
G: Jetziger hey und stroh magazin so vorhero auff dem weder	magazyn słomy i siana na wygonie
H: gestanden undt anjetzo von da umb besserer sicher	obiekty istniejące i zabezpieczone
J: umbzogen ist	jest przemieszczony
K: die Oder Mühle	młyn Odrzański
L: die Ziegel Scheüne: alb das Korn Mehle hubes undt Gerst Magazin	stodoła ceglana i magazyn na mąkę
M: die stadt Mühle	młyn miejski
N: schantze über die Oder: So an der Oder Brücke gelegel worden	szańce przez Odrę położone przy moście na Odrze
O: eine neu auffgeworfene	redang, nowo usypana reduta
P: auch neu auffgeworfene tenaille en Glassy weiln man da selbst trocken durch den Graben gehen konte; diese glassy ist mit einern sehr Tiefen Graben: Graben versehen worden	nowo usypane na glacis dzieło nożycowe, którym można przejść suchą stopą przez fosę; ten stok jest zaopatrzony w bardzo głęboką fosę
Q: der stadt graben	miejska fosa
R: die Tenailler so vor die Stadt maner: alda wo Keine courtinen sind: von der gfuten erde so durch Tieffmaking aus dem Graben Kompt: gemacht wird	dzieło nożycowe przed miastem gdzie nie ma kurtyny: uczynione z dobrej ziemi
S: die profile so wohl von den Graben: und walle der Stadt als auch der Retranschements	i przez pogłębienie fosy profile fos, wałów i transzei wokół miasta

Staatsarchiv Wien, sygn. G I c 420–10.

7. Oława. **Plan miasta, po 1740.** *Plan der Stadt Ohlau.* Miedzioryt kolorowany, wymiary: 28,9 x 17,8 cm.

Biblioteka Uniwersytecka, Odział Zbiorów Kartograficznych, sygn. 1645– IV. B.

8. Oława. **Panorama miasta od północnego zachodu, ok. 1740.** F.B. Werner, *Olau (Brieg) [w:] Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F.B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg.* Miedzioryt kolorowany, wymiary: 15,6 x 14,1 cm.

1. Das Schlos	zamek
2. Der Raththurn	wieża ratusza
3. Aussere schloss Brücke	zewnątrzny most zamkowy
4. Breslauer Thor	Brama Wrocławska
5. Storch Nest Thurn	Wieża Bocianiego Gniazda
6. Briegische Thor	Brama Brzeska
7. Begräbniss Kirchel	kościół cmentarny

8. Pfarr Kirch	kościół parafialny
9. Die Schul	szkoła

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Zbiorów Graficznych, sygn. 2468–IV.B.8, Tablica I, 7.

9. Oława. **Widok z lotu ptaka, ok. 1750.** *Plan von Ohlau.* F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 33,1 x 28,5 cm.

1. Das Schlos	zamek
2. Das Schlos Capelle	kaplica zamkowa
3. Stadt Pffar Kirche	kościół parafialny
4. Das Rathaus	ratusz
5. Die Polnische Kirch	kościół polski
6. Schul und Inspect. Haus	szkoła i dom inspektora
7. Cantor haus	dom kantora
8. Polnische Predig. haus	dom polskiego księdza
9. Die hauptwacht	główny odwach
10. Das Spritzenus	dom sikawek
11. Wirtshaus zur gold. Cro	gospoda „Pod Złotą Koroną”
12. Wirtshaus zur gold Löwe	gospoda „Pod Złotym Lwem”
13. Cumpi Wirtsh. zům +	gospoda „Pod Krzyżem”
14. Wirtsh. zů Schwarts Adler	gospoda „Pod Czarnym Orłem”
15. Bresl. Thor	Brama Wrocławska
16. das Briegische Thor	Brama Brzeska
17. Das Schützhaus	Dom Strzelecki
18. Cathol Begräbniss	cmentarz katolicki
19. Luthr Begräbniss	cmentarz luterański
20. Die Amt u. Schloss Mühle	urzędowy i zamkowy młyn
21. Franckenberge hof	dwór Franckenberga
22. Fraů von Wolfinhaus	Dom Pani von Wolfin
23. Storchnäst Thůrm	Wieża Bocianiego Gniazda
24. Wirtsh. zů Rothen=Hirsch	gospoda „Pod Czerwonym Jeleniem”
25. Stadt Mühle	młyn miejski
26. Die Ziegel Schuene	szopy na cegłę

Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów, nr inw. Ms 2º 17m. tom II, s. 396/397.

10. Oława. **Plan miasta, ok. 1750.** *Ohlau.* J. v. Fürstenbach. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 10 x 15 cm. skala 1:10 000. Oznaczono wody, lasy łąki, wieś Zwierzyniec (*Baumbarten*).

Staatsbibliothek Berlin, sygn. X S 31706/1.

11. Oława. **Plan miasta, ok. 1750.** *Ohlau.* Rysunek piórkiem na papierze, część dorysowana ołówkiem, wymiary: 43 x 35 cm, skala 1:3300 (dopisek ołówkiem na górze), orientacja wschodnia. Oznaczone najważniejsze obiekty fortyfikacyjne i publiczne.

Staatsbibliothek Berlin, sygn. X S 31 706.

12. Oława. **Mapa Śląska na lewo od Odry bez hrabstwa kłodzkiego, 1764–1770.** Wilhelm Ludwig Regler. *Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz.* Rysunek kolorowany, karty podklejone wtórnje na płótnie, wymiary: 90 x 62 cm, skala oryginału 1:24 000. Karta 61: część północna Oławy ze Zwierzyńcem (*Baumgarten*), karta 67: część południowa.

Staatsbibliothek Berlin, sygn. Kart N 15 140.

13. Oława. **Fragment planu posiadłości wsi Zwierzyniec (Baumgarten) z dwoma królewskimi folwarkami, 1772–1774.** E.P.F. Vater, wymiary: 103 x 94 cm, skala oryginału 1:5400, skala liniowa 140 mm = 200 prętów. Oznaczone Oława, Odra, stawy, drogi, mosty, ulice Oławy, pola, łąki, ogrody, pastwiska, glinianka, budynki miejskie i wiejskie, podział na grunty wiejskie i miejskie.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Kartografia m. Oławy, sygn. 66.

14. Oława. **Plan miasta wraz z mapą powiatu oławskiego, 1778–1779.** *Stadtplan von Ohlau.* Rysunek piórkiem, kolorowany, na papierze, wymiary: 33,5 cm x 45 cm, skala liniowa 1 mila = 70 mm. Plan składa się z dwóch części, w górnej schematyczny plan miasta z oddzielnym pasem zieleni terenem zamku, orientowany na zachód, bez skali; w dolnej części orientowana na północ mapa powiatu oławskiego z oznaczeniem miejscowości.

Staatsarchiv Wien, sygn. B IV a 349–1.

15. Oława. **Mapa gabinetowa Śląska, 1781.** Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, rysunek piórkiem, wymiary 88,5 x 54,5 cm, skala 1:50 000. Mapa orientowana, z oznaczeniem sieci dróg, zabudowaniami wiejskimi, blokami zabudowy, wodą na tle rzeźby terenu.

Staatsbibliothek Berlin, sygn. Kart L. 5420/10 sect. 41.

16. Oława. **Plan miasta z przedmieściami oraz zamkiem, 1810.** *Original Aufnahme der Kgl. Immediat Stadt Ohlau mit ihren umgebenden Vorstädten u. des daran Liegenden Kgl. Amts- Schlosses.* Królewski inpsktor budowlany Tiede. Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary 75,5 x 57,5 cm, skala 1:2500, skala liniowa 150 mm = 100 prętów, 195 mm = 130 prętów. Oznaczona Oława, Odra, jazy, drogi, mosty, łąki, pola, ogrody, cmentarze, młyny, cegielnia, mury miejskie, budynki miejskie i wiejskie.

A. Das K. Schloss u. Curat. Kirche	zamek królewski i kościół
B. Rathaus	ratusz
C. Die Evans. Pfarr- Kirche	ewangelicki kościół parafialny
D. Garnis. Reitbahn	ujeżdżalnia garnizonowa
E. Lazareth. Briger Thor	lazaret i Brama Brzeska
F. Magazin-Scheune	magazyn
G. Stadtmühle	młyn miejski
H. Wasserkunst	dziewo wodne
I. Magazin u. Wache	magazyn i wartownia
J. Amts Odermühle	biura młyna Odrzańskiego
K. Walc. u. Papiermühle	folusz i młyn papierniczy
L. Hospital u. Kirchhoff	szpital i kościół
M. St. Rochus Kirche	kościół św. Rocha
N. Breslauer Thor	Brama Wrocławska
O. Schieshaus	Dom Strzelecki
P. Garnis. Pferdeställe	stajnie garnizonowe

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn 1.

17. Oława. **Plan miasta i zamku, 1810.** *Situations–Plan von der Königl. Immediat–Stadt Ohlau auf Befehl im Jahre 1910 vermessen und augenommen.* Królewski inpsktor budowlany Tiede, Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 75,5 x 57,5 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa: 150 mm = 100 prętów których 25 na 1 *dezimall Zoll*, 194 mm = 130 prętów. Oznaczona Oława, Odra, jazy, drogi, mosty, łąki, pola, ogrody, cmentarze, młyny, cegielnia, mury miejskie, budynki miejskie i wiejskie. Kolorami oznaczono budynki należące do okręgu (*Bezirk*) miejskiego i jego dzielnic: *Friedrich Wilhelms, Louisen, Friedrichs*, oraz do przedmieść: Królewskiego, Grodkowskiego, Brzeskiego i Odrzańskiego. Na dole panorama miasta od północy.

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn 2.

18. Oława. **Plan sytuacyjny miasta i okolic, 1810–1813.** *Plan von der Kgl. Immediat-Stadt Ohlau mit ihren Umgebungen wie solche theils neu vermessen und theils aus speciellen Vermessungen mit möglichsten Fleiss zusammen getragen und nach geschehenen Veraenderungen rectificiret worden in Anno 1810–1813, Tiede, Bauinspektor.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 96,5 x 61,5 cm, skala oryginału 1:15 000, skala liniowa 220 mm = 1/2 mili śląskiej, 154 mm = 600 prętów, 25 mm = 100 prętów. Orientacja zachodnia. Precyzyjne oznaczenie granic pól, lasów i łąk, zabudowy wiejskiej

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn. 3.

19. Oława. **Plan miasta wraz z otoczeniem, 1825.** *Situations Plan von der Stadt Ohlau und ihren Umgebungen,* Kalmbach. Rysunek piórkiem na papierze, kolorowany, wymiary: 56 x 42 cm, skala oryginału 1:2500, skala liniowa 25 pr = 1 cal dec., 180 mm = 120 prętów, orientacja południowo-zachodnia. Miasto graniczy ze Zwierzyńcem, oznaczona rzeka Oława, ulice i ich nazwy, drogi, mosty, parcele dworskie i prywatne, ogrody, pola, łąki, pastwiska, młyny, cmentarze, mury i bramy miejskie, folwark zamek, budynki administracyjne, szpitalne, sakralne, wojskowe.

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia Rej. Wr., sygn. IV/179.

20. Oława. **Mapa topograficzna, 1826–1828.** *Urmesstischblatt.* Arkusz 2956: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 von Beitzke Lieut im 21temInf. Regt.* Arkusz 2957: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1828 vom Lt. Dannhauer in der Garde Art.* Rysunek piórkiem kolorowany, wymiary: 46,5 x 44 cm, skala 1: 24 000. Mapa orientowana, ukazuje sieć dróg, zabudowania wiejskie, bloki zabudowy, wody, na tle rzeźby terenu.

Staatsbibliothek zu Berlin. Kart. N 729, Blatt 2956, 2957.

21. Oława. **Mapa okolic rzeki Odry od jazu przy Ścinawie Polskiej do mostu Oławskiego, 1826.** *Oder Strom Karte von dem Polnische Steiner Wehre bis zur Ohlauer Brücke, geferig von F. Held im Jahre 1826.* Arkusz I, rysunek piórkiem kolorowany, skala 1:5000, skala liniowa: *50 Ruthen auf einer Dec. Zoll.* Orientacja południowo-zachodni, oznaczona rzeka, kanał, zieleń, lasy i zabudowania.

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia m. Oławy, sygn. 54.

22. Oława. **Plan sytuacyjny miasta, 1827.** *Situations= plan von der koeniglichjen stadt Ohlau mit ihren umliegenden gegend.* Rękopis wielobarwny na płótnie, wymiary: 162 x 122 cm, skala oryginału 1:5000, skala liniowa: 300 reńskich prętów = 22,5 cm, wyżej opis: *300 Preuss: Ruthen, dren 50 = 1 dec: zoll.* Oznaczone otoczenie miasta, nazwy gruntów i ich przynależność, różne rodzaje zagospodarowania pól, lasów, terenów zielonych.

Staatsarchiv Berlin Dahlem, sygn. GSTA PK, Kart A 50 213

23. Oława. **Plan sytuacyjny miasta, 1859.** *Situationsplan von der Stadt Ohlau.* Rękopis wielobarwny na płótnie, wymiary oryginału: 111 x 113 cm, skala oryginału 1:1250, 178 mm = 60 prętów. Oznaczony podział na parcele, zabudowa i tereny zielone.

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia m. Oławy, sygn. 5.

24. Oława. **Plan sytuacyjny koszar i placu ćwiczeń, 1882.** *Situations Plan der Gebäude u. Exerzierplatze die von den 2 Schwadron des I schl. Husarenregiments No 4 benutz werden ... in der Stadt Ohlau, zusammengestellt aus den Karten von Tschentscher und Barschgdorf.* Rękopis wielobarwny, papier na płótnie, wymiary: 93 x 58,5 cm, skala: oryginału 1:2500, skala liniowa 120 mm = 300 m. Oznaczona Oława, Odra, ulice, szosy, mosty, parcele, nazwiska właścicieli, ogrody, place, łąki, pola, cmentarze, budynki sakralne, wojskowo-administracyjne, przemysłowe wraz z objaśnieniami.

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia m. Oławy, sygn. 28.

25. Oława. **Mapa topograficzna, 1883.** Arkusze: 2956 *Ohlau*, 2957 *Peisterwitz.* Druk wielobarwny, z ręcznymi naniesieniami, papier na płótnie, wymiary oryginału: 48 x 46 cm, skala 1:25 000,

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia Rej. Wr., sygn. VIII/293.

26. Oława. **Plan zagospodarowania przestrzennego terenu na północ od miasta, 1911.** *Ohlau. R. Ogrossek, Städt. Bauführer.* Rysunek pórkiem na papierze, kolorowany, wymiary: 87,5 x 135 cm, skala oryginału 1:2500. Orientacja południowo-zachodnia. Plan zagospodarowania terenu między miastem a Zwierzyńcem (*Thiergarten*). Oznaczona Odra, Oława, ulice, drogi, mosty, pola, zieleńce, cmentarze, parcele, nazwiska właścicieli, budynki miejskie.

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn 6.

27. Oława. **Plan przeglądowy miasta, 1914.** *Übersichtskarte von der Feldmark Ohlau und Umgebung, Schimetzek, spr. Christiani, insp. katastr.* Rysunek piórkiem, kolorowany, wymiary: 145 x 153 mm, skala oryginału 1:4000. Oznaczona Oława, Odra, strugi, kolej, szosy, drogi, mosty, nazwy posiadłości wiejskich i miejskich, pola, lasy, łąki, cmentarze, place sportowe, budynki wiejskie, miejskie, wojskowe, oświatowe, sądowe, administracyjne, sakralne.

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn 7.

28. Oława. **Plan przeglądowy miasta, 1917.** *Übersichtskarte von Ohlau. Ohlau den 17 Januar 1917. Stadtbauamt. v. Bogdan Gisevius, Berlin.* Druk kolorowy, wymiary: 43 x 33 cm, Skala oryginału: 1:10 000, skala liniowa 1000 m = 10 cm, orientacja wschodnia. Planowany podział nowymi ulicami terenu na południowy wschód od miasta, oznaczenia nazw ulic, siatka geometryczna.

Archiwum Państwowe Wrocław, Akta m. Oławy, sygn. 1658.

29. Oława. **Plan miasta, 1924.** *Plan der Stadt Ohlau. Angefertigt nach amtlichen Unterlagen von Architekt Theo Effenberger Breslau. Breslau, im Jahre 1924.* Druk kolorowany na papierze, wymiary: 98 x 78 cm, skala liniowa 300 m = 6 cm, skala oryginału 1 :5000. Oznaczone granice miasta, kolorami tereny przeznaczone pod zabudowę i tereny rolne, nazwy ulic i funkcje najważniejszych obiektów publicznych.

Staatsbibliothek Berlin, sygn. X G 31 707.

30. Oława. **Plan zagospodarowania przestrzennego, 1938.** *Gesamt-bebaungsplan, Schlesische Heimstädte.* sygn. *Ernst May.* Druk podkładu kartograficznego i rękopis wielobarwny naniesionych treści, wymiary: 141 x 96,5 cm, skala oryginału: 1:5000. Naniesiono barwami planowaną obwodnicę, nowe ulice, szczególnie w rejonie wsi *Baumgarten*, planowaną zabudowę publiczną i prywatną, tereny przemysłowe, zieleń, ogródki działkowe, cmentarze, tereny zalewowe.

Archiwum Państwowe Wrocław, Kartografia m. Oławy, sygn. 14.

31. Oława. **Zdjęcie lotnicze centrum, 1925.** Fotografia lotnicza.

Herder Institut Marburg, sygn. 59 342.

32. Oława. **Zdjęcie lotnicze, widok od strony zachodniej, 1929.** Fotografia lotnicza.

Herder Institut Marburg, sygn. 59 344.

33. Oława. **Mapa topograficzna, 1997.** Skala 1:10 000. Arkusze: M-33-47-B-a-3 *Oława*, M-33-47-B-a-4 *Oława - Zwierzyniec* Duży w układzie współrzędnych 1992, z 1997 r.

Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej we Wrocławiu.

34. Oława. **Ortofotomapa, 2009.** Piksel 0,25 m, z 2009 r.

Wojewódzki Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej we Wrocławiu.

CARTOGRAPHY AND ILLUSTRATIONS

By Rafał Eysymontt

On the cover and on the front page: Olawa. **A town panorama from the north-west, ca. 1740.** F.B. Werner, *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F.B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg.* A coloured copper engraving. Dimensions: 15.6 cm x 14.1 cm.

University Library in Wrocław, Engravings Section, call number 2468–IV B. 8, Table I, 7.

DESCRIPTIVE SECTION

1. Distribution of Prehistoric and Early Medieval archaeological sites near Olawa. Study by S. Możdzioch, , cartography by M. Siehankiewicz

2. City locations in 13th century in Silesia and Kłodzko Land (within the modern borders of Poland). Study by M. Młynarska–Kaletynowa, cartography by J. Połamarczuk.

3. Olawa. A town panorama, ca. 1709. F.B. Werner, *Reiseskizzenbuch eines Unbekannten*, a so-called Linz manuscript. A pen-and-ink drawing on paper. A view of the town from the north-east. Four facilities numbered: 1. The castle, 2. The castle chapel tower, 3. The town hall tower, 4. The parish church.

Oberösterreichsische Archiv, Linz, sign. Neuererwerbungen, nr 140, Lfd. 7, s. 4, nr 10 Olau.

4. Olawa. A sketch of a town panorama from the north-west, 1760s. Olau. F.B. Werner, *Herzogthum Schlesien oder Scizzen, dass ist Makulatur buch Von Verschiedenen Reisen durch Schlesien und andere ländere*; on the cover inscription: *Bresslau Johann Benjamin Fasserle Anno 1760 den 25 octb. von Herr von Wernher gemach in Seinen Reissen.A journey journal of Benjamin Fasserle.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 28.5 cm x 12.5 cm.

University Library in Wrocław, Manuscript Section, call number Hs R. 555e, R 8430, p. 4.

5. Olawa. A site plan of the royal castle, ca. 1800. Karl Gottfried Geissler, *Situations Plan F. Von dem Königs Schloss zu Ohlau*, A drawing. Dimensions: 48.5 cm x 37 cm, scale 1:850, 220 mm = 50 rods. Marked: the moat, garden, castle buildings together with explanations.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 17.

6. Olawa. The castle, ca. 1750. Schlos zu Ohlau. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 17.4 cm x 9.8 cm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, call number Ms 2° 17m, volume II, p. 267.

7. Olawa. The castle, a bird’s-eye view, ca. 1750. Schlos zu Ohlau. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 18.6 cm x 9.8 cm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, call number Ms 2° 17m, volume II, p. 400.

8. Olawa. The parish church, ca. 1750. Pfarrkirch in Ohlau. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 90 mm x 81 mm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, call number Ms 2° 17m, volume II, p. 403/left.

9. Olawa. A Catholic cemetery church, ca. 1750. Cathol. Begräbnus Kirchel. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 90 mm x 70 mm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, call number Ms 2° 17m, volume II, p. 403/right.

10. Olawa. The town hall and its surroundings, ca. 1750. Rathaus in Ohlau mit dem Revier. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 15.8 cm x 9.5 cm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, inventory number Ms 2° 17m, volume II, p. 404.

11. Olawa. A design of a (nonsurviving) house of builder Lasgott, 1822, Karl Gottfried Geissler, Arch. A pen-and-ink drawing washed with water-colours. The main, side frontages, a section.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 1563–4.

12. Olawa. A town map, 1675. Ohlau.*Gezeichnet von Hauptmann Chalaupka. 1 gez. Blatt (kopie).* A pen-and-ink drawing on paper. Dimensions: 367 mm x 235 mm cm, line scale: 100 ruthen = 6.1 cm, scale of the original ca.: 1:6,170,

<i>A Innere Stadt</i>	The inner town
<i>B Schloss</i>	The castlee
<i>C Briegisches thor</i>	Brzeska Gate
<i>D Vorstadte</i>	Suburbs
<i>I Bastionirte werke</i>	Bastion works
<i>II Hornwerke</i>	Hornworks
<i>III circumvallationslinie</i>	Embankment line
<i>IV retranchement</i>	Trenches
<i>V Brucken schanze</i>	Bridge bulwarks

Staatsarchiv Wien, call number G I c 420–11.

13 . Olawa. Map of fortifications, 1633. Valentin von Säbisch. A design drawing, repr. after: K. Bimler, *Das Piastenschloss zu Ohlau*, Illustr. 19, p. 43.

14. Olawa. A town map, 1753. Wrede Krieges Carte der Gegend von Bresslau bis an die Pohlinsche Grentze und Creutzburg bis nach Züllchau, in 42 sectiones eingetheilet, Ch. Wrede, Glatz, den 22 October 1753, v. V. A fragment of the title page. A coloured pen-and-ink drawing. Scale: 1:14,000.

Staatsbibliothek Berlin, call numberKart. N 15060–5.

15. Olawa. A view of the town, beginning of the 19th c. Ohlau. F.G. Endler. A copper engraving. „Der Breslauische Erzähler“, 1804, nr 6.

16. Olawa. A view of the town, beginning of the 19th c. Ohlau. F.G. Endler. A copper engraving. Dimensions: 13,5 x 9,1 cm.

University Library in Wrocław, Engravings Section, call number 1571.

17. Olawa. An aerial photograph of the centre from the south, 1929. An aerial photo.

Herder-Institut Marburg, call number 59343.

18. Olawa. An aerial photograph of the centre from the south, 1929. An aerial photo.

Herder-Institut Marburg, call number 59343.

19. Olawa. A town panorama, ca. 1750. Ohlau die Stadt. F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 19.1 cm x 8.7 cm. Dates quoted in the volume: 1740–1759.

<i>Schlos Kirche</i>	The castle church
<i>das Schlos</i>	The castle
<i>Pfarr Kirch</i>	The parish church
<i>Bresl. Thor</i>	Wrocławska Gate
<i>Das Rathaus</i>	The town hall
<i>das Briegische Thor</i>	Brzeska Gate
<i>Storchnäs Thurm</i>	The Stork’s Nest tower
<i>Cathol Begräbniss</i>	A Catholic cemetery

University Library in Wrocław, Manuscripts Section, call numbers Ms 2° 17m, volume II, p. 392.

CARTOGRAPHIC SECTION

1. Olawa. Cadastral map. Scale 1 : 2500. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1:2500 scale reproduced by a cadastral map from 1906, stored in the State Archives in Wrocław.

2. Olawa. Spatial development of the city. Scale 1:10,000. By: R. Eysymontt, M. Siehankiewicz. Cartographic design by: M. Siehankiewicz. Plan in 1 : 10 000 scale reproduced by a topographic map in 1:10 000 scale from 1997.

3. A reconstruction of the town’s agricultural endowment. Scale 1:23,500. By: M. Chorowska. Cartographic design by: J. Połamarczuk. The plan drawn up on the basis of the Royal Building Inspector Tiede from 1810–1813 stored in the State Archives in Wrocław.

4. Olawa within the town walls. An attempt at finding a parcellation module and measurements of a settlement plot. Scale 1:2000. By: M. Chorowska. Cartographic design by: J. Połamarczuk. A map drawn up on the basis of a cadas-tral map at a scale of 1:1000 updated in 2009.

5. Olawa. **A view of the town, 1538.** *Zu der All.* A water-coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 39 cm x 29 cm. One of 56 town views in a journal of a journey to Cracow of Otto Henry, Elector Palatine of Neuburg an der Donau. Olawa shown from the south-east.

Universitätsbibliothek Würzburg Handschriftentabteilung, Reisealbum Pl-flazgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau, call number Delin VI.

6. Olawa. **A town map, 1675.** *Plan von Ohlau undt dessen umbliegenden Vorstädten, nebst Profilen.* A pen-and-ink drawing, washed on canvas-backed paper. Dimensions: 55 cm x 242 cm. The map is divided into two parts; line scale in the upper one: 4 Rhenish rods = 6.5 cm, scale of the original ca. 1:230, or less: 12 feet = 1.7 cm, scale of the original ca. 1:220; line scale in the lower part: 160 rods or 800 steps = 13 cm, scale of the original ca. 1:2,000. In the upper part – fortification profiles with descriptions: on the left – *Profil: des Grabens undt Walles von Ohlau wie er amfaste des walles bey a: von dem Obrist wachtmeister v Schülz dazumahl: abgestochen: ist: das niemandt heran Klettern Könte*; [a profile of the moat and Olawa embankment designed by cavalry sergeant von Schülz in such a way that they cannot be climbed]; in the centre – *Profil des Grabens wie er anjetzo diesser gemacht undt von beyden seiten scarpirt wirdt: damit man weder gehen noch reiten kan* [a profile of the moat with embankments on either side so that it cannot ridden into on horseback or entered]; on the right – *Profil von den Retranschement: so umb die Magazin undt Worstädt gezo gen* [a profile of the trench around the storehouse and suburbs]. In the lower part – a town map with a description: *Plan von Ohlau undt desse umliegenden Vorstädten auch den daran bey fliessenden flus Olau mit einem städte der Oder undt denen daselbst befindlichen: Magazins auch wie solche werwahret sind ad Explicatio* [A plan of the defence system of the town of Olawa with suburbs, the Olawa and Odra Rivers and the fortress storehouses with explanations]:

A: Stadt Olau	The town of Olawa
B: desen Schloss	Its castle
C: Ohlau	Olawa
D: Oder Strom	Odra River current
E: ein cum wallations linie so von der Oder bis zu die Ohlau gezogen: samt die vorstadt die magazins gedect sind	the lines of the embankments from the Odra to the Olawa encompass suburbs auch and storehouses
F: ein cum wallations Linie so von der Oder bis in den stadtgraben gezogen bin seite nach der Ohlau zu decken	embankment lines from the Odra to the moat and the Olawa
G: Jetziger hey und stroh magazin so vorhero auff dem weder	A store of straw and hay on a common pasture
H: gestanden undt anjetzo von da umb besserer sicher	Existing, secured facilities
J: umbzogen ist	Is moved
K: die Oder Mühle	The Odra mill
L: die Ziegel Scheüne: alb das Korn Mehle hubes undt Gerst Magazin	A brick barn and a flour storehouse
M: die stadt Mühle	A town mill
N: schantze über die Oder: So an der Oder Brücke gelegel worden.	Bulwarks across the Odra located at the Odra bridge
O: eine neu auffgeworffene redang	A newly built redoubt
P: auch neu auffgeworffene tenaille en Glassy weiln man da selbst trocken durch den Graben gehen konte; diese glassy ist mit einern sehr Tiefen Graben: Graben versehen worden	A newly built hornwork on a glacis, using which one can cross the moat dry-shod; the glacis is provided with a very deep moat
Q: der stadt graben	A town moat
R: die Tenailler so vor die Stadt maner: alda wo Keine courtinen sind: von der gfuten erde so durch Tieffmaking aus dem Graben Kompt: gemacht wird	A hornwork before the town, where there is no curtain: built from good soil and by dredging the moat
S: die profile so wohl von den Graben: und walle der Stadt als auch der Retranschements	Profiles of moats, enbankments and trenches around the town

Staatsarchiv Wien, call number G I c 420–10.

7. Olawa. **A town map, after 1740.** *Plan der Stadt Ohlau.* A coloured copper engraving. Dimensions: 28.9 cm x 17.8 cm.
University Library, Cartographic Section, call number 1645–IV.B.

8. Olawa. **A town panorama from the north-west, ca. 1740.** F.B. Werner, *Olau (Brieg)* [in:] *Scenographia Vrbium Silesiae Tab. I d. i. Prospecte der Staedte Schlesiens. I. Tabell in welcher Die Staedte der Fürstenth. Oels und Brieg vorgestellt werden, gezeichnet von F.B. Werner und edirt von Hom. Erben, Nürnberg.* A coloured copper engraving. Dimensions: 15.6 cm x 14.1 cm.

1. Das Schlos	The castle
2. Der Raththurn	The town hall tower
3. Aussere schloss Brücke	The external castle bridge
4. Breslauer Thor	Wrocławska Gate
5. Storch Nest Thurm	The Stork's Nest tower
6. Briegische Thor	Brzeska Gate

7. Begräbniss Kirchel	The cemetery church
8. Pfarr Kirch	The parish church
9. Die Schul	A school

University Library in Wroclaw, Engravings Section, call number 2468–IV B. 8, Table I, 7.

9. Olawa. **A bird's-eye view, ca. 1750.** *Plan von Ohlau.* F.B. Werner, *Topographia oder Prodromus Delineati Principatus Lignicensis, Bregensis et Wolaviensis una cum Principatu Trachenbergensi das ist Presentatio und Beschreibung derer Städte, Flecken, Clöster, Schlösser, Ritter Sitz und adlichen Häusern, Gärten, Kirchen, Dorfschaften der Fürstenthümer Lignitz, Brig und Wolau mit dem district des Fürstenthums Trachenberg durch viel Järige muhsame Reisen zusam getragen von F.B. Wernher.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 33.1 cm x 28.5 cm.

1. Das Schlos	The castle
2. Das Schlos Capelle	The castle chapel
3. Stadt Pffar Kirche	The parish church
4. Das Rathaus	The town hall
5. Die Polnische Kirch	A Polish church
6. Schul und Inspect. Haus	A school and the inspector's house
7. Cantor haus	The cantor's house
8. Polnische Predig. haus	A Polish priest's house
9. Die hauptwacht	The main guardroom
10. Das Spritzenus	The fire hose house
11. Wirtshaus zur gold. Cro	'The Golden Crown' tavern
12. Wirtshaus zur gold Löwe	'The Golden Lion' tavern
13. Cumpi Wirtsh. züm +	'The Cross' tavern
14. Wirtsh. zü Schwarts Adler	'The Black Eagle' tavern
15. Bresl. Thor	Wrocławska Gate
16. das Briegische Thor	Brzeska Gate
17. Das Schützhaus	The shooting house
18. Cathol Begräbniss	A Catholic cemetery
19. Luthr Begräbniss	A Lutheran cemetery
20. Die Amt u. Schloss Mühle	An official and castle mill
21. Franckenberge hof	Franckenberg's court
22. Fraü von Wolfinhaus	Mrs von Wolfin's house
23. Storchnäst Thürm	The Stork's Nest tower
24. Wirtsh. zü Rothen=Hirsch	'The Red Stag' tavern
25. Stadt Mühle	The town mill
26. Die Ziegel Schuene	Brick sheds

University Library in Wroclaw, Manuscripts Section, inventory number Ms 2º 17m, volume II, pp. 396/397.

10. Olawa. **A town map, ca. 1750.** *Ohlau.* J. v. Fürstenbach. A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 10 cm x 15 cm, scale: 1:10,000. Marked: waters, forests, meadows, village of Zwierzyniec (*Baumgarten*).
Staatsbibliothek Berlin, call number X S 31706/1.

11. Olawa. **A town map, ca. 1750.** *Ohlau.* A pen-and-ink drawing on paper, a part drawn with a pencil. Dimensions: 43 cm x 35 cm, scale 1:3,300 (a note in pencil at top), east orientation. Marked major fortifications and public facilities.
Staatsbibliothek Berlin, call number X S 31706.

12. Olawa. **A map of Silesia to the left of the Odra River, without the Duchy of Kłodzko, 1764–1770.** Wilhelm Ludwig Regler. *Schlesien links der Oder ohne Grafschaft Glatz.* A coloured drawing, sheets glued later on canvas. Dimensions: 90 cm x 62 cm, scale of the original: 1:24,000. Sheet 61: the northern part of Olawa with Zwierzyniec (*Baumgarten*), sheet 67: the southern part.
Staatsbibliothek Berlin, call number Kart N 15 140.

13. Olawa. **A fragment of the estate of the village of Zwierzyniec (Baumgarten) with two royal granges, 1772–1774.** E.P.F. Vater. Dimensions: 103 cm x 94 cm, scale of the original: 1:5,400, line scale: 140 mm = 200 rods. Marked: Olawa, the Odra, ponds, roads, bridges, Olawa's streets, fields, meadows, gardens, pastures, a clay pit pond, town and village buildings, division into rural and urban land.
State Archive in Wroclaw, Records of the Town of Olawa, call number 66.

14. Olawa. **A town map with a map of the district of Olawa, 1778–1779.** *Stadtplan von Ohlau.* A pen-and-ink drawing, coloured, on paper. Dimensions: 33.5 cm x 45 cm, line scale: 1 mile = 70 mm. The map is composed of two parts; in the upper one – a schematic map of the town with a green belt separated by the castle land, west-oriented, with no scale; in the lower one – a north-oriented map of the district of Olawa with marked towns and villages.
Staatsarchiv Wien, call number B IV a 349–1.

15. Olawa. **A cabinet map of Silesia, 1781.** Friedrich Wilhelm Carl von Schmettau, a pen-and-ink drawing. Dimensions: 88.5 cm x 54.5 cm, scale: 1:50,000. An oriented map with marked roads, village buildings, blocks of buildings, water bodies and land relief.
Staatsbibliothek Berlin, call number Kart L. 5420/10 sect. 41.

16. Olawa. A town map with suburbs and the castle, 1810. *Original Aufnahme der Kgl. Immediat Stadt Ohlau mit ihren umgebenden Vorstädten u. des daran Liegenden Kgl. Amts-Schlusses*, Royal building inspector Tiede. A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 75.5 cm x 57.5 cm, scale: 1:2,500, line scale: 150 mm = 100 rods, 194 mm = 130 rods. Marked: Olawa, the Odra, weirs, roads, bridges, meadows, fields, gardens, cemeteries, mills, a brickyard, town walls, town and village buildings.

A. Das K. Schloss u. Curat. Kirche	The royal castle and a church
B. Rathaus	The town hall
C. Die Evans. Pfarr- Kirche	The Evangelical parish church
D. Garnis. Reitbahn	The garrison manège
E. Lazareth. Briger Thor	Brzeska Gate
F. Magazin-Scheune	A storehouse
G. Stadtmühle	The town mill
H. Wasserkunst	A water work
I. Magazin u. Wache	A storehouse and a guardhouse
J. K. Amts Odermühle	Odrzański mill offices
K. Walc. u. Papiermühle	A fulling mill and a paper mill
L. Hospital u. Kirchhoff	A hospital and a church
M. St. Rochus Kirche	The church of St. Roch
N. Breslauer Thor	Wroclawska Gate
O. Schieshaus	A shooting house
P. Garnis. Pferdeställe	Garrison stables

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 1.

17. Olawa. A town map and the castle, 1810. *Situations-Plan von der Königl. Immediat-Stadt Ohlau auf Befehl im Jahre 1910 vermessen und augenommen*. Royal building inspector Tiede. A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 75.5 cm x 57.5 cm, scale of the original: 1:2.500, line scale: 150 mm = 100 rods, which 25 per 1 *dezimall Zoll*, 194 mm = 130 rods. Marked: Olawa, the Odra, weirs, roads, bridges, meadows, fields, gardens, cemeteries, mills, a brickyard, town walls, town and village buildings. Colours used to mark buildings in the urban district (*Bezirk*) and its parts: *Friedrich Wilhelms*, *Louisen*, *Friedrichs* and suburbs. At the bottom – a town panorama from the north.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 2.

18. Olawa. A site plan of the town and its environs, 1810–1813. *Plan von der Kgl. Immediat-Stadt Ohlau mit ihren Umgebungen wie solche theils neu vermessen und theils aus speciellen Vermessungen mit möglichsten Fleiss zusammen getragen und nach geschehenen Veraenderungen rectificiret worden in Anno 1810–1813*, Tiede, Bauinspektor. A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 96.5 cm x 61.5 cm, scale of the original: 1:15,000, line scale: 220 mm = 1/2 Silesian mile, 154 mm = 600 rods, 25 mm = 100 rods. West orientation. Accurately marked field boundaries, forests, meadows, village buildings.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 3.

19. Olawa. A town map with environs, 1825. *Situations Plan von der Stadt Ohlau und ihren Umgebungen*, Kalmbach. A pen-and-ink drawing, coloured, on paper. Dimensions: 56 cm x 42 cm, scale of the original: 1:2,500, line scale: 25 rods = *dezimall Zoll*, 180 mm = 120 rods, south-west orientation. The town borders the village of Zwierzyniec; marked: the Olawa River, streets and their names, roads, bridges, court and private plots, gardens, fields, meadows, pastures, mills, cemeteries, town walls and gates, a grange, the castle, as well as administrative, hospital, sacred and military buildings.

State Archive Wrocław, Kart. Rej. Wr., call number IV/179.

20. Olawa. A topographic map, 1826–1828. *Urmesstischblatt*. Sheet 2956: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1826 von Beitzke Lieut im 21temInf. Regt*. Sheet 2957: *Aufgenommen und gezeichnet im Jahre 1828 vom Lt. Dannhauer in der Garde Art*. A multi-colour print. Dimensions: 46,5 x 44 cm, Scale: 1:24,000, scale of the original: 1:25,000. An oriented map, marked: roads, village buildings, blocks of buildings, water bodies, land relief.

Staatsbibliothek zu Berlin. Kart. N 729, Blat 2956.

21. Olawa. A map of the areas near the Odra River from the weir at Ścinawa Polska to Olawski Bridge, 1826. *Oder Strom Karte von dem Polnische Steiner Wehre bis zur Ohlauer Brücke, geferig von F. Held im Jahre 1826*. Sheet 1. A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions of the original: Scale 1:5,000. Line scale: *50 Ruthen auf einer Dec. Zoll*. South-west orientation. Marked: the river, a canal, green areas, forests and blocks of buildings.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 54.

22. Olawa. A site plan of the town, 1827. *Situations = plan von der koeniglichjen stadt Ohlau mit ihren umliegenden gegend*. A multi-colour manuscript on canvas. Dimensions: 162 cm x 122 cm, scale of the original: 1:5,000, line scale: 300 Rhenish rods = 22.5 cm. Description above: *300 Preuss: Ruthen, dren 50 = 1 dec. zoll*. Marked: town surroundings, names of plots and their ownership, various types of use of fields, forests, green areas.

Staatsarchiv Berlin Dahlem, call number: Kart A 50 213.

23. Olawa. A site plan of the town, 1859. *Situationsplan von der Stadt Ohlau*.

A multi-colour manuscript on canvas. Dimensions of the original: 111 cm x 113 cm, scale of the original: 1:1,250, 178 mm = 60 rods. Marked: division into plots, blocks of buildings and green areas.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 5.

24. Olawa. A site plan of the barracks and the drill yard, 1882. *Situations Plan der Gebäude u. Exerzierplatze die von den 2 Schwadron des I schl. Husarenregiments No 4 benutz werden ... in der Stadt Ohlau, zusammengestellt aus den Karten von Tschentscher und Barschgdorf*. A multi-colour manuscript, canvas-backed paper. Dimensions: 93 cm x 58.5 cm, scale of the original: 1:2,500, line scale: 120 mm = 300 m. Marked: Olawa, the Odra, streets, roads, bridges, plots, plot owners’ surnames, gardens, squares, meadows, fields, cemeteries, as well as sacred, military-and-administrative, industrial buildings together with explanations.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 28.

25. Olawa. A topographic map, 1883. Sheets: 2956 *Ohlau*, 2957 *Peisterwitz*. A multi-colour print with hand-written notes, canvas-backed paper. Dimensions of the original: 48 cm x 46 cm, scale: 1:25,000.

State Archive Wrocław, Kartografia Rej. Wr., call number VIII/293.

26. Olawa. A development plan, 1911. *Ohlau. R. Ogrossek, Städt. Bauführer*. A pen-and-ink drawing on paper, coloured. Dimensions: 87.5 cm x 135 cm, scale of the original: 1:2,500. South-west orientation. A development plan for the land between the town and Zwierzyniec (*Thiergarten*). Marked: the Odra, Olawa, streets, roads, bridges, fields, green areas, cemeteries, plots, plot owners’ surnames, town buildings.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 6.

27. Olawa. A survey map of the town, 1914. *Übersichtskarte von der Feldmark Ohlau und Umgebung, Schimetzek, spr. Christiani, insp. katastr.* A coloured pen-and-ink drawing. Dimensions: 145 mm x 153 mm, scale of the original: 1:4,000. Marked: Olawa, the Odra, streams, railway lines, roads, bridges, names of country and town estates, fields, forests, meadows, cemeteries, sports fields, as well as village, town, military, educational, court, administrative, sacred buildings.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 7.

28. Olawa. A survey map of the town, 1917. *Übersichtskarte von Ohlau. Ohlau den 17 Januar 1917. Statdbauamt. v. Bogdan Gisevius, Berlin*. Colour print. Dimensions: 43 cm x 33 cm, scale: 1:10,000, scale of the original: 1:10,000, line scale: 1,000 m = 10 cm. East orientation. An intended division with new streets of the land to the south-east of the town, marked street names, a geometric grid.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 1658.

29. Olawa. A town map, 1924. *Plan der Stadt Ohlau. Angefertigt nach amtlichen Unterlagen von Architekt Theo Effenberger Breslau. Breslau, im Jahre 1924*. Coloured print on paper. Dimensions: 98 cm x 78 cm, line scale: 300 m = 6 cm, scale of the original: 1: 5,000. Marked: town boundaries, with colours – land intended for development and agricultural land, street names and functions of major public facilities.

Staatsbibliothek Berlin, call number X G 31 707.

30. Olawa. A land development plan, 1938. *Gesamtbebaungsplan, Schlesische Heimstädte*. sign. Ernst May. Print of cartographic foundation and a multi-colour manuscript of marked texts. Dimensions: 141 cm x 96.5 cm, scale of the original: 1:5,000. Colour markings for: an intended ring road, new streets, particularly near the village of *Baumgarten*, planned public and private development, industrial areas, green areas, allotment gardens, cemeteries, flood zones.

State Archive in Wrocław, Records of the Town of Olawa, call number 14.

31. Olawa. An aerial photograph of the centre, 1925.
Herder-Institut Marburg, call number 59 342.

32. Olawa. An aerial photograph, a view from the west, 1929.
Herder-Institut Marburg, call number 59 344.

33. Olawa. A topographic map, 1997. Scale 1:10,000. Sheets: M-33-47-B-a-3 *Olawa*, M-33-47-B-a-4 *Olawa - Zwierzyniec Duży* in the 1992 coordinate system, 1997.

Centre for Land Surveying and Cartographic Documentation in Wrocław.

34. Olawa. Orthophotomap, 2009. Pixel 0,25 m, z 2009 r.
Centre for Land Surveying and Cartographic Documentation in Wrocław.

ZESTAWIENIE WSPÓŁCZESNYCH POLSKICH I DAWNYCH NIEMIECKICH NAZW ULIC
COMPILATION OF CONTEMPORARY POLISH AND FORMER GERMAN STREET NAMES

Opracował Marcin Siehankiewicz

ul. 11 Listopada	Garten Strasse	ul. Janowskiego, Jana	Hospital Strasse
ul. 3 Maja	Schloss Teich, Feld Strasse, Hahm Strasse	ul. Jantarowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Agatowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Jasińskiego, Jakuba	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Alabastrowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Jaspisowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Amelii	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Jelenia	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Ametystowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Jeżynowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Andersa, Władysława	Stein Damm		the street was established after 1945
ul. Asnyka, Adama	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Jodłowa	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Astrów	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kamienna	Deutschsteiner Weg, Leichter Strasse
	the street was established after 1945	ul. Karłowicza, Mieczysław	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Bacewicz, Grażyny	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Kasprowicza, Jana	Schill Strasse
ul. Baczyńskiego, K. Krzysztofa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kasztanowa	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Bażantowa	Fasanerie Strasse	ul. Kilińskiego, Jana	Jätzdorfer Strasse
ul. Błękitna	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kochanowskiego, Jana	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Boczna	ulica powstała po 1945 r. /	pl. Kolbego, M. Maksymiliana	Kirch Platz
	the street was established after 1945	ul. Kolejowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Bolesława Chrobrego	Pfeffer Strasse, Oder Strasse		the street was established after 1945
ul. Borówkowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kołłątaja, Hugona	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Borsucza	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Konopnickiej, Marii	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Bratków	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kopernika, Mikołaja	Bader Gasse
	the street was established after 1945	ul. Koralowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Broniewskiego, Władysława	Seiffersdorfer Strasse		the street was established after 1945
ul. Browarniana	Brauhaus Gasse, Brau Gasse	ul. Korczaka, Janusza	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Brylantowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Kossaka, Wojciecha	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Brzechwy, Jana	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Kościelna	Kirch Gasse
ul. Brzeska	Brieger Strasse	ul. Kościuszki, Tadeusza	Mälzer Strasse
ul. Brzozowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Krasińskiego, Zygmunta	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Bursztynowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Krótka	Post Strasse, August Feige Strasse
	the street was established after 1945	ul. Krucza	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Cedrowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Kryształowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Cegielniana	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Krzemowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Chełmońskiego, Józefa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Kutrowskiego, Franciszka	Steindamm, Breslauer Chaussee
ul. Chopina, Fryderyka	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Kwarцова	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Cicha	Grottkauer Strasse	ul. Kwiatowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Cisowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Lechonia, Jana	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Cynkowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Lema, Stanisława	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Cyprysowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Leśmiana, Bolesława	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Daglezjowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Letnia	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Dąbrowskiego J. Henryka	Hohenfriedberger Strasse		the street was established after 1945
ul. Dębowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Limbowa	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Diamentowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Lipowa	Linden Strasse
	the street was established after 1945	ul. Lisia	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Dzierżonia, Jana	Ernst Raabe Strasse		the street was established after 1945
ul. Gajcego, Tadeusza	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Lutosławskiego, Witolda	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Gajowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Lwowska	Linden Allee
	the street was established after 1945	ul. Łagodna	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Gałczyńskiego, I. Konstantego	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Łąkowa	Wiesen Strasse
ul. Gazowa	Kahlert Weg	ul. Madalińskiego, Antoniego	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Gierymskich Braci	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Magazynowa	Magazin Strasse
pl. Gimnazjalny	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Magnezowa	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945
ul. Głowackiego, Bartosza	Mittel Strasse	ul. Malachitowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Granitowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Malczewskiego, Jacka	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Grota-Roweckiego,Stefana, gen.	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Malinowa	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Iglasta	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Malownicza	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Iwaskiewiczza, Jarosława	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Małodworcowa	Kleinbahn Weg
ul. Jagodowa	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Małopolna	Kleine Feld Strasse
	the street was established after 1945	ul. Matejki, Jana	ulica powstała po 1945 r. /
ul. Jałowcowa	ulica powstała po 1945 r. /		the street was established after 1945
	the street was established after 1945	ul. Miarki, Karola	Stockhaus Gasse
pl. Jana Pawła II	ulica powstała po 1945 r. /	ul. Mickiewiczza, Adama	ulica powstała po 1945 r. /
	the street was established after 1945		the street was established after 1945

ul. Miedziana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Prusa, Bolesława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Miła	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Przerwy-Tetmajera, Kazimierza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Miłosza, Czesława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Pułaskiego, Kazimierza	Mollwitzer Strasse
ul. Miodowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Radosna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Młyńska	Mühl Strasse	ul. Reja, Mikołaja	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Modrzewiowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rocha, św.	Oder Strasse
ul. Moniuszki, Stanisława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rodakowskiego, Henryka	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Morelowa	Kirschen Weg	ul. Rodziewiczówny, Marii	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Nadbrzeżna	Ufer Gasse	pl. Rondo Żołnierzy Wyklętych	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Na Grobli	Damm Weg	ul. Różana	Rosen Strasse
ul. Nałkowskiej, Zofii	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rubinowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Nefrytowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rybacka	Fischer Gasse
ul. Niedźwiedzia	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	pl. Rynek	Ring
ul. Norwida, K. Cypriana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Rzemieślnicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Nowa	Baumschaten Weg	ul. Rzeźnicza	Fleischer Gasse
ul. Nowodojazdowa	Neue Güterzufuhr Strasse	ul. Serdeczna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Nowoosadnicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Siedlecka	Zedlitzer Chaussee
ul. Nowy Górnik	Neu Bergel	ul. Sienkiewicza, Henryka	Park Weg
ul. Nowy Otok	Neu Ottag	ul. Sikorskiego, Władysława	Löbbbecke Strasse
ul. Odrzańska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Słoneczna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Ofiar Katynia	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Słowackiego, Juliusza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Ogrodowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Słowiańska	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Okólna	Rund Strasse	ul. Słowicza	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Oleandry	Ohle Anger	ul. Sokola	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Oleśnicka	Iser Weg	ul. Sosnowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Opalowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Sowińskiego, Józefa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Opolska	Rosenhainer Chaussee	ul. Spacerowa	Bahnhofs Fussweg
ul. Orla	Kaiser Strasse	ul. Spacerowa	Park Strasse, Hertzberg Strasse
ul. Orzeszkowej, Elizy	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Spokojna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Osadnicza	Siedlungs Strasse	ul. Sportowa	Kastanien Allee, Akazien Allee
ul. Paderewskiego, J. Ignacego	Herzberg Strasse	ul. Srebrna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Pałacowa	Stadthof Gasse	ul. Staffa, Leopolda	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Parkowa	Am Stadtpark	pl. Starozamkowy	Alter Schloss Platz
ul. Partyzantów	Leuthen Strasse	ul. Staszica, Stanisława	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Pastelowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Strzelna	Strehlener Strasse
ul. Perłowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Styki, Jana	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
pl. Piastów	Piasten Platz	ul. Sybiraków	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Piękna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szafirowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
pl. Piłsudskiego, Józefa	Friedrichs Platz	ul. Szkolna	Schul Weg
ul. Piniowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szmaragdowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Platynowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szwedzka	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Pogodna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	pl. Szymanowskiego, Karola	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Polna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945	ul. Szyszkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945
ul. Południowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		
ul. Poranna	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		
ul. Portowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		
ul. Poziomkowa	ulica powstała po 1945 r. / the street was established after 1945		

